

ВІСНИК

Луганський
державний
університет

внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка

1'2012

ВІСНИК

**Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка**

Науково-теоретичний журнал

Випуск № 1 (58)

**Луганськ
2012**

* Науково-теоретичний журнал * Виходить щоквартально * Заснований 1997 року * Засновник і видавець: Луганський державний університет внутрішніх справ * Реєстраційне свідоцтво КВ № 15990-4462 ПР, видане Міністерством юстиції України 20.11.2009 р. * Включений до переліку наукових фахових видань з юридичних наук Постановою президії ВАК України від 6.10.2010 року № 1-05/6 *

1

2012

Редакційна колегія:

Комарницький В.М.	- канд. юрид. наук, доц. (головний редактор)
Козаченко І.П.	- д-р юрид. наук, проф. (заст. гол. редактора)
Розовський Б.Г.	- д-р юрид. наук, проф.
Бурбело О.А.	- д-р екон. наук, проф.
Віленська Е.В.	- д-р філос. наук, проф.
Замойський І.Є.	- д-р юрид. наук, проф.
Лазор Л.І.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
Любашиць В.Я.	- д-р юрид. наук, проф.
Бобкова А.Г.	- д-р юрид. наук, проф.
Знаменський Г.Л.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
Малишева Н.Р.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
Мамутов В.К.	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України
Сегей М.Я.	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України
Дудоров О.О.	- д-р юрид. наук, проф.
Атоян О.М.	- д-р юрид. наук, доц.
Федоренко В.Л.	- д-р юрид. наук, доц.
Левченко О.І.	- канд. юрид. наук, доц. (відповідальний редактор)
Сілюков В.О.	- канд. юрид. наук, доц.
Бірюков В.В.	- канд. юрид. наук, доц.

Рекомендовано до друку вченою радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (протокол № 10 від 28 лютого 2012 року)

Для науковців та юристів-практиків.

Статті публікуються в авторській редакції.

✉ Україна, 91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4.
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.
☎ 35-11-57, 52-35-00, факс 93-50-77

© Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, 2012

**ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОРЯДКУ ПОДАЧІ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ДО "ВІСНИКА ЛУГАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ ІМЕНІ Е.О. ДІДОРЕНКА"**

У "Віснику Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка" публікуються лише ті матеріали, які відповідають вимогам Постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" (Бюлетень ВАК України. - 2010. - № 11).

1. Статті приймаються українською та російською мовами обсягом до 10 сторінок (формат А4, шрифт Times New Roman, розмір - 14, розмір виносок - 12, інтервал - 1,5). Статті подаються в роздрукованому й електронному вигляді на диску. Нумерація виносок має бути окремою для кожної сторінки.

2. Текст набирається на комп'ютері в редакторі Word for Windows.

3. У заголовку статті вказується її назва, ім'я, по батькові та прізвище автора.

4. Стаття має включати мету, актуальність, анотації англійською та російською (українською) мовами, ключові слова трьома мовами, висновки, УДК.

У додатку до статті зазначається місце роботи та посада автора, науковий ступінь і звання (якщо такі є), адреса, контактний телефон (службовий і домашній).

5. Разом з авторським оригіналом слід додавати 2 рецензії, витяг із протоколу засідання кафедри (підрозділу) про рекомендацію статті до опублікування. До статей, які подаються аспірантами, здобувачами, ад'юнктами, необхідно додавати направлення наукового керівника.

6. Рукопис має бути ретельно вчитаний, виправлений і підписаний автором (усіма співавторами).

7. Іноземний текст й окремі іноземні слова повинні бути звірені з оригіналом.

8. До кожної цитати в статті дається посилання на її джерело (джерела оформлюються відповідно до вимог Бюлетеня ВАК України. - 2008. - № 3).

При використанні літературних джерел треба вказувати:

а) для журналів – прізвище, ім'я та по батькові автора статті, її назву, найменування журналу, рік видання, номер, сторінку;

б) для книг - прізвище, ім'я та по батькові автора, назву книги, місто, де книга видана, найменування видавництва, рік видання, сторінку.

9. Усі бібліографічні елементи іноземних джерел слід давати тільки мовою оригіналу.

10. При посиланні на законодавчий акт необхідно у виносці навести його повну офіційну назву і вказати джерело, де він опублікований.

Ми працюємо на таких засадах:

1. Відповідальність за достовірність фактів, за точність усіх посилань покладається на авторів.

2. Редакція має право робити скорочення й редакційні зміни.

3. Оцінку актуальності поданих статей і формування змісту "Вісника Луганського державного університету внутрішніх справ" проводить редакційна колегія. Кожна з отриманих статей проходить обов'язкове внутрішнє, а в разі потреби – і зовнішнє рецензування.

4. Рукописи редакцією не повертаються.

5. При недодержанні перелічених правил підготовки рукопису редакція залишає за собою право не розглядати його.

Телефони для довідок: міський – 8 (0642) 35-11-57,
внутрішній – 22-57.

Редакційна колегія

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12

О.М. Литвинюк

**ПРО КОНЦЕПЦІЮ ПРАВОВОГО ЕКОНОМІЗМУ
РИЧАРДА ПОЗНЕРА (ФІЛОСОФСЬКО-
КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ РОЗДУМУВАННЯ
НА ТЛІ ДЕЯКИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ)**

У статті надано короткий огляд філософсько-правової концепції правового економізму сучасного американського правознавця Р. Познера в контексті проблем України, породжених значною мірою редукованими економічними ідеологемами марксизму як жорсткої форми юридичного позитивізму, що має культурно-історичні підмурки в азійських підходах до організації суспільного життя. Ці ідеологеми протистоять принципам гуманізму, але їх подолання може базуватися на сучасних тлумаченнях значення економіки для права й економічних методів для пізнання права.

Ключові слова: *право, економіка, економічний правовий (юридичний) позитивізм, марксизм, правовий економізм, культура, культурологічний підхід у правознавстві.*

В статье представлен краткий обзор философско-правовой концепции современного американского правоведа Р. Познера в контексте проблем Украины, в значительной степени порожденных редуцированными экономическими идеологиями марксизма как жесткой формы юридического позитивизма, который основывается на культурно-исторических основаниях азиатской организации общественной жизни. Эти идеологии противостоят принципам гуманизма, но их преодоление может базироваться на современных толкованиях значения экономики для права и экономических методов для познания права.

Ключевые слова: *право, экономика, экономический правовой (юридический) позитивизм, марксизм, правовой экономизм, культура, культурологический подход в правоведении.*

In the article it is shown a brief outline of philosophical and legal conception of modern American lawyer R. Posner in the context of Ukraine's problems, which are considerably raised by the reduced economical ideologems of Marxism as a tight form of juridical positivism, which is based on cultural and historical foundations of Asian organization of social life. These ideologems confront to principles of humanism, but their overcoming may be based on the present interpretations of meaning of economics for the law and economical methods for the law cognition.

Key words: *law, economics, economical and legal (juridical) positivism, Marxism, legal economism, culture, cultural approach in jurisprudence.*

Наявна ситуація в Україні, яку значною мірою характеризує відчутне відродження редукованого економічного мислення радянського зразку, що мав назву "марксистського" (хоча це не є вірним у відношенні до автентичного марксизму¹), відроджує й позиції економічного правового позитивізму. Для тих, хто отримав освіту в радянських вищих навчальних закладах не треба додатково пояснювати "ази" ідеологічної схеми, вивченню якої кожен присвятив багато часу, оскільки на кожному курсі були навчальні дисципліни, іноді водночас декілька, де знов і знов повторювалися напів-романтичні і водночас напів-утопічні постулати, які в ленінсько-сталінському варіанті (розрахованому на свідомість "гегемона" – пролетаріату, переважно взагалі неписьменних людей) намагалися розмаїття й багатогранність життя підігнати під досить зашкарублі схеми. Що це означало в реальному житті – відчули надто багато народів, "розвернених" до своїх архаїчних культурних і суспільних витоків, які в ХХ столітті вже не могли не мати вигляду не кримінального, оскільки людство поступово, під впливом гуманістичних принципів усе більше дій переводило в царину неприйнятної й злочинної. Наприкінці ХХ століття в умовах свободи переважаюча більшість людей типу "хомо-советікус" (О. Зинов'єв) виявилися неспроможними на відповідальні вчинки при створенні етнонаціональних держав на теренах колишнього Радянського Союзу. Люди знов поринули в хаос минувшини, про яку мов би й позабули, але біологічне, тваринне переважило культурні надбання, значною мірою порушені злочин-

¹ Див.: Чайка Т. Бесіди з Кримським. Читаючи Гегеля і Маркса // Філософська думка. - 2011. - № 3. - С. 103-111.

но-репресивною владою азійського типу, що спиралася на нав'язані свідомості ідеологічні міфи пан-економічного тлумачення будь-яких суспільних процесів. Нагадаємо, що в цій інтерпретації і право, і держава мали "відмерти", але остання (держава) набула гіпер-міці, а перше (право) їй підкорилося так, що це переважило будь-які "фанфаронство та сервільну нахабність" Р. Ієрінга¹, загострений пієтет перед владою Дж. Остіна, вишуканий нормативізм Г. Кельзена та інших над-позитивістів, у яких людина зникала під пресом знеособленої волі Левіафанів, що були все більш ненажерливими і за суттю своєю вкривалися тінню Шан Яна: навіть смерть через убивство ставало чи не найважливішим "правом" звичайної людини. Повторимо: основою пояснення такого стану, коли рабство стає благом (таким воно і постає в порівнянні з безглуздою смертю), був саме жорсткий економічний детермінізм марксистського зразку, оформленого в над-агресивну більшовицьку оболонку дикої азіатчини.

Але відкидати економічну детермінацію суспільних процесів, зокрема правових, було б іншою крайністю, яку можна назвати ідеалістичним радикалізмом, тому виглядає сьогодні досить актуальним ознайомлення з існуючими в сучасній філософсько-правовій думці міркуваннями щодо взаємовідношення економіки і права. Марксів жорсткий економічний детермінізм примушував право розуміти насамперед як репресію стосовно певних шарів населення, визначення яких було доволі штучним, але в цьому визначенні панував імператив ворожості. Після розширення смислової бази розуміння і економіки (насамперед капіталістичної), і права (в його раціоналістичному напрямку розвитку) М. Вебером зростає частка соціологічних чинників в його розумінні, вельми цікавими є також апеляції Є. Ерліха до суспільства та його культурних основ (майже в дусі "Історичної школи права" в Німеччині), а потім, уже в середині ХХ століття, Р. Паунд знов повертається до класичного для теорій Нового часу поняття індивіда, але вже з точки зору його потреб. Такий підхід мав вплив не тільки на потужну течію американського

¹ Див.: Соловьев Э.Ю. Гуманитарно-правовая проблематика в философской публицистике В.С. Соловьева // Соловьевский сборник: Материалы международной конференции "В.С. Соловьев и его философское наследие" /Под ред. И.В. Борисовой, А.П. Козырева. - М.: Изд-во "Феноменология-Герменевтика", 2001. - С.38.

правового реалізму¹, а й на світову правничу думку, включаючи й вітчизняну².

Навіть з точки зору буденної свідомості та здорового глузду заперечення значення економічної складової соціального життя та впливу її на всі його сфери є суцільною нісенітницею, але йдеться про те, що редукувати ці сфери лише до економіки є не тільки наївним, але й небезпечним. До речі, для нас також небезпечною є й досі редуковане поняття економіки (зведене фактично лише до виробництва і безпосередньо пов'язаних з ним елементарних форм обміну), над розумінням якого також тяжіє надто впливова спадщина вже згадуваної ідеології псевдо-марксизму. Якщо гранично коротко, то це є одним з чинників не тільки постійного відродження примітивізованих форм буття (що частково долається впливом ззовні – у взаєминах з цивілізованим світом), а й суцільною криміналізацією цих форм. Але це є окремою темою, проблемне поле якої потребує не тільки неупередженого дослідження (включаючи юридичні його аспекти), а й неабиякої громадянської мужності, зважаючи на загальний суспільний контекст, що склався й існує в країні.

Що ж є правовим економізмом і чому нам важливо ознайомитися з концепцією його провідного теоретика і практика сучасного американського правознавця Ричарда Познера? Метою цієї розвідки є короткий огляд філософсько-правової концепції одного з найвідоміших теоретиків і практиків правового економізму (Richard Posner, b. 1939), одна з головних праць якого "Проблеми юриспруденції" вийшла друком у 1990 році в найпрестижнішому науковому центрі

¹ Видатні американські правознавці, переважно судді за фахом (О. Голмс, Дж. Бінгем, Дж. Френк, К. Левеллін та ін.), які вважали головною проблемою існування права і вирішували її в площині судочинства. Їхні погляди, що об'єднувалися скептицизмом стосовно загально визнаної на той час правової теорії, склалися в першій половині-середині ХХ століття. "Скандинавська школа правового реалізму" тих же часів (А. Гагерстрьом, К. Олівекрона, А. Росс та ін.) значну увагу приділяли психологічним підвалинам права. Див.: Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність: Навчальний посібник. – К.: ВД "Стилос": ПЦ "Фоліант", 2003. – С. 244-278. Про сучасний розвиток поглядів на право деяких представників цього напрямку див., напр.: Максимов С.І. Філософія права: сучасні інтерпретації: Вибр. праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003-2010). – Х.: Право, 2010. – С.143-189.

² Ще за радянських часів "потребовий підхід" у дослідженні соціальних явищ, включаючи – і насамперед – право, було розроблено П. Рабіновичем (Див.: Рабінович П.М. Социалистическое право как ценность. – Львов, 1985).

світу - Гарвардському університеті¹. Він є автором й інших досліджень, переважно монографій, де розглядаються питання взаємовідносин і взаємодії економіки і права² (про ці його праці надає відомості відомий український філософ В. Кузнецов³).

Дослідження "Проблеми юриспруденції" стало доступним для вітчизняного читача на початку 1990-х років після набуття незалежності Україною й іншими колишніми республіками СРСР. Потім було здійснено переклад українською мовою⁴, на який в основному ми й будемо спиратися. Є також російський переклад його першої монографії, де було викладено його теорію правового економізму⁵. Її було написано в 1973 році і в 2003 році вийшло друком 5-те видання.

Почнемо з найзагальнішого обґрунтування позиції американського дослідника, який звертає увагу на те, що внутрішні потреби судочинства спонукали "мислячих юристів" звернутися до проблеми внутрішньої автономії закону, яку методами суто юридичного аналізу стало неможливо вирішувати, оскільки, як він висловлюється, вони "були надто малопотужними, щоб надати фахівцям можливість ефективно впоратися з труднощами, які поставали перед ними (можливо, такими вони є й нині)"⁶. Звертаємо увагу наших юристів на наступне міркування Р. Познера, яке є фактично культурологічним. Він порівнює причини сучасних пошуків правознавців у межах своєї галузі з причинами, які змушують композиторів писати атональну музику, художників - відмовлятися від канонів образотворчого мистецтва тощо. Для неординарних митців, які досконало володіють технікою своєї праці (нагадаємо, що останнє також визначається як мистецтво незалежно від галузі діяльності), небажання і немож-

¹ Див.: Posner R. *The Problems of Jurisprudence*. - Cambridge: Harvard University Press, 1990.

² Див.: Posner R. *Economic Analysis of Law*. - 5th ed. - N.Y.: Aspen Law & Business, 1998; Posner R. *Economics of Justice*. - Cambridge: Harvard University Press, 1983; Posner R. *The Federal Courts: Challenge and Reform*. - 2th ed. - Cambridge: Harvard University Press, 1996; Posner R. *Law and Legal Theory in England and America*. - N.Y.: Oxford University Press, 1996; Posner R. *Overcoming Law*. - Cambridge: Harvard University Press, 1995.

³ Див.: Кузнецов В.І. *Філософія права. Історія та сучасність: Навчальний посібник*. - К.: ВД "Стилос"; ПЦ "Фоліант", 2003. - С.358.

⁴ Див.: Ричард А. Познер. *Проблеми юриспруденції* /Пер. з англ. С. Савченка. - К.: Вид-во "Акта", 2004.

⁵ Див.: Познер Р.А. *Экономический анализ права: В 2-х т.* /Пер. с англ. под ред. В.Л. Тамбовцева. - М.: Экономическая школа, 2004.

⁶ Ричард А. Познер. *Проблеми юриспруденції* /Пер. з англ. С. Савченка. - К.: Вид-во "Акта", 2004. - С.421.

ливість залишатися лише "імітаторами" спрямовує їх на новаторські пошуки, що і робить їх справжніми лідерами. Це відчуття, як зазначає Р. Познер, а також "через розвиток супутніх дисциплін в 60-х роках з'явився новий гатунок юридичних знань – свідоме достусування до традиційних юридичних проблем інших дисциплін, скажімо, економіки чи політичної та моральної філософії"¹. Тобто, йдеться не про прямо-лінійний економічний детермінізм, а про мислення права як одного з феноменів культури, аналогічний іншим її феноменам, що дозволяє методологічно обґрунтовувати використання методів дослідження одного феномену до іншого. Р. Познер зазначає, що виокремлення такого підходу був і зараз є частиною величезного розвитку академічних досліджень у Сполучених Штатах Америки, що допомагає "зітерти грань між дисциплінами", а далі він робить надзвичайно важливий висновок стосовно того, що це перетворює "міждисциплінарну роботу в багатьох галузях радше за норму, ніж виняток"². Таким чином, підкреслює американський правознавець (мов би звертаючись до багатьох наших фахівців, і не тільки юристів), "твердження, що якась галузь має прагнути залишатися автономною, нині виглядає вже як анахронізм"³.

Від себе зазначимо лише, що цей надзвичайно талановитий автор не уникнув притаманного американським дослідникам "американо-центризму", точніше навіть "США-центризму" (багато в чому виправданого, зважаючи на величезні досягнення їхньої науки завдяки розумінню і вмінню підтримати людський творчий потенціал⁴), оскільки у викладеній загальній позиції легко знайти не тільки результати досягнень суспільствознавства американського, а й європейського, зокрема, як найбільш відомий приклад, можна навести концепцію німецького філософа і культуролога О. Шпенглера. Втім, йдеться

¹ Ричард А. Познер. Проблеми юриспруденції /Пер. з англ. С. Савченка. – К.: Вид-во "Акта", 2004. – С. 422.

² Там само.

³ Там само.

⁴ "Захист здібностей і дарувань - найперша турбота державного правління", відзначав ще 4-й Президент Сполучених Штатів Дж. Медісон (Див.: Скиба В.І., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки /За ред. В.І. Скиби. – К.: Основи, 1996. – С. 213), і ця теза є імперативною не тільки для держави, а й для приватних структур, хай там і переважають утилітарні міркування. Порівнювати таке ставлення до талантів і до просто здібних людей в країнах "вторинних культур", тобто крайні-споживачів, до яких, звичайно ж належимо й ми, немає сенсу, тим більш зважаючи на декларативно-демагогічний ідеологічний антураж та відповідну риторичку.

не про це, а про взаємовідносини та взаємовплив економіки і права в інтерпретації Р. Познера.

Взагалі правовий економізм як напрям у правознавстві свої витоки має у вченні видатного італійського соціолога В. Парето і його спрямованість можна схарактеризувати як оптимальне використання права в умовах ринкової економіки з точки зору раціональності, гуманізму і справедливості. На думку В. Кузнецова, для правового економізму є характерними три тези¹ (в яких, додамо ми, можна побачити світоглядні коріння утилітаризму ще класичного – Бенґамо-вого).

Першою є та, що фактичними підставами, на які спираються правники, ухвалюючи правові рішення й обґрунтовуючи доцільність існування правових інститутів, є саме утилітарні міркування, тобто, виправданими є лише ті рішення й інститути, за допомогою яких можна досягнути максимального блага (багатства, щастя) у суспільстві й водночас звести до мінімуму страждання². Друга констатує, що індивід діє раціонально заради максимального задоволення своїх бажань та інтересів. Третя, уже суто економічна (або переважно економічна на відміну від двох перших, переважно морально-філософських), стверджує, що для кількісної характеристики (квантифікації) понять блага й рівня заінтересованості індивіда в тому чи іншому виді блага використовуються теоретичні моделі й емпіричні методи економіки.

Вільний ринок завдяки прозорості та відомим усім правилам чесної гри дозволяє як індивідам, так і суспільству в цілому вигравати матеріально і таким чином примножувати кількість благ і щастя. Зважаючи на визначальну роль угоди в системі взаємовідносин на вільному ринку її розглядають як справедливу завдяки добровільності укладання (класичне положення теорій природного права Нового часу). Далі пропонуються певні критерії для порівняння економічного становища учасників до і після реалізації угоди. Якщо після угоди воно стало кращим хоча б в одного з учасників, а в інших не погіршилося, воно називається "кращим за Парето". Якщо воно не може бути кращим, ніж склалося, воно називається "оптимальним за Парето". Але оскільки в реальному житті майже завжди хтось виграє,

¹ Див.: Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність. – С. 314.

² Тут, безперечно, відчувається також і вплив морально-світоглядної позиції їхнього сучасника, видатного критика тоталітаризму К.Р. Поппера. Див., напр., вступні розділи до його класичної праці "Відкрите суспільство та його вороги" (будь-яке видання).

а хтось програє, останній критерій було модифіковано Н. Калдором та Дж. Хіксом, і цей критерій було названо їхніми іменами. За "критерієм Калдора - Хікса" угода (наприклад, законодавчий акт, судові рішення) "поліпшує добробут суспільства, якщо сторони, які виграли внаслідок її реалізації, здатні компенсувати програш сторонам, становище яких погіршилося"¹. Цей критерій є основою значної частини економіко-правового аналізу законодавчих і судових рішень з метою їхнього обґрунтування.

Інші представники правового економізму посилюють раціональну і гуманістичну складові взаємодії економіки і права. Так, А. Пігу доводить, що для функціонування ефективної економіки обов'язково має бути правове регулювання відшкодування збитків, що їх спричиняють суб'єкти підприємницької діяльності окремим індивідам, суспільству і природі (навколишньому середовищу). А згідно "теореми Р. Коуза", в якій описується взаємозв'язок ринку і розподілу юридичних прав, за будь-якого вихідного розподілу прав власності, саме вільний ринок веде до економічно найефективнішого їх розподілу². Правовий економізм має досить великий вплив на загальне право США, має він і критиків, які, зокрема, не погоджуються з вимірюванням усіх людських цінностей у грошово-вартісному вимірі, а також за зведення правового підходу до економічного тощо.

Р. Познер пов'язує зростання багатства (матеріальні й нематеріальні цінності, а також послуги) країни з рішеннями судів у загальноправових питаннях. Останні і суддями, і посадовими особами повинні вирішуватися з точки зору "максимізації" загального багатства суспільства, дотримання таких принципів є також критерієм оцінки справедливості цих рішень. Тут доречно буде згадати точку зору іншого знаного американського правознавця (хоча й не представника правового економізму) Т. Оноре стосовно неможливості розбудови правової держави і панування права в бідній країні³, зауваживши щодо очевидної дієвості (а також діалектичності) позицій і принципів представників правового економізму: вони вказують, що "надбудова" (в марксистській термінології) у вигляді правової системи є фактично і "двигуном", і "акумулятором", і "передаточним механізмом" економіки як основи добробуту. Морально-філософські

¹ Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність. - С. 315.

² Див.: Там само. - С. 315-316.

³ Див.: Оноре Т. Про право. Короткий вступ /Пер. з англ. Н. Комарова. - К.: Вид-во "Сфера", 1997. - С. 31.

(світоглядні) принципи, втілені через право в економіку, стають надзвичайно плідними як прояв суто культурної взаємодії індивідів. І тому справедливе законодавство й судочинство матеріалізуються не тільки в непрямому, а й у прямому сенсі цього слова: бідні країни значною мірою є тим, що ми можемо назвати "територіями нещастя"¹ саме з цих причин.

Звичайно, це є дещо спрощеним викладенням певних ідей і правового економізму, і Р. Познера, тим більше, що в "Проблемах юриспруденції" ми вже бачимо не таке пряме зіставлення економіки і права. Ця книжка є фактично варіантом підручника з філософії права, про що автор говорить у "Передмові". Його відверта позиція відбивається і в стилі викладення думок, і в підході до юриспруденції, яку він називає "чудовою наукою", яка не має бути "власністю виключно купки юристів-теоретиків, котрі в ній спеціалізуються"². Познер намагається розглядати проблеми правознавства, як він висловлюється, "без непотрібних пієтету та лицемірства, котрі так часто характеризують дискусії щодо права"³.

В. Кузнецов зазначає, що погляди Р. Познера щодо значення економічних чинників права зазнали певної еволюції: від досить наполегливого опертя на них він потім дещо пом'якшує характер своїх тверджень. Але, як на наш погляд, актуальними залишаються його міркування стосовно взаємодії системи "держава - право - економіка", згідно яких перша (держава) через своїх службовців може лише частково моделювати ринкові механізми, визначаючи як різні сторони комерційних угод оцінюють ті чи інші товари. Він указує, що тому державні правові акти (і це те найбільше, на що вони спроможні) мають створити умови, за яких суспільство може наблизитись до того обсягу багатства, який би створив ринок, якби не було трансакційних витрат. Або, іншими словами, державне втручання в ринок заради забезпечення його ефективності є виправданим тільки тоді, коли

¹ Таке наше визначення не є емоційним, а спирається на відому офіційну статистику, згідно якої, наприклад, Україна з грудня 2009 року є найбіднішою країною Європи, зважаючи, звичайно, не на кількість багатів, а на вартість НВП на одну людину (мізерний показник) і кількість населення "за межею бідності" згідно євростандартів (більше 80% станом на початок 2012 року). Додатковим (і красномовним) показником є кількість українців-заробітчан за кордоном (навіть за офіційною статистикою приблизно 7 мільйонів).

² Ричард А. Познер. Проблеми юриспруденції / Пер. з англ. С. Савченка. - К.: Вид-во "Акта", 2004. - С. 6.

³ Там само. - С. 6.

великі трансакційні витрати унеможливають звичайні ринкові угоди між учасниками¹. З чого можна зробити досить важливі проміжні висновки: зробимо тут спробу сформулювати такі. Перший, ретроспективний. Це конкретизація ліберальних засад взаємодії держави і суспільства в економічній галузі, які було сформульовано ще Дж. Локом та І. Кантом, а також американськими діячами часів боротьби за незалежність (Дж. Отіс, Б. Франклін, Т. Пейн, Т. Джеферсон, Б. Раш та ін.). Другий, актуальний (для нас). Це якась генетична неспроможність суспільства і держави на рідних теренах надати свободу творчій та активній особистості й постійний крен у кримінал, оскільки він стає реакцією на обмеження свободи. З іншого боку – це й розуміння свободи як свавілля без відповідальності, і тоді питання і державні, і правові, і економічні (як і всі інші) стають перш за все питаннями культури, точніше рівня та спрямованості її розвитку. Третій, перспективний (може певною мірою й утопічний). Це можливість завдяки освіті та відомому тиску ззовні (маються на увазі правові держави) стане можливим розворот і нашої країни в бік цивілізованого світу, де держава, право та економіка, навіть за умов криз та негараздів, залишаються спрямованими на людину й антропологічний чинник права є визначальним.

Р. Познер, як зауважувалося вище, з часом починає розглядати економічний метод аналізу права як вельми ефективну, але одну з можливих форм нормативного мислення про право, яку доповнюють насамперед ліберальні та прагматичні підходи. Цей метод розглядається як інструмент створення та перевірки моделі людської поведінки, який може допомогти в її прогнозуванні та регулюванні. Кінець-кінцем він обґрунтовує думку про те, що для створення кращих правових норм законодавці повинні використовувати методи різних соціальних наук, включаючи економіку. Структура і зміст "Проблем юриспруденції" якраз і відбиває таку його позицію. Книга має п'ять частин, де в перших чотирьох автор досліджує спроби забезпечити право, як він висловлюється, "задовільним філософським підґрунтям", а в останній розбираються підходи, "головною рисою котрих є переконання, за яким такого підґрунтя не існує"². Перша частина має назву "Епістемологія права", друга – "Онтологія права", третя, присвячена герменевтиці права, – "Ще раз про тлумачення". Викладенню засад

¹ Див.: Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність. – С. 316.

² Ричард А. Познер. Проблеми юриспруденції / Пер. з англ. С. Савченка. – С. 36.

права з точки зору правового економізму присвячено частину "Матеріальне правосуддя" і деякі сторінки частини під назвою "Юриспруденція, позбавлена будь-якого підґрунтя".

У четвертій частині фокус уваги переноситься з метафізики та герменевтики на етику та політичну філософію, в ній розглядаються різні концепції правосуддя, які можна використовувати при здійсненні юридичних розслідувань. Економічний аналіз права полягає в наданні праву такої форми, яка б відповідала економічним нормам, що зближує його з природноправовими концепціями. Свій підхід Р. Познер схарактеризовує так: він "полягає в тому, що люди всіма своїми діями й рішеннями намагаються раціонально максимізувати власне задоволення"¹, а раціональність, уточнює автор, це є узгодження засобів із цілями. Хочемо звернути увагу ще й на таке зауваження американського правознавця, як те, що він допускає, що "економічна теорія здатна посутньо допомогти з розв'язанням численних філософських проблем у царинах епістемології й онтології"², а також на його дослідження взаємодії права і літератури³, здійснене ним також і в окремій монографії ("Право і література. Неправильно зрозумілі відношення"⁴), що, безперечно, надає можливість зарахувати його до прибічників культурологічного підходу (в дусі згадуваного вже О. Шпенглера). Тобто, йдеться про єдність культури як феномена людського духу та про її, культури, різні прояви або аспекти, що можна систематизувати (як то свого часу зробив Аристотель стосовно визначення наук згідно предметної сфери) в різні сфери діяльності чи то мислення (звичайно ж, пов'язані одна з одною).

Також одна з однією пов'язані дії та спрямованість мислення в одній сфері, у цьому випадку правовій, а Познер таким зв'язкам надає не тільки економічної форми, але й обґрунтовує цей підхід насамперед з логічної, а також з інших, передусім етичної, точок зору. Починаючи з проблем інституціональних, він прослідковує й економічне підґрунтя політичних змагань для формування законодавчих органів (вибори), включаючи питання привілеїв, яке він образно називає "безкоштовним проїздом" і яке є не тільки надзвичайно

¹ Ричард А. Познер. Проблеми юриспруденції / Пер. з англ. С. Савченка. - С. 346.

² Там само. - С. 362 (виноска 15).

³ Див.: Там само. - С. 385-395.

⁴ Див.: Posner R. Law and Literature. A Misunderstood Relation. - Cambridge: Harvard University Press, 1988.

важким і болючим, а й таким же важливим¹. Доречно тут буде згадати влучний термін сучасного литовського філософа права А. Вайшвілі, який доводить, що привілеї є "агресією проти суспільства"². До речі, законодавців Р. Познер називає, як і всіх інших людей, "раціонально мислячими максимізаторами свого задоволення", які, втім, можуть отримувати це задоволення за рахунок інших. Бар'єром же на шляху переважання суспільства такими ситуаціями є незалежний суд, бар'єром не єдиним, але найбільш дієвим. Надаючи тлумачення словосполученню "максималізація багатства" Р. Познер досить популярно розтлумачує логіку економічних процесів, які через угоди набувають правового статусу і відзначає тут велику роль загального права, яке має вплив і на ґрунтовні положення права карного, незважаючи на переважно статутний характер останнього³. Зважаючи на особливості правової системи США, зокрема значення прецедентного права, а, значить, і відповідної ролі незалежного (хоча, як зауважує Познер, і не ідеального) судочинства, правознавець, спираючись на свій економічний аналіз права, доводить, що "за ефективного розподілу праці між законодавчою і судовою гілками влади законодавці задовольняють попит суспільних груп на перерозподіл багатства, а судді - вдовольняють ширший суспільний попит на ефективні правові норми, що регулюватимуть рівень безпеки, сферу власності та проведення операцій"⁴.

Це коротке ознайомлення з деякими концептуальними положеннями однієї з найвпливовіших сьогодні правових теорій наводить на деякі роздумування стосовно нашої держави, яка, маючи неабиякий економічний потенціал, тримає свій народ у злиднях, створивши фактично ситуацію "штучної бідності" для переважної кількості людей. З політологічної точки зору це є відвертим продовженням радянської традиції утримання людей на рівні виживання, особливо це стосується інтелігенції, тобто найбільш активної та мислячої частини населення, від якої нечиста на руку влада завжди чекає опору. З

¹ Ричард А. Познер. Проблеми юриспруденції /Пер. з англ. С. Савченка. - С. 347.

² Див. про це докладніше: Вайшвіла А. Правовой персонализм (к поиску современного правовопонимания) // Личность и правовое регулирование: творческие поиски раскрепощенного сознания (философия права на постсоветском пространстве): Монография /А. Вайшвила, А.И. Левченков, А.Н. Литвинов, М.А. Тюренков. - Луганск: РИО ЛГУВД, 2006. - С.8-29.

³ Див.: Ричард А. Познер. Проблеми юриспруденції /Пер. з англ. С. Савченка. - С. 350.

⁴ Там само. - С. 353.

культурологічної точки зору ми маємо тут вікову традицію рабства різного типу (у нас найбільш популярним та впливовим було кріпацтво), яка доводить переважаючу належність нашої культури до східного ареалу культур азійського (причому вже не сучасного) типу, коли статки й матеріальний добробут може бути результатом переважно не чесної праці, а хитрощів, обману, приховано чи відверто кримінальних дій тощо. Можна схарактеризувати наше "маємо те що маємо" і з філософсько-світоглядної, етичної тощо точок зору, але для раціонально мислячої людини важливо зрозуміти, що всі наші негаразди мають конкретні прізвища, ім'я та по-батькові, що серед цих імен є також й ім'я людини, яку кожен бачить, дивлячись у дзеркало, хоча головних творців і економічних, і правових, й інших процесів, що довели країну до такого жалюгідного стану, ми зазвичай бачимо на телеекранах. Стосовно ж вищевикладеного мабуть слід зазначити, що зв'язок нашого права з економікою, у порівнянні з тим, що говорить Річард Познер про американське право та економіку, знаходиться в такому ж відношенні, як і поняття ринок як змагання за чесними правилами з поняттям базару на українських теренах, незважаючи на надписи "ринок" на вході до них: американський правознавець зовсім не мав на увазі включати в поняття економіки корупційні дії та "другий план" вказівок, пов'язаних зі справді безладом у відношенні права та економіки, який панує в Україні і який неможна уявити ані раціональному розуму, ані просто здоровому глузду (згадаємо лише про компенсаційні виплати учасникам ліквідації аварії на ЧАЕС, які чомусь називають пільгами, а також над-пільги законодавців, які часто-густо навіть на з'являються на робочі місця, грубо порушуючи трудове законодавство). Втім, це вже інше питання, яке неймовірно підвищує ступінь актуалізації теорії Р. Познера і взагалі концептуальних положень та висновків правового економізму в цілому для нас. А якщо додати сюди ще й те, що коється в сфері науковій та освітній, то засяють якнайскраїше його не тільки філософсько-правові та суто юридичні ідеї й міркування, а й численні культурологічні екскурси набувають неабиякої ваги. Іншими словами, подолання і марксистських, і псевдо-марксистських ідеологем має сприяти гуманізації нашого суспільства і права зокрема. Одним з напрямків такої роботи вбачається той, який накреслено в дослідженнях правників давно визнаної в світі школи правового економізму, зокрема її найцікавішої постаті та, безсумнівно, найталановитішого представника Р. Познера.

І наостанок таке (щод упередити звичайний скепсис так званих "практиків" стосовно теоретичних, а тим більше філософсько-світоглядних положень права). Професор Ричард Аллен Познер – не тільки один з найвпливовіших теоретиків і філософів, але є й федеральним суддею США, тобто має найвищий в цій сфері діяльності чин. Він працює на різних посадах у судах більше 30 років і за ці роки написав майже 40 монографій і безліч статей¹.

УДК 122/129

О.О. Кваша

**ІСТОРИЯ СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ КАТЕГОРІЙ
ПРИЧИННОСТІ ТА ДЕТЕРМІНІЗМУ**

У статті доведено, що філософське розуміння детермінізму у своїх витоках зводилось до причинності. Історичний аналіз категорій причинності та детермінізму на різних етапах розвитку філософської думки свідчить, що причинність залишається тим активним компонентом детермінації, який відбиває її суть

Ключові слова: *причинність, детермінізм, породження, активність.*

В статье доказано, что философское понимание детерминизма в своих истоках сводилось к причинности. Исторический анализ категорий причинности и детерминизма на разных этапах развития философской мысли свидетельствует, что причинность остается тем активным компонентом детерминации, который отражает ее суть.

Ключевые слова: *причинность, детерминизм, порождение, активность.*

It is well-proven in the article, that the philosophical understanding of determinism in the sources was taken to the causality. The historical analysis of categories of causality and determinism testifies on the different stages of development of philosophical idea, that a causality remains the that active component of determinacy, which reflects its essence.

Key words: *causality, determinism, generation, activity.*

¹ Автор цих рядків висловлює щирі вдячності ад'юнкту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (нині – слідчому СВ Жовтневого РО ЛГУ УМВС України в Луганській області) старшому лейтенанту міліції Ганні Масловій (науковий керівник – заслужений юрист України О.І. Левченко) за надані матеріали і допомогу в перекладі окремих текстів Р. Познера.

Сучасне кримінальне право України все частіше звертається до дослідження причинної обумовленості злочинної поведінки та проблеми притягнення до відповідальності за наявності інших форм детермінуючого зв'язку. Для виконання такого завдання кримінально-правова доктрина застосовує категорії філософської науки. Будь-яка теорія причинності в кримінальному праві несе відбиток того чи іншого філософського напрямку чи концепції. У минулому, коли причина і обумовленість ототожнювались, дослідження обумовленості розглядали завжди як дослідження причинно-наслідкового зв'язку. Потребує особливої уваги обґрунтування вибору філософського підходу до кримінально-правового дослідження причинного зв'язку.

Загалом проблеми причинності та детермінізму і в минулому, і на сьогоднішній день не втрачають свого наукового значення. У філософській науці значний внесок у розробку даної проблеми внесли С. Амстердамський, Я.Ф. Аскін, В.Г. Іванов, Ю.Б. Молчанов, Б.С. Українцев, Р.С. Сейфуллаєв, М.Е. Омелянівський, М.А. Парнюк, О.С. Разумовський, В.Н. Сагаатовський, Ю.В. Сачков, В.Н. Пермінов, І.С. Алексеев, С.Д. Цалін, В.П. Огородніков і багато інших. Серед правознавців слід відмітити таких вчених як С.Р. Багіров, М.Д. Дурманов, С.О. Єфремов, М.І. Ковальов, О.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, В.Г. Макашвілі, В.Б. Малінін, А.А. Музика, В.А. Нерсесян, А.А. Піонтковський, О.Б. Сахаров, М.Д. Сергієвський, О.Я. Свєтлов, А.А. Тер-Акопов, Г.В. Тімейко, А.Н. Трайнін, Т.В. Церетелі, М.Д. Шаргородський, О.Л. Тимчук, М.Г. Угрехелідзе, С.Д. Шапченко, М.П. Яблоков, Н.М. Ярмиш, С.С. Яценко та ін. У працях цих вчених містяться основи сучасних підходів до розуміння причинності у кримінальному праві. Водночас спеціального вивчення потребує історія становлення поняття причинності та детермінізму у світовій філософській думці на всіх етапах її розвитку. Саме це і є метою даної статті.

Заплутаність проблеми детермінізму, зіткнення прямо протилежних точок зору – це ситуація, притаманна не лише для полярних філософських концепцій, але й для однієї і тієї ж філософії¹. Важливість даного поняття для філософської науки важко переоцінити. "Детермінізм" походить від латинського слова "визначаю". Спочатку цей термін означав визнання всезагальності і об'єктивності причинно-наслідкових зв'язків. Термін "детермінізм" вже давно став феноменом

¹ Гречанова В.А. Неопределенность и противоречивость в концепции детерминизма. – Лен-д: Изд-во Лен-го ун-та, 1990. – С. 9.

глибинним, загальнокультурним. У якомусь сенсі він є "знаковою фігурою", яка означає вірність традиції роздумів про сутність і причини¹. Інші вчені констатують, що історію науки слід розглядати як "історію незворотних і нескінченних пошуків детермінізму"².

Детермінізм (або детерміністичний світогляд) зародився у глибокій давнині. Як ідея взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності всіх речей, явищ та процесів оточуючого світу детермінізм усвідомлювався людиною задовго до появи системи наукового знання. Так, категорії причини і наслідку виникли ще у IV до н.е.³. До наукового світогляду поєднував у собі єдність реального і містичного. Така єдність засновувалась на відсутності систематизованих детерміністських уявлень...⁴

Важливим є розуміння того факту, що детермінізм у своїх витках зводився до причинності. Вважається, що перше формулювання принципу причинності належить древньогрецькому філософу Левкіппу: "Жодна річ не виникає безпричинно, але в силу причинного зв'язку і за необхідністю"⁵. Це було перше формулювання закону причинності на філософському рівні, а на рівні окремонаукового розуміння причинності як всезагального закону знаходять у древньогрецьких медиків, Гіппократа.

Відзначимо, що не існує єдності серед фахівців у вирішенні питання про виникнення поняття "детермінізм". Переважна більшість філософів відносять виникнення детермінізму до античності. Однак існує і багато інших позицій. А. Лаланд, Л. Ноель, А. Ляшельє, М. Борн та інші вважають детермінізм "дітищем" XVIII ст. Інші вчені відносять його витoki до XVII ст., або навіть до XVI ст., знаходячи їх у діяльності Галілея, Декарта, Спінози, Лейбніца. На думку ж В.Г. Іванова, вперше в історії філософії безспірне визначення детермінізму

¹ Мещерякова Н.А. Детерминизм в философском рационализме: от Фалеса до Маркса. - Воронеж: Изд-во Воронеж-го гос. ун-та, 1998. - С. 13.

² Кузнецов Б.Г. Идеалы современной науки. - М.: Наука, 1983. - С. 86.

³ Иванов В.Г. Детерминизм в философии и физике. - Лен-д: Наука, 1974. - С. 7.

⁴ Богомолов А.С. Диалектический логос: становление античной диалектики. - М.: Мысль, 1982. - С. 17

⁵ Богомолов А. С. Диалектический логос: Становление античной диалектики. - М.: Мысль, 1982. - С. 155; В мире причин и следствий. Смысл жизни. Диалог мировоззрений. - М: Знание, 1991.(Сер."Философия и жизнь", № 11). - С. 15; Жумагулов М. Понятие "Связь" / Отв. ред.: Р.Т. Апасов. - Б: Илим, 1991. - С. 18.

як такого, було дано П. Лапласом у 1812 році: "будь-який стан всесвіту є наслідком попередніх і причина наступних її станів"¹.

Історичний аналіз виникнення поняття детермінізму вчені здійснюють, починаючи із філософських знань Стародавньої Греції, Індії, Китаю VII-III ст. до н.е. Відмічається, що традиційний міфологічний світогляд в силу свого емоційно-асоціативного характеру не зміг виокремити суттєві, як правило, приховані зв'язки і відносини між явищами, не зміг виявити дійсні фактори, які визначають становлення та розвиток об'єктів². У первісної людини поняття "причина" і "наслідок" не пов'язані логічним узагальненням і тому причиною і наслідком називаються будь-які події, які суміщаються у часі чи просторі. Міфологічному світогляду характерний випадковий, безсистемний характер поєднання різних відомостей про світ, заснований на відсутності логічно узагальнених детерміністських уявлень.

В античній філософії вчення про причинність мало філософсько-світоглядний характер, адже стародавні мислителі шукали начала буття. Одними з перших у західноєвропейській філософії усвідомили світ як сплетіння зв'язків, обумовленостей, залежностей Геракліт (530-470 роки до н.е.) і Демокріт (460-370 роки до н.е.). Демокріт першим звів причинність до зовнішніх зіткнень атомів, виключивши випадковість. Демокріт визнавав в якості характеристики причинності лише необхідність. Саме проблема статусу випадковості стала критерієм, відносно якого ще серед атомістів відбулося розмежування - на вчення Демокрита та Епікура. Демокрит заперечував випадковість і вважав її наслідком незнання справжніх причин. Саме Демокрит поклав початок метафізичній трактовці детермінізму, який у подальшому було розвинуто у працях Ф. Бекона, Т. Гоббса, Б. Спінози, Р. Декарта, Дж. Прістлі та інших філософів Нового часу (про це далі). Основні положення іншого вчення в межах античного атомізму, засновником якого був Епікур, - це абсолютизація "нічим не визначеної" випадковості у розвитку світу - індетермінізм; визнання випадковості об'єктивною формою детермінації дійсності.

Еволюція категорії причинності пов'язана із відображенням реальних зв'язків у соціальному житті людей. Як зазначалось вище,

¹ Іванов В.Г. Детерминизм в философии и физике. - Лен-д: Наука, 1974. - С. 7, 38.

² Орланов Г.Б. Идея детерминизма: исторические тенденции развития // Детерминизм и современная наука. - Межвузовский сборник научных трудов. - Воронеж Изд-во Воронеж ун-та, 1987. - С. 10.

процес формування і розвитку категорії причинності мав тісний генетичний в'язок з формуванням і розвитком просторово-часових характеристик. І лише в процесі розвитку людина поступово починає усвідомлювати не лише доступні чуттєвому сприйняттю просторові співвідношення і часові послідовності явищ, але й необхідний характер зв'язку між ними.

Зародження ідеї детермінізму відбулось у античному атомізмі. І хоча сам термін "детермінізм" в античній філософії відсутній, саме філософська думка античності сформувала основи детермінізму. Саме в цей період формуються уявлення про всезагальну обумовленість у світі. Саме атомізм формує ідею детермінізму як уявлення про універсальні причинні зв'язки, які і є за своєю сутністю видозмінами вічного руху атомів.

Вже у Демокрита поняття причини набуває самостійного значення, а Аристотель у своєму вченні про причинність фактично дає "зліпок" з картини людської діяльності. У філософії Аристотеля приділена велика увага проблемі причинності. Філософ виокремлює у своєму вченні про основні начала суцього - чотири причини: матеріальну, формальну, цільову і діючу¹, які у своїй сукупності розкривали структуру праці, поширену на всю дійсність. Матерія, за Аристотелем, - це те, у чому реалізується поняття (матеріальна причина), форма - стан, який приймає матерія при переході від можливості до дійсності (формальна причина), рух - діюча причина, ціль - кінцева причина. Саме думки цього філософа на багато сторіч визначили напрямок пошуків факторів, які детермінують розвиток. Так, аналіз чотирьох причин в розумінні внутрішніх механізмів детермінації процесу розвитку провадив визначний український діяч XVIII століття Феофан (Єлеазар) Прокопович, який був не лише українським богословом і філософом, а й ректором Київської академії. Ф. Прокопович також виокремлює чотири види причин: матерію, форму, дію, мету, розглядаючи їх у взаємозв'язку і цілісності. Ф. Прокопович визначав: "усе, що виникає в природі, виникає з чогось, отже, воно є матерія; виникає воно завдяки чомусь, отже, воно є форма; виникає воно внаслідок чогось, оскільки ніщо не виникає само по собі, отже воно є щось діюче; виникає воно також для чогось, а ко-

¹ Аристотель. Сочинення в чотирьох томах. - Т. 1. - Ред. В.Ф. Асмус. - М.: Мысль. 1976. - С. 146

лись; що спонукає, діє не випадково, бо, як бачимо, в природі ніщо не виникає випадково, то діє воно з якоюсь метою, отже, воно є мета¹.

Аристотелівську теорію чотирьох причин знаходимо і у видатних філософів XX століття, зокрема М. Хайдеггера. Філософ задається питанням: звідки у характері причинності чотирьох причин така єдність, що вони виявляються взаємопов'язаними. Вони дають чомусь ще не явленому стати присутнім².

Інший філософ Ф. Шеллінг щодо цього зауважував, що Аристотель користувався положенням, що рух від причини до причини в ряду, де ніколи не може бути виявлена остання причина; адже кожна найближча причина, по суті не причина, а, оскільки вона передбачає іншу, тільки дія; такою буде і наступна³. Отже, виникнення і становлення детермінізму як раціонального способу пояснення світу було, по суті, становленням самої європейської філософії.

Разом з тим саме у філософії Нового часу фундаментальна проблема обґрунтування і роз'яснення сенсу уявлень про причинний зв'язок займає ключове місце у загальній проблемі відносно всього світогляду Нового часу. Якщо звернутися до аналізу впливу аристотелівської системи причин на філософські системи Нового часу, то майже в кожного мислителя цієї епохи ми зустрінемо роздуми з приводу того, що являє собою причина діюча, матеріальна, кінцева або формальна і т.д. Загалом філософія Нового часу XVII - XVIII ст. критично ставиться до аристотелівського розуміння кінцевих причин. Якщо в античній філософії причинами називались фактори, які впливають на особливості протікання того чи іншого процесу, то у Новий час, після розподілу всіх факторів на внутрішні та зовнішні, до числа причин віднесені лише зовнішні⁴. Випадковість визнається еквівалентною необхідності за своїм впливом на розвиток подій. Як зазначалось раніше, самепроблема статусу випадковості стала критерієм, відносно якого відбулося розмежування ще в період античного атомізму на вчення Демокрита та Епікура.

¹ Прокопович Феодан. Філософські твори в трьох томах. - К., 1980. - Т. 2: Натурфілософія, або фізика, Етика. - С. 158.

² Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. - М.: Республика, 1993. - С. 222-224.

³ Шеллинг Ф. В. И. Сочинения в 2 томах. / Пер. с нем. - Т. 2. - М.: Мысль, 1989. - С. 44 (Философское наследие).

⁴ Бондаренко Н.Г. Принцип детерминизма в коммуникативной теории общества. - М.: Социально-гуманитарные знания, 2004. - С. 222.

Поступово філософи наближуються до ідеї збігу мислення і буття, рефлексивних визначень свідомості і форм взаємодіючих причин і наслідків в об'єктивній реальності. Так Ф. Бекон розчленував причини на дві групи: першу і другу відніс до філософії, третю і четверту – до релігії. У Новій філософії все звелось до однієї причини і наслідку, причому причина ототожнювалася із необхідністю, випадковість – з непізнаною причинністю¹. Декарт пішов далі і відкинув і матеріальну причину, залишивши тільки рух як предмет фізики. Відтоді дослідження причинності пішло двома шляхами – природознавства і людинознавства.

Логічне продовження даний напрямок детермінізму знайшов у вченні П. Лапласа. Протягом сторіч обумовленість та визначеність у науковому знанні досліджувались лише в межах причинності, "діючої причини", і своє завершення уявлення про причинність знайшли у лапласовському детермінізмі, який базувався на концепції однозначної причинно-наслідкової обумовленості. Лаплас є автором класичної роботи "Досвід філософії теорії вірогідностей" (1795 р.), в якій узагальнено досвід і напрацювання філософів та природознавців XVIII століття по створенню концепції детермінізму. Лаплас справедливо вважається найбільш яскравим виразником концепції механістичного детермінізму. Філософ вважав, що лише незнання тих зв'язків, які об'єднують закони природи із системою світу у цілому, примушує людей звертатися до "кінцевих" причин чи "випадку". Одним із положень механістичного детермінізму було ототожнення детермінізму з однозначною і необхідною причинною залежністю, уявлення про якісну "монодетермінованість" подій. Лаплас зазначав: "точні причини явищ більшою частиною або невідомі, або надто складні, щоб можна було піддати їх вирахуванню; крім того, їх дія часто порушується випадковими і непостійними причинами; але сліди його завжди залишаються на подіях, викликаних всіма цими причинами, і воно вносить в них зміни, які можуть бути визначені тлінним рядом спостережень"². Лаплас вважав, що закон причинності встановлює тільки одне: всі явища причино зумовлені. Вище ми відзначали той факт, що окремі вчені саме П. Лапласу приписують першість у визначенні детермінізму. Розуміння причинності, яке бу-

¹ Булатов М.О. Філософський словник. – К.: Стило, 2009. – С. 129.

² Лаплас П. Опыт философии теории вероятностей. Популярное изложение основ теории вероятностей и ее приложений. – М.: Типо-лит. Кушнерев, 1908. – С. 204-205.

до властиве Ньютону, Лапласу та іншим вченим того часу називають механічним або лапласовським. Певним чином ця концепція вплинула на вчення англійського філософа Д.С. Мілля, а згодом – і на теорію "conditiosinequanon" у західній кримінально-правовій доктрині.

Класична німецька ідеалістична філософія розвинула ряд важливих ідей у напрямку розвитку поняття детермінізму. В результаті узагальнення даних фізіології, біології, медицини німецькі філософи відобразили обмеженість механістичного детермінізму і необхідність вироблення системного розуміння детермінант розвитку.

Загалом питання щодо причинності: яким чином суб'єктивно певний зв'язок може мати повноту значення необхідної і об'єктивної – відноситься до основних питань всієї Нової філософії. Ідеалістичне поняття причинності у філософії зазвичай спирається на вчення Юма чи Канта. Важливим аспектом розвитку цієї проблеми в історії філософії є інтерпретація умов пізнання причинного зв'язку, а точніше, неможливості її пізнання Д. Юмом. За вченням Юма причинність – це лише звичка нашої свідомості вважати, що за даним явищем слідує інше певне явище. Суть концепції Юма полягає в тому, що причинний зв'язок від виводить із досвіду, який зводився ним до суб'єктивних відчуттів. Юм заперечував об'єктивний характер причинності, надаючи їй суб'єктивний характер.

Питання про необхідність причинного зв'язку вирішується Юмом за допомогою уяви, воно і займає особливе місце в доктрині Юма відносно причинності і в ряду таких визначень причинності як: звичка, асоціація, віра, уява. Трактовка причинності в філософії Юма постійно є двозначною. Так, Д. Юм визнавав, що може здатися, що віддалені (у просторі та/або часі) об'єкти є пов'язаними, але такий зв'язок опосередковується ланцюгом причин¹.

Саме юмівська філософія підготувала вихід до тлумачення Канта про необхідність і людську свободу. Кант відштовхується від поставленої Юмом проблеми причинності, і водночас тлумачить проблему причинності як виключно гносеологічну. На відміну від Юма Кант поняття причинності вважав апіорним поняттям нашого розуму. Кант ставить проблему причинності "в межах чистого розуму", не вбачаючи у філософії Юма своєрідного вирішення проблеми причинності. Кант вирішує ці питання у протилежному напрямку: пізнання причинності закінчується на тому, що воно відноситься до

¹ Юм Д. Трактат о человеческой природе. Книга I. О познании. – М.: Канон, 1995. – С. 73-74.

фізичних чи технічних причин самого пізнання. Отже, поняття причинності у Канта зводиться до чисто технічного, або, за словами М. Хайдеггера, причинність розуміється ним як закон часового "спідування"¹. Сьогодні аксіоматичним є положення, що причинність не можна ототожнювати із часовою послідовністю явищ. У 1907 році Густав Шпетт написав наукову працю, намагаючись відповісти на питання : "Чи відповів Кант на сумніви Юма?" Вчений підсумовує: оскільки необхідність закону причинності, за Юмом, доведена бути не може, і оскільки закон причинності є необхідним, по Канту, то залишається замінити його формулу: будь-яке явище має свою причину². Кант визнавав існування причинного зв'язку як необхідного за своєю характером, але не в об'єктивному світі, а в нашому розумі. В "Критиці практичного розуму" Кант пише: "...якби ми були в змозі так глибоко проникнути в образ думок людини, як він проявляється через внутрішні і зовнішні дії, що нам стало б відоме кожне навіть щонайменше спонукання до них, а також усі зовнішні приводи, що впливають на нього, то поведінку людини в майбутньому можна було б передбачити з такою ж точністю, як місячне або сонячне затемнення. Незважаючи на повну підлеглисть людини законом природи, "можна стверджувати при цьому, що людина вільна"³.

Усі суперечності у підходах до вирішення проблеми причинності у Юма і Канта стали сильним стимулятором філософської думки у багатовіковій історії філософії. Тому вчені, які відмовляються від природного причинного зв'язку на користь визнання юридично значущих кримінально-правових зв'язків, по суті, притримуються ідеалістичного поняття причинності, як Юм і Кант.

Погляди Канта були піддані критиці іншим видатним німецьким філософом Гегелем. Гегель звертав увагу на те, що "категорії належать мисленню як такому, з цього не слідує, що вони лише наші визначення, а не визначення також самих предметів. Але саме таким є

¹ Хайдеггер М. *Время и бытие: Статьи и выступления*. Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – С. 243.

² Густав Шпетт. *Проблема причинности у Юма и Канта. Ответил ли Кант на сомнения Юма?* – Киев: Типография Императорского Ун-та Св. Владимира, 1907. – С. 203.

³ Кант И. *Сочинения в 6-и томах*. Под общ. Ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гульги, Т.И. Ойзермана. – М: Мысль. – Том 4. – Ч. 1. – 1965. – С. 428.

вчення Канта, і його філософія є суб'єктивний ідеалізм¹. Гегель створив два нових варіанти детермінізму. Перший – збагачення концепції Аристотеля, який розглядав причини як чинники переходу від можливості до дійсності (друга книга "Науки логіки" у вченні про сутність). Другий варіант детермінізму – відмовляючись від механістичного детермінізму, панівного до XVIII ст., Гегель виділив три об'єктивні процеси: механізм, хімізм, і теологія як доцільність у феномені живого і як мету в структурі людської діяльності. Причинне відношення у його повному розвитку Гегель розумів як взаємодію². За Гегелем, нічого в природі не відбувається без природної необхідності, в природі панує всеохоплюючий причинний зв'язок, немає одностороннього наслідку і передуючої йому односторонньої причини.

У своїх концепціях німецькі ідеалісти, насамперед Гегель, відобразили уявлення про внутрішню активність, обумовленість дій зовнішніх причин внутрішньою організацією, відстоювали взаємозв'язок частин і примат цілого над частинами, ієрархію в структурі причинних зв'язків. Уже на початку XIX ст. термін "детермінізм" виходить за межі німецької філософії. У 30-і роки він вперше зустрічається у англійській та французькій філософії.

У діалектичному матеріалізмі детермінізм є одним із фундаментальних принципів, згідно з яким всі явища знаходяться в універсальному закономірному взаємозв'язку, визначається це принцип як відносна необхідність, як універсальна взаємодія³. Філософи, представники діалектичного матеріалізму, доклали багато зусиль для узагальнення найновіших відкриттів природознавства з метою вироблення діалектичної концепції детермінізму. Зауважимо, що саме діалектико-матеріалістичне вчення про причинність було і є методологічною основою теорій причинного зв'язку у вітчизняному кримінальному праві.

Одним з найбільш авторитетних дослідників детермінізму радянського періоду професором в галузі філософії Я.Ф. Аскіним виокремлено три значення терміну "детермінізм" (розуміння теорії детермінізму), які виражають три етапи у розвитку детерміністичних уявлень у новій філософії і сучасній науці: детермінізм як вчення про

¹ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – Т. 2. Философия природы. – М.: "Мысль", 1975. – С. 193 (Филос. Наследие. Т. 64).

² Жумагулов М. Понятие "Связь" / Отв. ред. Р.Т. Апасов. – Б: Илим, 1991. – С. 38.

³ Иванов В.Г. Детерминизм в философии и физике. – Лен-д: Наука, 1974. – С. 64; Кедров Б.М. О детерминизме // Философские науки. – 1968. – № 1. – С. 41.

однозначну причинність; детермінізм як вчення про причинність у двох формах – однозначній (динамічній) і неоднозначній (статистичній); детермінізм як вчення про різноманітні види залежності речей, подій, процесів, станів від тих факторів (зв'язків), якими вони визначені у своєму існуванні і змінах, які відповідальні за характеризуючи їх ознаки¹. Разом з тим вчений обмежує формування другого і третього значення поняття детермінізму минулим століттям, а перше значення, на його думку, було нівельовано другим. Не можна погодитись з таким висновком. Як засвідчує проведений нами аналіз поняття детермінізму у його зародженні і становленні процес формування поняття детермінізму на другому і третьому етапах розпочинався на більш ранніх історичних періодах, а саме починаючи з діалектики Гегеля.

Таким чином, історія становлення теорії детермінізму свідчить, що філософська думка, розпочавши із визнання причинності єдиною формою детермінації, зрештою, спираючись на результати наукового пізнання, розвиває теорію різноманітних видів детермінації. При цьому причинність залишається тим активним компонентом детермінації, який відбиває її суть. Отже, за останні сто років проблема детермінізму суттєво змінилася.

Очевидно, сучасний стан концепції детермінізму є результатом тривалого історичного розвитку уявлень про причинно-наслідкові зв'язки і закономірності. Здійснений історичний аналіз категорії причинності та детермінізму на різних етапах розвитку філософської думки у подальшому сприятиме виробленню науково обґрунтованого єдиного філософського вчення про причинність як об'єктивну закономірність розвитку природи та суспільства. Таке вчення має стати основою обґрунтування кримінально-правової концепції причинного зв'язку.

Використана література:

1. Аскін Я.Ф. Обобщенное понимание детерминизма // Принцип детерминизма. Под ред. Я.Ф. Аскина. – Саратов: Изд-во Саратов-го ун-та, 1983. – С. 3-10.
2. Аристотель. Сочинения в четырех томах. – Т. 1. – Ред. В.Ф. Асмус. – М.: Мысль, 1976. – 550 с.
3. Богомолов А.С. Диалектический логос: становление античной диалектики. – М.: Мысль, 1982. – 263 с.

¹ Аскін Я.Ф. Обобщенное понимание детерминизма // Принцип детерминизма. Под ред. Я.Ф. Аскина. – Саратов: Изд-во Саратов-го ун-та, 1983. – С. 3.

4. Бондаренко Н.Г. Принцип детерминизма в коммуникативной теории общества. – М.: Социально-гуманитарные знания, 2004. – 248 с.
5. Булатов М.О. Філософський словник. – К.: Стигос, 2009. – 575 с.
6. В мире причин и следствий. Смысл жизни. Диалог мировоззрений. – М.: Знание, 1991. (Сер. "Философия и жизнь", № 11). – 64 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – Т. 2. Философия природы. – М.: "Мысль", 1975. – С. 193 (Филос. Наследие. Т.64) – 695 с.
8. Гречанова В.А. Неопределенность и противоречивость в концепции детерминизма. – Лен-д: Изд-во Лен-го ун-та, 1990. – 136 с.
9. Густав Шпетт. Проблема причинности у Юма и Канта. Ответил ли Кант на сомнения Юма? – Киев: Типографія Императорского Ун-та Св. Владимира, 1907. – 206 с.
10. Жумагулов М. Понятие "Связь" / Отв. ред. Р.Т. Апасов. – Б: Илим, 1991. – 178 с.
11. Иванов В.Г. Детерминизм в философии и физике. – Лен-д: Наука, 1974. – 184 с.
12. Кант И. Сочинения в 6-и томах. Под общ. Ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гульги, Т.Й. Ойзермана. – М.: Мысль. – Том 4. – Ч. 1. – 1965. – 544 с.
13. Кедров Б.М. О детерминизме // Философские науки. – 1968. – № 1. – С. 41-48.
14. Кузнецов Б.Г. Идеалы современной науки. – М.: Наука, 1983. – 255с.
15. Лаплас П. Опыт философии теории вероятностей. Популярное изложение основ теории вероятностей и ее приложений. – М.: Типо-лит. Кушнерев, 1908. – 208 с.
16. Мещерякова Н.А. Детерминизм в философском рационализме: от Фалеса до Маркса. – Воронеж: Изд-во Воронеж-го гос. ун-та, 1998. – 168 с.
17. Орланов Г.Б. Идея детерминизма: исторические тенденции развития // Детерминизм и современная наука. – Межузовский сборник научных трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – С. 9-23.
18. Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. – К., 1980. – Т. 2: Натурфілософія, або фізика, Етика. – 552 с.
19. Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления. Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
20. Шеллинг Ф. В. Й.. Сочинения в 2 томах / Пер. с нем. – Т.2. – М.: Мысль, 1989. – 636 с. (Философское наследие).
21. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Книга 1. О познании. – М.: Канон, 1995. – 400 с.

УДК 94(477)

А.С. Захарчук

**ИЗ ОПЫТА ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В УКРАИНСКОЙ
ДЕРЖАВЕ: К ВОПРОСУ О ВЗАИМОСВЯЗИ
РЕФОРМ П. СКОРОПАДСКОГО И П. СТОЛЫПИНА**

У статті, на підставі методологічних підходів, що сформувалися на сучасному етапі в українському і російському суспільствознавстві, здійснений порівняльний аналіз реформ П.А. Столипіна і П. Скоропадського у сфері соціально-економічних відносин їх мети і наслідків.

Ключові слова: *П.А. Столипін, П. Скоропадський, реформа, аграрні перетворення, селянство, податкова політика.*

В статье, на основании методологических подходов, сформировавшихся на современном этапе в украинском и российском обществоведении, осуществлен сравнительный анализ реформ П.А. Столыпина и П. Скоропадского в сфере социально-экономических отношений их цели и последствий.

Ключевые слова: *П.А.Столыпин, П. Скоропадский, реформы, аграрные преобразования, крестьянство, рабочий вопрос, налоговая политика.*

In the article, on the basis of methodological approaches which were formed on the modern stage in Ukrainian and Russian social science, the comparative analysis of reforms of P.A. Stolupin and P. Skoropadskiy is carried out in the field of socio-economic relations of their purpose and consequences.

Key words: *P.A. Stolypin, P. Skoropadsky, reforms, agrarian transformations, peasantry, tax policy.*

С распадом Советского Союза и образования независимых национальных государств, появились возможности для объективного, имеется в виду свободного от идеологических подходов, изучения исторического прошлого субъектов уже не существующего государства. При этом анализу подвергаются проблемы, представлявшие такими, что не подлежат пересмотру. Среди многих, выделим вопросы относящиеся к проведению и последствиям аграрной реформы 1861 года, влиянию Первой мировой войны на освободительное движение и социально-экономическое развитие национальных окраин, сущности преобразований в феврале 1917 года и их последствий для судеб народов Российской империи и т. п.

Вместе с тем, среди исследователей возникает объективное желание изучить доселе неизвестные или запрещенные страницы. В частности представители общественных наук в Украине (юристов, историков, политологов) особое внимание обращают на проблемы

Освободительной войны украинского народа середины XVII века, украинской государственности XVIII века, периоду 1917-1921 годов, получившего название Украинской национально-демократической революции, национально-освободительного движения в период между двумя мировыми войнами и т. п.

Позитивные сдвиги происходят в российской исторической науке. Исследователи пытаются освободиться из-под идеологического пресса. По мнению российского историка Л. Протасова, трансформация проблем революции произошла в двух направлениях: первое - история большевистской партии сменилась историей партий; второе - история идей - историей людей. И если первая тенденция является доминирующей, то "вторая представляется хоть и менее заметной, но более перспективной" [1, с. 119].

В Украине начало изучения проблем истории Украинской Державы П. Скоропадского связано с трудами представителей эмиграции. В большинстве своем личность Гетьмана и его политика "окутаны мифами, предвзятостью и прямой фальсификацией. Поэтому оценка рассматриваемой проблемы затрудняется антиисторическим заидеологизированным подходом большинства исследователей..." [2, с. 15]. Имеются в виду труды В. Винниченка, И. Мазепы, М. Шаповала, П. Христича, которые априори не признавали образование Украинской Державы. Вместе с тем, их подходы представляют для исследователей определенный интерес в контексте понимания теории и практики государственного строительства политических сил, находящихся в оппозиции к П. Скоропадскому.

Следующая группа источников - труды советского периода. Не вдаваясь, в очередной раз, в дискуссию об их идеологической направленности и объективности, согласимся с мнением о том, что "советские ученые включили в научный оборот значительную массу ранее неизвестных архивных документов. ... поэтому они могут быть использованы современными исследователями при условии соответствующего источниковедческого осмысления" [3, с. 69 - 70].

В независимой Украине, по мнению одного из активных исследователей указанной проблемы Р. Пыриг, насчитывается уже больше сотни научных трудов [3, с. 70]. Среди прочих выделим работы Р. Пыриг [3, 4], в которых осуществлен анализ историографии проблемы, раскрыты механизмы становления власти Гетьмана, изучены факторы, связанные с формированием его политики.

Среди представителей юридической науки особое внимание уделяется политико-правовым аспектам становления Украинской

Держави [5], а також вопросам законодавчої діяльності Гетьмана [6] і окремим проблемам формування інститутів державності [7].

В контексті вивчення політики П. Скоропадського на регіональному рівні слід згадати статтю І.І. Еткіної [8].

Таким чином, на сьогоднішній день створена не тільки визначена джерельна база періоду Української Держави, але й здійснено спробу дослідження, на основі нових методологічних підходів, революційних подій в Росії після лютого 1917 року. В цій зв'язі нам представляється цілком обґрунтованим вибір теми, присвяченій періоду діяльності такої помітної фігури в історії української державності як П. Скоропадський. В частині, метою статті ставимо вивчення проблем пов'язаних з розробкою, в контексті реформ П.А. Столыпина, соціально-економічної програми Гетьмана її цілей і наслідків. Проведення порівняльного аналізу, на фоні державної діяльності П.А. Столыпина, обумовлено не тільки тим, що життя реформатора оборвалось в Україні, але тим, що ці реформи, в частині в сфері аграрних перетворень, мали велике вплив на П. Скоропадського [9, с. 286].

На формування світоглядних поглядів як П. Столыпина так і П. Скоропадського впливали революційні події. В початку лютого 1906 року П. Столыпин висловив думку про те, що боротися з революцією використовуючи тільки репресії неправильно, що джерело масового селянського руху лежить в економічній і культурній відсталості сільщини. В свою чергу, відсталість сільщини обумовлена пануванням сільських порядків, затримували продуктивність сільського господарства і перешкодили формуванню у селян індивідуального світогляду. В розвернутому вигляді програма уряду була викладена в першому виступі голови уряду в ІІ Державній Думі 6 лютого 1907 року. Роз'яснюючи положення Указів від 5 лютого і 9 лютого 1906 року він підкреслював, що перший усуває положення закріплюючі правову нерівність селянства з іншими категоріями населення, а другий надає їм право вільного виходу з сільщини і закріплення земельних ділянок в особисту власність [10, с. 5]. Оскільки в законодавстві Російської імперії не використовувалося поняття "особиста власність", то доповідач був змушений пояснити розуміння урядом даної пра-

вовой дефиниции. 5 декабря 1908 года, на заседании Государственной Думы, он заявил: " Личный собственник, по смыслу закона, властен распоряжаться своей землей, властен закрепить за собой свою землю, властен требовать отвода отдельных участков к одному месту; он может прикупить себе земли, может заложить ее в Крестьянский банк, может попросту продать ее" [11, с. 176-177]. Таким образом, предлагалось создать условия для формирования мощной прослойки зажиточного, трудолюбивого крестьянства, способного решить проблему обеспечения страны сельскохозяйственной продукцией.

Особое внимание правительство уделяло рабочему вопросу, пытаясь реформировать законодательство в двух направлениях: с одной стороны - оказания помощи рабочим в виде страхового законодательства, врачебной помощи, пересмотра нормирования труда подростков и женщин; с другой - постепенного ограничения вмешательства власти в отношения между трудом и капиталом и предоставления рабочим определенной свободы действий через профсоюзные организации, примирительные камеры [12, с. 6].

Сознавая взаимосвязь экономического развития страны от уровня просвещения и профессиональной подготовки населения, предполагалось провести реформу образования на всех уровнях. В бюджетной политике правительство предполагало реализовать новые принципы налогообложения, ввести прогрессивный подоходный налог. Полученные суммы планировалось использовать не только для финансирования реформ, но и частично передать в распоряжение земств и городских управ [12, с. 6-7].

Таким образом, П. Столыпин предлагал комплекс социально-экономических мероприятий призванных реформировать общество в направлении ликвидации общинных традиций, превращения крестьянина в основного производителя сельскохозяйственной продукции. Составной частью реформ стала ликвидация правового неравенства крестьянства с остальными категориями населения, а также повышение его образовательного, а значит, культурного уровня.

В период Украинской революции у П. Скоропадского формируется собственное, исходя из реалий революционного процесса, видение путей развития общества. Впервые об этом он заявил в середине марта 1918 года, когда предложил программу преобразований членам Союза Земледельцев. Но, к сожалению, не получил поддержки, в частности из-за неприятия преобразований в аграрном секторе [9, с. 126].

Придя к власти, П. Скоропадский унаследовал целый ряд проблем возникших в украинском обществе накануне и в период революции, прежде всего в аграрных отношениях. Устранение существующих противоречий ему виделось в решении двух взаимозависимых противоречий. Во-первых, исходя с опыта аграрных преобразований П. Столыпина, П. Скоропадский считал, что крестьянство психологически готово к восприятию механизма частного землепользования. Во-вторых, помещики, напуганные крестьянской стихией, готовы уступить, за выкуп, часть собственной земли. Поэтому в провозглашенной им "Грамоте к украинскому народу" декларировалось восстановление принципа частной собственности, создания условий для приобретения земли в частную собственность путем купли-продажи. Параллельно с этим предусматривалось наделение малоземельных крестьян за счет отчуждения, посредством выкупа, части помещичьих земель [13, с. 87]. Таким образом решалась основная цель аграрных преобразований – создание мощной прослойки крестьян-собственников в той их части, которая имеет достаточный опыт хозяйствования. А значит превращение, по аналогии с реформами П.А. Столыпина, в основных товаропроизводителей.

В Грамоте Гетьман задекларировал свое стремление к решению проблем рабочего класса, в первую очередь железнодорожников, направленных на улучшение их правового положения [13, с. 87].

Важным шагом, в контексте формирования нормативно - правовой базы налоговой системы, стал "Закон о временном государственном устройстве Украины", где определялись функции высшего органа финансовой политики – Финансового Совета. Следующим шагом в этом направлении стал "Закон о праве на урожай 1918 года". Следует отметить, что принятие Закона обусловлено тяжелыми последствиями аграрной политики Центральной Рады. Во время посевной кампании 1918 года крестьяне не только изыали у помещиков землю, но и использовали посевной материал и рабочий инвентарь последних. Это привело к тому, что крупные землевладельцы были лишены возможности обеспечить себя продуктами питания. Поэтому Закон обязывал крестьянство возратить собственникам земли все хозяйственные издержки, сопряженные с уборкой урожая [14, с. 150].

В целом, не будучи идеальной, налоговая система Украинской Державы эволюционировала под влиянием экономической жизни, была направлена на удовлетворение нужд государства, учитывая обязательства перед союзниками.

В период правления П. Скоропадского были достигнуты большие успехи в области образования. Были созданы два государственных университета, 150 украинских гимназий, издано несколько миллионов экземпляров украинских учебников.

К сожалению, ни П.А. Столыпину, ни П. Скоропадскому не удалось реализовать, в силу обстоятельств как объективного, так и субъективного порядка, реформаторских начинаний. Как представляется, сегодня исследователям предстоит провести работу, сопряженную с дальнейшим проведением сравнительного анализа реформ начала XX века, определения общего и частного в историческом развитии украинского и российского народов. Изучение означенной проблемы представляется возможным потому, что современная украинская юридическая наука (как, впрочем, и российская) обогатилась целым рядом исследований, позволяющих по-новому подойти к осмыслению некоторых страниц нашего прошлого. Вместе с тем, изучение опыта преобразований начала XX века представляет собою не только теоретический, но и практический интерес.

Использованная литература:

1. Протасов Л. Незабываемый 1917-й: историографические заметки. / Л. Протасов // Україна - Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнародної наукової конференції. / Ін-т історії України НАН України, Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон), Сіверський інститут регіональних досліджень. - Київ - Чернігів: Редакційно - видавничий комплекс "Деснянська правда", 2007. - С. 115-127.

2. Пеленський Я. Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 - грудень 1918). / Я. Пеленський. // Павло Скоропадський. Спогади (кінець 1917 - грудень 1918). - К.: - Філадельфія, 1995. - С. 11-34.

3. Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі / Р.Я. Пиріг. // Український історичний журнал (даліше УИЖ). - 2006. - № 3. - С. 68-84.

4. Пиріг Р.Я. Формування гетьманського уряду: німецькі впливи / Я.Р. Пиріг. // Проблеми вивчення історії Української революції. Випуск 3. К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. - С. 100 - 111. Його ж. Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень - грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 років. Збірник наукових статей. / Головний редактор Р.Я. Пиріг. НАН України. Ін-т історії України. - К.: Ін - т історії України, 2010. - Вип. 5. - С. 177-206.

5. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920. Центральна Рада, Гетьманство, Директорія. / О. Копиленко, М. Копиленко. - К.: Либідь, 1997. - 204 с.

6. Хитра А.Я. Павло Скоропадський про основи законотворчості в Українській Державі. / А. Хитра. // Держава і право. Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 20. - К., 2003. - С. 92-97.

7. Глушак Ю.М. Російський імперський фіскальний апарат в організаційному оформленні податкових органів Української держави (1918 р.). / Ю. Глушак. // Держава і право. Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 20. - К., 2003. - С. 81-86.

8. Еткіна І.І. Правосвідомість селянства Чернігівщини за доби Української революції 1917-1921 рр. / І. Еткіна. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 років. Збірник наукових статей. / Головний редактор Р.Я. Пиріг. НАН України. Ін-т історії України. - К.: Ін-т історії України, 2010. - Вип. 5. - С. 257-274. Її ж. Реалізація аграрної політики Гетьманату П. Скоропадського в Чернігівській губернії. / І. Еткіна. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. / НАН України. Ін-т історії України. - Київ: Ін-т історії України, 2010 р. - Випуск XVIII. - С. 256 - 264.

9. Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917-грудень 1918. / Головний редактор Я. Пеленський. / П. Скоропадський. - Київ - Філадельфія, 1995. - 493 с.

10. Захарченко П. Земельні відносини напередодні та у ході аграрної реформи П. Столипіна: правове забезпечення / П. Захарченко // Юридична Україна. - 2008. - № 2 - С. 4-7.

11. Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия... : Полн. собр. Речей в Государственной Думе и Государственном Совете. 1906-1911 гг. / Предисловие К.Ф. Шацилло; Сост. коммент. Ю.Г. Фельштинского / П.А. Столыпин. - М.: Мол. гвардия, 1991. - 411 [5] с; ил. - (Званница; Антология русской публицистики).

12. Корелин А.П. Реформы П.А. Столыпина: исторический опыт и уроки / А.П. Корелин // Преподавание истории и обществознания в школе. - 2007. - № 9. - С. 3-11.

13. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції / А.Г. Слюсаренко. - К.: Т-во "Знання", 1993. - 192 с.

14. Івашенко В.А., Тараненко О.М. Еволюція нормативно-правової бази податкової політики Центральної Ради та Гетьманату в українському селі (жовтень 1917 - грудень 1918 рр.) / В.А. Івашенко. - Проблеми історії України XIX - початку XX ст. / НАН України. Інститут історії України. - Київ: Інститут історії України, 2010 р. - Випуск XVIII. - С. 148 - 153.

УДК 343.223

О.В. Зайцев

**ВИНИКНЕННЯ ПРОБЛЕМИ НЕОСУДНОСТІ
В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ**

Досліджено історію виникнення проблеми неосудності в кримінальному праві Західної Європи та Росії. Звернуто увагу на досягнення судової психіатрії в 19 столітті, які стали підґрунтям виникнення поняття неосудності в кримінальному праві. Проаналізовано формулу неосудності у КК Франції 1810 року та кримінальному законодавстві Росії 1845 року.

Ключові слова: *неосудність, психіатрія, психічний розлад, критерії неосудності.*

Изучена история возникновения проблемы невменяемости в уголовном праве Западной Европы и России. Обращено внимание на достижения судебной психиатрии в 19 столетии, которые стали основой возникновения понятия невменяемости в уголовном праве. Проанализировано формулу невменяемости в УК Франции 1810 года и уголовном законодательстве России 1845 года.

Ключевые слова: *невменяемость, психиатрия, психическое расстройство, критерии невменяемости.*

In this research was studied the history of issue of insanity in criminal law in Western Europe and Russia. Attention is paid to achieve forensic psychiatry in the 19th century, which became the groundwork of the legal concept of insanity in criminal law. In work was analyzed formula of insanity in French Penal Code of 1810 and Russian criminal law of 1845.

Key words: *insanity, psychiatry, mental disorder, criteria of insanity.*

Наука кримінального права являє собою частину юридичної науки і містить систему теоретичних поглядів, ідей, уявлень про злочин і покарання. На її розвиток значний вплив здійснюють правотворча і правозастосовча діяльність. Водночас, більшість із визнаних положень вітчизняного кримінального права не стали б такими без впливу на нього правових теорій, що переважали у суспільстві в різні періоди історії. Підтверджує це судження еволюція вчень про осудність і неосудність.

Поняття осудності тісно пов'язане з поняттям вини, яке має суттєве значення у кримінальному праві. Щоб визнати особу кримінально-відповідальною за вчинений злочин, необхідно встановити вини даної особи, тобто психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом, та її наслідків,

виражене у формі умислу або необережності. У той же час у особи під час вчинення злочину повинна бути в наявності сукупність таких психічних здатностей, щоб вчинений злочин міг бути поставлений їй у вину, тобто осудність. У протилежному випадку особа визнається неосудною, що свідчить про відсутність передумов для вини. Однак так було не завжди і підтвердженням цьому є історія виникнення поняття неосудності.

Знайомство людства із психічними розладами має давні корені. Так, вперше медична оцінка психічних хвороб була висловлена ще Гіппократом у Древній Греції. Він стверджував, що психічні розлади є хворобами мозку, які розвиваються у зв'язку із розладом харчування і соків організму [1, с. 8]. Надалі таке тлумачення психічних розладів підтвердилось науковими розробками Цельза і Галена, а потім у IV і V століттях працями Целія Авреліана. У той час терапія психічних хвороб наближалася до сучасної: водолікування, праця, музика, психотерапія. Ізоляції хворих в особливі лікарні не було [2, с. 432]. Однак подальший розвиток науки у монастирях суттєво змінив ставлення до психічних захворювань.

У період із XV по XVIII століття всі психічно хворі визнавалися бісоодержимими і за рішенням інквізиції підлягали спаленню. Деякі місцевості у Німеччині втратили під час інквізиції до 1/5 населення, у Франції загинули десятки тисяч людей [2, с. 9].

У першу половину XIX століття у психіатрії панувало вчення Гейнротта та Целера, які, визнаючи свободу волі, вважали божевілля наслідком дурних страстей і гріховності [1, с. 10; 3, с. 3]. Відповідно до цього розуміння психічних розладів сформувався відношення до психічно хворих. В Європі вони утримувалися в звичайних в'язницях або в установах, які нічим від них не відрізнялися. Так, у Відні для душевнохворих виділялася спеціальна в'язниця, так звана "дурна вежа". У Берліні побудували спеціальні психіатричні будинки, іменовані "божевільними ящиками". Вони являли собою одиночні кам'яні камери із ґратами на вікнах, що виходять на кам'яний дворик. І у Відні, і в Берліні режим для душевнохворих у цих установах нічим не відрізнявся від тюремного. Хворих тримали закованими в ланцюзі та приборкували кийовими ударами. У Франції під душевнохворих приділяється паризька в'язниця Бисетр, у якій на одне ліжко доводиться по 4-5 хворих, яких сковували ланцюгами та били ціпками. У виді тісноти хворі відпочивали на ліжку по черзі. Наприклад, у Лондоні знаходився спеціальний "божевільний будинок", названий

"Бедлам", що дотепер символізує хаос і плутанину [4, с. 45; 5, с. 40]. Це був своєрідний "зоологічний сад", у який пускали публіку за 2 пенси подивитися на хворих.

В Англії, так само як і у Франції практикували на хворих ланцюги та кийові удари. Так, коли на початку ХІХ сторіччя захворів душевною хворобою англійський король Георг, то за приписанням свого лейб-медика він отримував в якості лікувального заходу щодня певну кількість ударів ціпками [1, с. 11; 2, с. 433].

Надалі, методи ставлення з душевнохворими ставали більше витонченими. Їх зв'язували, надягаючи гарячкові сорочки; укладали в спеціальні шафи з отворами для голови; на кричущих надягали спеціальні маски й т.д. Так, наприклад, описував Є.К. Краснушкін спеціальні ізолятори для неспокійних хворих побувавши в берлінських психіатричних лікарнях: "Це кам'яні камери із закругленими кутами, щоб у них не можна було сховатися, з високо влаштованим віконцем, закритим зовні залізними ґратами, а всередині заскленим товстим корабельним склом; підлога у цьому ізоляторі кам'яна і на неї кинута солом'яна підстилка для хворого. Такий ізолятор запирався товстими, оббитими залізом дверима, іноді ледве не з п'ятьма замками; у двері вічок, щоб спостерігати хворого. ...ізолятор для душевнохворого має ще пристосування, якого немає в тюремній камері: ... другі двері; коли хворий кричить, то ці двері зачиняються, а в проміжок між першою і другою заставляється матрац, що заглушає крики хворого" [1, с. 11]. Таке ставлення до душевнохворого в середні століття.

До початку ХІХ століття в Західній Європі і в Росії психічно хворі засуджувалися та каралися так само, як і здорові особи [6, с. 177-178]. Діючи в той час кримінальні кодекси мало цікавилися психологією злочинця, адже раз мав місце злочин, то знаходився підозрюваний, котрого катували, поки він не зізнався; потім наступала кривава відплата, іноді в жакливих формах. Таким чином, суспільство захищало себе однаково жорстко й швидко не тільки від злочинів, але й від суспільно небезпечних учинків психічно хворих людей. Питання про психічний стан злочинця взагалі не розглядалося.

Однак гострота проблеми психічних захворювань і, пов'язаної із цим потенційної криміногенної небезпеки, не могла довго залишатися непоміченою. Тому наступні реформи кримінальної юстиції в європейських країнах, що супроводжувалися при цьому теоретичними суперечками лікарів-психіатрів і юристів, так чи інакше, торкнулися рішення цього питання.

Тільки в 1794 році французький лікар-психіатр Пилип Пінель, завдяки своїй науковій і практичній діяльності домогся від Національного Конвенту Французької Республіки дозволу про зняття ланцюгів із психічно хворих. Пінель ручався своїм життям, що від пропонуваніх їм реформ жодних небезпек для суспільного спокою не буде, оскільки при гуманнішому підході хворі стануть навіть спокійніші і безпечніші, ніж були доти. Пінель вдалося відстояти і провести реформи, та його противники скоро могли переконатися, що він був правий: звільнені від ланцюгів психічнохворі стали спокійнішими і серед них частіше почали спостерігатися одужання. Пінель залишив керівництво по душевних хворобах, які за його вченням є хворобами мозку і повинні вивчатися за допомогою природних наукових методів дослідження [7, с. 5]. Хоча ще в § 574 Code Penal, виданому у 1804 році, психічно хворі дорівнюються до диких звірів і одне і те ж саме покарання загрожує "тим, які дозволять блукати на свободі божевільним чи буйним, або шкідливим тваринам чи диким звірам" [2, с. 433].

У той же час саме в КК Франції 1810 року вперше була передбачена стаття про неосудність. Ст. 64 КК, зокрема, проголошувала: "Немає ні злочину, ні проступку, якщо під час вчинення дії обвинувачений перебував у стані божевілля" [8, с. 115]. Пояснювальна записка до кодексу, касаційний суд і доктрина тлумачили вступні слова ст. 64 КК Франції у тому розумінні, що божевілля є обставина, що усуває винність, а осудність є умовою (передумовою) вини і кримінальної відповідальності [9, с. 44]. Незважаючи на те, що в ст. 64 цього кодексу зазначений лише медичний критерій формули неосудності, значення закріплення цієї статті в законі очевидно. Стаття про неосудність була сприйнята і удосконалена в кримінальних кодексах інших європейських країн, наприклад, Бельгійському кримінальному кодексі 1867 р., Голландському уложенні 1881 р., Норвезькому уложенні 1902 р. [10, с. 89].

Що стосується Росії, то до XIX століття "покарання божевільних зустрічали досить рідко" [11, с. 158]. Вперше ж стаття про неосудність, яка містила медичний і юридичний критерії, з'явилася в 1845 році в Російському Уложенні про покарання кримінальні і виправні [12, с. 70-76]. Вона діяла без істотних змін протягом усього XIX сторіччя після перенесення в наступне Уложення про покарання кримінальні і виправні 1885 року [13, с. 93-95].

Недосконалість цієї формули полягала в її розподілі по трьох статтях Уложення (статті 92, 95-97). Причини, за якими вчинене не повинно бути поставлено в вину включали "безумство, божевілля,

розумова несамовитість, безпам'ятство, втрата розумових здатностей і розуму від старості або дряхлості та лунатизм". До обставин, які зменшували вину, відносилися "легковажність, слабоумство та крайнє неuczтво" (ст. 134).

У вказаних статтях встановлюватися дві умови неосудності. Для "безумних та божевільних" такою умовою була відсутність у них "розуміння про протизаконність та самі властивості свого діяння". "Тим, хто втратив свої розумові здатності та розум від старості або дряхлості чи лунатикам" злочини не ставилися в вину, якщо встановлювалось, що вони "в випадках свого нервового розладу діють без належного розуміння" [14, с. 71].

Юридичний критерій був неоднорідним і відрізнявся невизначеною характеристикою психічних розладів. Формалізм особливо виявлявся при застосуванні статей 95-97 Уложення щодо тимчасових психічних розладів, при яких не ставилися в вину діяння тільки в тому випадку, якщо випадок "достеменно доведений" [15, с. 28].

Ці статті не задовольняли ані юристи, ані психіатрів. Перш за все те, що термінологія не відповідала поширеним уявленням психіатрії про різноманіття психічних розладів, які різнилися за своїми клінічними проявами. Зростання кількості описаних клінічних форм неминуче спонукало до розробки їх класифікації з виділом найбільш суттєвих ознак, які дозволяють не тільки диференціювати їх між собою, але й визначати їх значимість щодо конкретних суспільно небезпечних діянь, які вчинені психічнохворими. Цього вимагала судово-психіатрична практика, яка свідчила про необхідність та можливість розрізняти за ступенем виразу ці психічні розлади. В цьому інтереси судових психіатрів співпадали с інтересами юристів, перед якими досягнення психіатрії в галузі феноменології поставили сугубо юридичне питання, який відноситься до відомих протиріч права: якою повинна бути диспозиція норми, яка визначає умови неосудності [14, с. 71-72]. Цьому будуть присвячені наступні публікації.

Проте, ХІХ століття слід визнати переломним для історії європейської і російської судової психіатрії, а досягнуті в цей період наукові результати стали основою виникнення та подальшого розвитку у кримінальному праві понять осудності і неосудності, що знайшло своє відображення в законодавстві.

Використана література:

1. Краснушкин Е.К. Судебно-психиатрические очерки. - М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1926. - 114 с.

2. Рейтц Г.В. Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость // Современная психиатрия. – 1912. – Том VI. – С. 427-462, 511-530.
3. Краснушкин Е.К. Преступники психопаты. – М.: Изд-во Первого Московского гос. университета, 1929. – 34 с.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М.: Рус. яз, 1991. – 917 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с.
6. Исаев М.М. Основы пенитенциарной политики. – М. – Л.: Гос. изд-во, 1927. – 196 с.
7. Гаккебуш В. Philippe Pinel (К столетию со дня рождения) // Современная психоневрология. – 1926. – Т. III. – С. 3-6.
8. Французский уголовный кодекс 1810 года: Закон (с изменениями и доп. по 01.06.1940 г.). – М.: Юр. издат., 1947. – 372 с.
9. Трахтеров В.С. Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк). – Харьков: Украинская юридическая академия, 1992. – 83 с.
10. Павлов В.Г. Субъект преступления в уголовном праве (Историко-правовое исследование). – СПб.: Санкт-Петербургская юридическая академия, "Издательский Торговый Дом Герда", 1999. – 118 с.
11. Таганцев Н.С. Курс русского уголовного права. Часть Общая. Кн. 1: Учение о преступлении. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1874. – 284 с.
12. Уголовное Уложение 22 марта 1903 года с мотивами, извлечениями из объяснительной записки редакционной комиссии, представления Министерства юстиции в Государственный Союз и журналов - особого совещания, особого присутствия департаментов и общего собрания Государственного Совета. Издание Н.С. Таганцева. – СПб.: Государственная Типография, 1904. – 1122 с.
13. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Издание Н.С. Таганцева. Издание 9-е испр. и дополн. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1898. – 918 с.
14. Первомайский В. Б. К 100-летию книги В.Х. Кандинского "К вопросу о невменяемости" // Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. – 1991. – Т. 91. – Вып. 9. – С. 71-74.
15. Морозов Г.В., Лунц Д.Р., Фелинская Н.И. Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии. – М.: Медицина, 1976. – 336 с.

УДК 351.743

С.М. Пашков

**ГЕНЕЗИС ОЦІНОЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ:
ІСТОРИЧНІ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

В статті розглядаються питання виникнення оціночної діяльності в Україні, основні етапи її розвитку, акцентується увага на адміністративно-правових аспектах цієї діяльності.

Ключові слова: *оціночна діяльність; оціночні комісії; бюро технічної інвентаризації; вартість майна.*

В статье рассматриваются вопросы возникновения оценочной деятельности в Украине, основные этапы ее развития, акцентируется внимание на административно-правовых аспектах этой деятельности.

Ключевые слова: *оценочная деятельность; оценочные комиссии; бюро технической инвентаризации; стоимость имущества.*

In the article the questions of origin of evaluation activity are examined in Ukraine, basic stages of her development, attention is accented on the administrative aspects of this activity.

Key words: *evaluation activity; evaluation commissions; bureau of the technical taking of inventory; property cost.*

Правові передумови для розвитку професійної оціночної діяльності в Україні були створені з прийняттям на початку 1990-х років законів про приватизацію державного майна. З 1997 р. робилися спроби ухвалити відповідний закон і, нарешті, влітку 2001 р. Верховна Рада ухвалила Закон України "Про оцінку майна, майнових прав і професійну оціночну діяльність в Україні" [1], який набув чинності 7 вересня 2001 р. і відтоді оцінка майна, майнових прав і професійна оціночна діяльність в Україні регулюються відповідно до його положень. Однак мало хто знає, що професія оцінювача не є новою для України і має свою історію.

Мета даної статті - охарактеризувати основні етапи становлення і розвитку оціночної діяльності в Україні; звернути увагу на адміністративно-правові аспекти цієї діяльності.

На жаль, в юридичній літературі цим питанням приділено незадоволено мало уваги. Серед дослідників цих питань можна виділити А. Науменка [2], І. Манька [3], Р. Беспалька [4].

Можна стверджувати, що історія розвитку оціночної діяльності в Україні включає три значні періоди: дореволюційний, радянський і сучасний.

1. Дореволюційний період. Він починається з XVI ст., коли для опису і оцінки земель було створено "Поместный приказ" - орган

державного управління, що формував "писцовые книги", тобто перші земельні кадастри, а служителі цього приказу фактично були першими оцінювачами. Головна мета цих робіт – оподаткування сільського населення. 28 лютого 1752 р. "Єлізаветинським маніфестом" [5, с. 77] було започатковано проведення загальнодержавних межових оціночних робіт. В інструкції 1754 р. визначались правила і порядок проведення цих робіт.

За часів Катерини II (указ від 1769 р.) [6, с.114] проводиться облік і оцінка дворянських маєтків. Мета цих робіт – також оподаткування. В 1779 р. для поліпшення якості оціночних робіт і підготовки професійних кадрів оцінювачів в Москві було засновано Константинопольську землемерну школу, перетворену в 1835 р. в Межевий інститут [7, с.28].

Видане в 1864 р. "Положение о земских учреждениях" [8, с.118] передбачало зміну бази оподатковування, і частково – перехід на оподатковування майна громадян Російської імперії. Розмір податку визначався прибутковістю й цінністю майна. Наприклад, показники прибутковості орних і сінокісних земель визначалися на основі середньої величини врожаю, а ліси оцінювалися по річному доходу від вирубань. У Нижегородській губернії в основу оцінки земель були покладені природно-історичні дослідження ґрунтів, виконані В.В. Докучаєвим (класифікації ґрунтів за фізико-механічними і хімічними показниками). У той же час у Херсонській губернії вперше була зроблена спроба обліку кліматичних факторів при оцінці землі, зокрема, посухи.

Крім оцінки сільськогосподарських земель, проводилися й роботи з оцінки міської нерухомості. "Городовое положение" 1870 р. [9] вповноважило міські влади провадити оцінку для визначення податку на нерухомість, розмір якого розраховувався у відсотках від чистого доходу від використання даної нерухомості, а при неможливості визначити дохід податок розраховувався виходячи з матеріальної вартості.

Пізніше міські думи почали випускати інструкції для оціночних комісій, що обираються ними, у яких був зафіксований порядок їх діяльності, а також перераховані статті видатків на їхнє втримання. Найбільшою докладністю відрізнялися інструкції Риги і Харкова. Перший досвід оцінки в Харкові був невдалим через постійну зміну складу оціночної комісії й відсутності централізованого керівництва. Однак в 1892 р. була вибрана нова оціночна комісія, склад якої був посилений професорами вищих навчальних закладів Харкова. Крім

цього, для загальної координації ходу оціночних робіт була створена наглядова рада.

У методологічному плані результати оцінки в Харкові дали істотний розвиток оціночній діяльності всієї імперії. Вся нерухомість у Харкові була розділена на вісім типів: житлова нерухомість із теплими й холодними прибудовами; торговельні приміщення (теплі й холодні); фабрики й промислові об'єкти; дохідні й промислові сади; склади; промислові двори; городи, поля, косовиці й вигони; пустирі.

Як одиниця виміру землі була прийнята квадратна сажень, а для всіх будівель - кубічна сажень. При визначенні ознак прибутковості приймалося до уваги місце розташування нерухомості й особливості того типу, до якого вона належала. Статистична обробка інформації дозволила оціночній комісії розділити всі міські домоволодіння на дванадцять типів. Був проведений також розподіл міста на розряди місцевостей по середній орендній платі за одну кімнату і вся територія міста була розділена на 54 райони.

Результати оцінки міської нерухомості в Харкові дозволили сформулювати основні принципи й підходи до оцінки, які згодом тільки уточнювалися і доповнювалися.

8 червня 1893 р. уряд Росії видав закон про переоцінку всіх видів майна в 34-х губерніях. Одночасно із законом були затверджені "Правила оцінки нерухомих имуществ" [10, с. 79], а 4 червня 1894 р. міністр фінансів С.Ю. Вітте затвердив інструкцію з роз'яснення закону. Таким чином, для оціночних робіт була створена законодавча база.

За Інструкцією Міністерства фінансів від 8 липня 1894 р. оцінка міської нерухомості складалася з двох частин: визначення вартості будівель і визначення цінності земельних ділянок під цими будівлями. Треба також зазначити, що крім оцінки запроваджувалась і переоцінка нерухомості (раз на 10 років).

Слід зазначити, що порядок проведення оцінки, визначений законом 1893 р., виявився не зовсім вдалим, тому що, незважаючи на зусилля губернських оцінювальних комісій, не вдалося створити однаковості оцінки не тільки в масштабах держави, але й навіть у масштабах губерній.

Саме тому 18 січня 1899 р. був прийнятий новий закон про оцінку нерухомого майна [11, с. 16], головною відмінністю якого стала передача компетенції встановлення оціночних норм від повітових до губернських оцінювальних комісій.

Губернські оціночні комісії приймали методичні вказівки щодо оцінки, керували повітовими оціночними комісіями, перевіряли оці-

ночну діяльність повітових і губернських земських управ, вирішували спори між установами при оцінці майна.

Крім цього, даний закон передбачав державне фінансування оціночних робіт в 34-х губерніях у розмірі одного мільйона руб. на рік. Слід зазначити, що серед цих 34 губерній 7 були українськими (Бесарабська, Полтавська, Єкатеринославська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська).

В 1903 р. видано "Проект правил для оцінки обладнання фабрик и заводов" [12]. Цей та інші нормативні документи дозволили стабілізувати та уніфікувати правила і методологію проведення оціночних робіт.

Отже к 1917 р. в Російській імперії було сформовано цілісну систему оцінки, що відображала реальну ринкову ціну об'єктів нерухомості. Позитивними рисами цієї системи можна визнати: 1) створення цілісної двоохрівневої (губернія - повіт) системи органів оцінки; 2) налагодження взаємодії органів губернської влади та місцевого (земського) самоврядування в питаннях оцінки; 3) формування розгалуженої правової бази в цій сфері.

Основними недоліками цієї системи були: 1) конфлікти оцінювальних комісій із земствами; 2) відсутність однаковості в методиках оцінки; 3) відсутність спеціальної контролюючої організації.

В цілому ж, як зазначають фахівці, станом на 1917 р. вітчизняна методологія оцінки була настільки професійною, що такого рівня американським і європейським колегам вдалося досягти тільки в 60 - 70 роки ХХ століття. На жаль, за десятиліття соціалізму всі ці досягнення були повністю втрачені.

2. Радянський період. Декрет 1918 р. "О социализации земли" [13] закріпив рівне користування землею. Приватна власність була скасована - земля передавалась безкоштовно в постійне (безстрокове) користування і перестала бути предметом правочинів (відповідно, і предметом оподаткування). З ліквідацією приватної власності й на засоби виробництва оціночна діяльність втратила своє значення. Фактично, збереглися лише окремі її елементи, перетворені в одну з функцій бюро технічної інвентаризації (БТІ) та Земельного кадастра (переважно для потреб сільського господарства).

В 1918 р. облік нерухомості було передано до НКВС УРСР, де було створено відділ місцевого (згодом комунального) господарства, а в 1921 р. - Головне управління комунального господарства (ГУКГ) НКВС. 1 січня 1922 р. прийнято Земельний кодекс [14], яким було забороне-

но продаж землі. Таким чином, вільний ринок купівлі-продажу земель (а з ним і оцінка земель) практично зник.

Постановою Економічної ради РРФСР "Об утверждени Положения об инвентаризации имущества местных советов" від 21 травня 1927 р. [15] передбачалось проведення державного обліку за єдиною методикою всіма установами БТІ. А самі органи БТІ отримали назву "Обласна міжвідомча комісія з інвентаризації майна місцевих рад". Інвентаризація майна мала забезпечити виявлення його належності, опис за основними ознаками, визначення технічного стану і оцінку.

В 1930 р. функції ГУКТ НКВС, в системі якого діяли БТІ, були передані створеному при Раді Народних Комісарів Головному управлінню комунального господарства. З 1931 р. ці функції перейшли Наркомату комунального господарства, перетвореному в 1946 р. у відповідне Міністерство.

В 1939-1940 роки в СРСР проходила переоцінка будівель. Для її проведення були розроблені нові методики оцінки будівель для потреб державного страхування, що ґрунтувалися на визначенні вартості будівельних матеріалів. Після війни проводилася повна інвентаризація і правова реєстрація будівель на звільнених від окупації територіях; відновлення і розширення системи БТІ.

Але потреби державного управління майном сприяли розвитку розгалуженої системи директивних норм і нормативів, всебічно регламентуючих умови відтворення основних фондів. Одним з найбільш важливих для оцінювачів (до нашого часу) документів такого роду є Будівельні норми і правила (БНіП), вперше введені в 1955 р.

Згідно постанови Ради Міністрів СРСР від 10 лютого 1985 р. № 136 "О порядке государственного учета жилищного фонда", БТІ здійснювали реєстрацію і технічну інвентаризацію житлового фонду в містах, селищах міського типу, сільській місцевості, незалежно від його належності, а також надавали в органи Центрального статистичного управління СРСР відповідну статистичну звітність, керуючись "Инструкцией о порядке проведения технической инвентаризации жилищного фонда", затвердженою наказом ЦСУ СРСР від 15 липня 1985 р. [16]

Слід зазначити, що попри певні реорганізації та структурні зміни, до початку 1990-х років структура БТІ залишалася досить стабільною.

Отже, за радянських часів (1918 - 1991 рр.) оціночна діяльність втратила свій початковий зміст. Вона перетворилася на оцінку

об'єктів нерухомості з використанням нормативних методів, типових для економіки командно-адміністративного зразка, тобто не пов'язаних з ринковими умовами господарювання.

Характерними рисами цього етапа слід вважати: 1) абсолютне ігнорування державою економічного змісту оцінки; 2) обов'язковий характер оцінки (насамперед для потреб обліку); 3) створення розгалуженої системи кількісних і якісних нормативів, які використовуються і в наш час.

3. Сучасний період. Найбільш активно оцінка майна почала розвиватися з 1995 р. Постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 1995 р. № 36 [17] була прийнята перша в Україні Методика оцінки вартості майна при приватизації, що започаткувала розвиток незалежної оцінки майна (на той час експертної оцінки майна), створення професії "оцінювач", становлення професійних асоціацій оцінювачів, розвиток інфраструктури державної оцінки.

За цей час сформувалися професійні громадські об'єднання, з'явилися спеціалізовані видання, були розроблені освітні програми й методики, і оцінка зайняла своє місце серед нових професій, поява яких продиктована розвитком ринку в Україні.

Необхідно зазначити, що на сьогодні питання ціни, вартості, оцінки майна регулюються більше ніж 180 нормативно-правовими актами України.

Підводячи підсумки викладеному, слід визнати наступне:

1. Оціночна діяльність в Україні справді має багатовікову історію.

2. Протягом всієї історії оціночна діяльність носила чітко виражений адміністративний (а за радянських часів – командно-адміністративний) характер.

3. На відміну від інших країн (наприклад, США, Великої Британії та ін.) де оціночна діяльність формувалася природньо-еволюційним шляхом і держави лише легалізували вже існуючі правила і процедури оцінки, вітчизняна оцінка впроваджувалася "зверху" державними органами і адміністративними засобами.

4. Головними цілями оцінки завжди були, насамперед, інтереси держави (податки, облік, статистика). Найбільш яскраво це проявилось в радянський період.

Отже можна стверджувати, що оціночна діяльність мала, має і буде мати чітко виражену державницьку, адміністративно-правову природу.

Використана література:

1. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України № 2658-III від 12 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 47. - Ст. 251.
2. Науменко А. Оценка как вид хозяйственной деятельности // Підприємство, господарство і право. - 2007. - № 11. - С. 52-55.
3. Манько І.П. Нормативна та експертна грошова оцінка землі: стан, проблеми, напрацювання // Землепорядна освіта, наука та виробництво: сьогодення та перспективи очима молодих вчених. - К., 2003. - С. 273-281.
4. Беспалько Р.І. Експертна грошова оцінка як засіб становлення ринку землі // Науковий вісник. - Чернівці, 2007. - Вип. 360. - С.74-80.
5. Шелелев Л.Е. Чиновный мир России. - СПб., Искусство, 1999. - 166 с.
6. Жукова Л. А. и др. История государственного управления в России (IX-XVII вв.). - М., 1996. - 428 с.
7. Исаев И. А. Лекции по истории московского права и государства. Лекция 1. - М., 1996. - С. 7-40.
8. Верещагин А.Н. Земский вопрос в России. Политико-правовые отношения – М.: Международные отношения, 2002. – 192 с.
9. "Городовое положение" 1870 года // Муниципальное право. - 2011. - № 4. - Режим доступа <http://emsu.ru/ml/default.asp?c=48&p=1>. - Заголовок з екрану.
10. Оболенский А. На государственной службе: бюрократия в старой и новой России. - М.,1997. - 468 с.
11. Цыганков Д.Б. Государственное дело земской Руси // Земский вестник. - М., 1995. - № 2. - С. 15-20.
12. Проект правил для оценки оборудования фабрик и заводов // Режим доступа: <http://www.rusconsult.ru/glossary/?word>. - Заголовок з екрану.
13. "О социализации земли" Декрет от 19 февраля 1918 года // Режим доступа: <http://www.zaki.ru/pagesnew.php?id=2072>. - Заголовок з екрану.
14. Земельний кодекс 1922 р. // Режим доступа: <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-ukrainy/zemelnyy-kodeks-1922-r>. - Заголовок з екрану.
15. "Об утверждении Положения об инвентаризации имущества местных советов". Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3643.htm. - Заголовок з екрану.
16. Инструкция о порядке проведения технической инвентаризации жилищного фонда от 15 июля 1985 г. № 380 // Режим доступа: <http://www.portalzakona.ru/zakonoproekti/vtoroe68021chtenie.html>. - Заголовок з екрану.

17. Про затвердження Методики оцінки вартості об'єктів приватизації: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 1995 року № 36. // Зібрання постанов Уряду України. - 1995. - № 4. - Ст. 82.

УДК 342.4

В.С. Коваль

**КОНСТИТУЦИОННАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ
ЭЛЕМЕНТОВ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ
В НОВЫХ ГОСУДАРСТВАХ ЕВРОПЫ И АЗИИ**

У статті аналізуються особливості конституційної регламентації елементів політичної системи у нових державах Європи та Азії, звертається увага на необхідність з'ясування в науці питання про політичну і державну владу, про формулювання, які закріплюють їх конституційно та установлення точних ознак гілки державної влади.

Ключові слова: *політична система суспільства, держава, політична і державна влада, політична опозиція, політичні партії, громадські об'єднання, засоби масової інформації.*

В статье анализируются особенности конституционной регламентации элементов политической системы в новых государствах Европы и Азии, обращается внимание на необходимость выяснения в науке вопроса о политической и государственной власти, о конституционно закрепляющих их формулировках и установления точных признаков ветви государственной власти.

Ключевые слова: *политическая система общества, государство, политическая и государственная власть, политическая оппозиция, политические партии, общественные объединения, средства массовой информации.*

The article analyzes the peculiarities of the constitutional regulation of the political system's elements in the new states in Europe and Asia; it highlights the needs for clarification in science the problem of political and governmental power; it deals with the constitutionally perpetuate their notes and establish the exact symptoms of the branch of government.

Key words: *political system of society, state, political and state power, the political opposition, political parties, public associations, mass media.*

Зарубежные конституции, принятые после второй мировой войны, стали регулировать основы общественного строя более или менее целостным образом, то есть включать нормы, обращенные к политической, экономической, социальной и духовно-культурной подсистемам общественного строя. Наиболее подробно регулируется в конституциях политическая система общества.

Особый интерес вызывает конституционная регламентация элементов политической системы в странах Центральной и Восточной Европы и странах, образовавшихся на просторах бывшего СССР (новые государства Европы и Азии). Поскольку эти государства решают схожие с нашей страной задачи социально - политического развития, постольку представляется важным знакомство с их опытом, что дает возможность точнее корректировать свои соответствующие намерения, прогнозировать перспективы.

Избранная автором тема нашла отражение в публикациях отечественных авторов [1; 2; 3; 4]. Однако при всех положительных качествах этих работ в них недостаточно детально анализируются характерные черты и особенности конституционной регламентации элементов политической системы в новых государствах Европы и Азии, что и станет целью этой публикации.

Как известно, политические институты (государство; политические партии; социально-экономические и социально - культурные и другие общественные объединения; религиозные организации и церкви; средства массовой информации) в своей совокупности образуют понятие политической системы общества и рассматриваются как структурные элементы этой системы. Однако в конституциях новых государств Европы и Азии (за исключением Чехии) нет не только специальных глав, но даже упоминания о политической системе. Может быть, в этом и нет необходимости, поскольку все структурные элементы этой системы и без того подвержены конституционному регулированию.

В конституциях Чехии и Словакии провозглашается принцип соревновательности как основе функционирования политической системы. Этот принцип был бы не лишним и в конституциях государств, образовавшихся на просторах бывшего СССР, поскольку в них главу государства в ходе избирательной кампании открыто агитируют за определенные партии (блоки).

Главным институтом политической системы является государство, которое по-разному понимается в новейших конституциях. Так, ч. 3 ст. 1 Конституции Молдовы гласит: "Республика Молдова - демократическое правовое государство, в котором достоинство человека, его права и свободы, свободное развитие человеческой личности, справедливость и политический плюрализм являются высшими ценностями и гарантируются". В данном случае "государство" представляет собой не что иное, как определенную форму или определенный

способ организации общества. В ч. 6 ст. 89 Конституции Армении сказано, что "Правительство обеспечивает осуществление обороны... Республики". Очевидно, что в данном контексте речь идет о государстве как стране, хотя не исключается и понимание данного термина, изложенное выше. Из смысла третьего и пятого разделов Конституции Туркменистана (разделы именуются соответственно:

"Система органов власти и управления" и "Избирательная система, референдум") следует, что термин "государство" может обозначать и систему высших органов власти с их агентами на местах вкупе со всем избирательным корпусом.

В большинстве современных конституций при определении государства применяются такие характеристики, как социальное, правовое, демократическое, светское. Они есть и в основных законах новых государств Европы и Азии. Однако во многих странах, образовавшихся на просторах бывшего СССР эти конституционные характеристики имеют ориентирующий характер. Дело в том, что политическая и правовая культура данных социумов, отражающая достигнутый ими уровень социально-экономического, политического и духовно-культурного развития, еще не является неперенным условием действительности и результативности конституционных положений о социальном, правовом, демократическом государстве.

Сложной проблемой конституционного права является вопрос о политической и государственной власти, о конституционно закрепляющих их формулировках. В конституционно-правовой науке существует суждение о том, что всякая государственная власть – политическая, но не всякая политическая власть – государственная [7, с. 9]. Однако в имеющихся конституционных формулировках часто смешивается политическая власть народа как источника государственной власти и государственная власть, осуществляемая органами государства. В правилах конституций России, Армении, Азербайджана, Грузии, Казахстана, Таджикистана, Узбекистана и других новых стран Европы и Азии тоже нет необходимой четкости, тем более что выборы и референдумы существуют и на уровне местного самоуправления. По мнению российского автора В.Е. Чиркина, разграничению государственной власти и власти местного самоуправления помогла бы конструкция территориального коллектива (в отличие от народа всей страны) [7, с. 9].

Проблема власти связана и с ролью политической оппозиции. В конституциях новых государств Европы и Азии нет соответствующих

норм. Такие нормы, в том числе с определенными гарантиями оппозиции, крайне необходимы прежде всего конституциям ряда государств, образовавшихся на просторах бывшего СССР. В этих странах "власти предрержащие" препятствуют деятельности оппозиции, пытаются ее "приручить", сделать послушной и сговорчивой. В нормальном обществе оппозиция необходима, ее вовсе не следует стремиться уничтожить. Оппозиция разрабатывает и предлагает на суд общественности альтернативные программы национального развития, критикует ошибки в деятельности правительства и злоупотребления, побуждая тем самым правительство искать все более удачные способы решения общественных задач.

Важнейшей проблемой конституционного регулирования являются положения о ветвях государственной власти. Современное развитие конституционной теории и практики по этому вопросу идет в двух направлениях: с одной стороны, происходит дальнейшая дифференциация властей, а с другой - утверждаются взгляды об их единстве и о субсидиарности (ради достижения общих целей каждая ветвь своей деятельностью дополняет другую, если последняя не обладает достаточными возможностями и если это допускает Конституция) [7, с. 9, 10].

Из всех основных законов новых государств Европы и Азии только Конституция Казахстана содержит принципиальное положение о единстве государственной власти, осуществляемой в соответствии с принципом ее разделения на законодательную, исполнительную и судебную ветви (п. 4 ст. 3). В других конституциях новых государств Европы и Азии (России, Армении, Грузии, Литвы, Македонии, Словении, Хорватии, Латвии, Эстонии, Таджикистана, Узбекистана) сохранился односторонний разделительский подход, господствовавший длительное время в зарубежном праве и недооценивавший идею Ш. Монтескье о единстве действий ветвей власти, которые должны находиться в "концерте" [7, с. 9].

Есть конституции (Армении, Беларуси, Казахстана и России), в которых между четко сформулированным принципом разделения властей и его дальнейшей конкретизацией возникает некая напряженность. Дело в том, что по смыслу некоторых положений этих конституций институт президента не вписывается в традиционную триаду властей, выносится за рамки разделения властей и конструируется в виде отдельно стоящей власти, возвышающейся над ее основными ветвями. Функционально-ролевое предназначение инсти-

тута президента в общественном механизме формулируется в конституциях Армении, Беларуси, Казахстана и России примерно одинаково. Так, ст. 49 и ч. 1 ст. 94 Конституции Армении устанавливают, что Президент Республики обеспечивает соблюдение Конституции, нормальное функционирование законодательной, исполнительной и судебной властей; является гарантом независимости, территориальной целостности и безопасности Республики, а также гарантом независимости судебных органов. Ч. 2 ст. 79 Конституции Беларуси гласит:

"Президент... обеспечивает политическую и экономическую стабильность, преемственность и взаимодействие органов государственной власти, осуществляет посредничество между органами государственной власти". Согласно Конституции Казахстана (п.3 ст. 40) "Президент Республики обеспечивает согласованное функционирование всех ветвей государственной власти и ответственность органов власти перед народом". В ст. 10 Конституции России говорится о трех традиционных ветвях (законодательной, исполнительной, судебной), а в ее ст. 11 названа еще и президентская государственная власть. Непредложную часть этих конституционных формулировок составляет еще одна, содержащаяся в п. 2 ст. 80 Конституции России: "Президент Российской Федерации... обеспечивает согласованное функционирование и взаимодействие органов государственной власти".

Цитированные формулировки в сочетании с невключением института президента в конструкцию исполнительной ветви создают юридический образ новой (президентской), арбитражно-интегративной ветви власти, смысл которой, как отмечает, например, Г. А. Шмавовян, явно противоречит требованиям и установкам принципа разделения властей [8, с. 91].

Предметом регулирования всех новейших конституций стали и отношения, возникающие в рамках политической системы за пределами чисто государственной организации и деятельности. Это прежде всего касается политических партий, положения о которых содержат в том или ином объеме подавляющее большинство основных законов новых государств Европы и Азии. Согласно, например, ст. 7 Конституции Армении партии способствуют формированию и выражению политической воли народа. Они образуются свободно. Их структура и образ действия не должны противоречить принципам демократии. Они должны обеспечивать гласность своей финансовой деятельности. Конституция Кыргызстана в п. 2 ст. 8 устанавливает, что политические партии могут выдвигать своих кандидатов

для избрания в Жогорку Кенеш (парламент), на государственные должности и в органы местного самоуправления; формировать фракции в представительных органах. А согласно п. 4 этой статьи в Кыргызской Республике не допускается слияние государственных и партийных институтов, образование и деятельность партийных организаций в государственных учреждениях, членство в партиях военнослужащих, работников органов внутренних дел, национальной безопасности, юстиции, прокуратуры и судов, создание политических партий на религиозной основе, деятельность политических партий других государств.

Конституции новых стран Европы и Азии устанавливают свободу и многообразие идеологии политических партий. Ограничения здесь связаны лишь с принципами человечности: запрещается призывать к насилию, проповедовать социальную, национальную и религиозную рознь, ненависть и вражду. Однако в некоторых конституциях прямо говорится о запрещении определенной идеологии (например, фашизма в Болгарии), в ст.13 Конституции Польской Республики сказано о запрещении существования организаций, которые в своих программах "обращаются к тоталитарным методам и приемам деятельности нацизма, фашизма и коммунизма". Вопрос о конституционном запрещении определенной идеологии является спорным, однако действия по пропаганде идеологии, противоречащей обще-гуманистическим ценностям человечества, запретить, безусловно, можно. Отсутствие соответствующих норм в основных законах ряда новых государств Европы и Азии (например, в Российской Федерации) мешает предпринять здесь судебные действия против некоторых экстремистских организаций и тоталитарных, изуверских сект.

Однако не во всех конституциях новых государств Европы и Азии содержатся положения о политических партиях. Их нет в Конституции Латвии, что не соответствует мировой тенденции конституционализации и институционализации политических партий (включение в конституции основных принципов статуса партий и достаточно детальное определение их правового положения специальными законами). В конституциях России и Азербайджана положения, относящиеся к партиям, содержатся в общих нормах об общественных объединениях, хотя в современном обществе партии давно выделяются как особый институт.

Основные законы новых государств Европы и Азии содержат положения, относящиеся к определению статуса иных, непартийных

по своему характеру общественных объединений, в частности профессиональных союзов. Чаще всего в новейших конституциях говорится о праве на объединение в профсоюзы, иногда кратко упоминаются ассоциации предпринимателей и некоторые другие объединения. В целом же объем конституционной регламентации упомянутых элементов политической системы ограниченный. Это объективно отвечает предмету конституционно-правового регулирования.

Значительным влиянием религии и церкви на политическую жизнь объясняется регламентация их статуса в конституциях новых государств Европы и Азии. В этих странах церковь отделена от государства и провозглашена свобода совести и вероисповедания. Тем не менее, конституциями некоторых новых государств Европы и Азии отдается определенное предпочтение наиболее распространенным в стране верованиям. Так, согласно ч. 1 ст. 43 Конституции Литовской Республики "государство признает традиционные в Литве церкви и религиозные организации, а другие церкви и религиозные организации - в том случае, если они имеют поддержку в обществе и их учение и обряды не противоречат закону и морали". Конституция Грузии в ст. 9 признает исключительную роль грузинской православной церкви в истории страны и вместе с тем провозглашает полную свободу религиозных убеждений и вероисповедания.

В условиях информатизации общества все большую роль играют средства массовой информации (СМИ). Поэтому их статус в той или иной степени получает отражение в конституциях новых государств Европы и Азии. Основные законы Азербайджана (ч. 2 ст. 39), Казахстана (ст. 20), Молдовы (ст.34), России (п. 5 ст. 29), Словении (ч. 1 ст. 39), Таджикистана (ст.30), Узбекистана (ст. 67), Эстонии (ст.45) гарантируют свободу массовой информации, неподверженность СМИ государственной цензуре. О недопустимости монополизации СМИ государством, общественными объединениями и отдельными лицами говорится в конституциях Беларуси (ч. 3 ст. 33), Литвы (ч. 2 ст. 44) и Грузии (п. 3 ст.24).

Учитывая воздействие СМИ на сознание и поведение людей, имея в виду возможность и опасность злоупотребления таким воздействием, общество стремится оградить себя от такого злоупотребления, в частности посредством конституционных запретов. Например, согласно ст. 45 эстонской Конституции право свободного распространения информации может быть ограничено законом в целях охраны общественного порядка, государственной или коммерческой

тайны, морали, прав и свобод, здоровья, чести и доброго имени людей, защиты их семейной и частной жизни. Конституция Армении в ст. 39 устанавливает, что из соображений защиты нравственности общества, общественного порядка, государственной безопасности, личной жизни сторон или интересов правосудия участие представителей средств информации в ходе судебного расследования или его одной части может быть запрещено законом.

Анализ особенностей конституционной регламентации элементов политической системы в новых государствах Европы и Азии подтверждает правильность научных взглядов о комплексе единства, разделения и субсидиарности ветвей государственной власти, необходимости установления точных признаков ветви власти, невключении положений, относящихся к политическим партиям, в общие конституционно-правовые нормы об общественных объединениях.

Использованная литература:

1. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. – К.: АртЕк, Вища шк., 1997. – 264 с.
2. Шаповал В. "Соціалізація" як особливість сучасного конституційного регулювання // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 3. – С. 28 – 48.
3. Скрипнюк В. Конституційно-правові основи взаємодії органів державної влади і забезпечення верховенства права // Право України. – 2010. – № 3. – С. 80 – 88.
4. Жуган М., Марченко В. Принцип поділу влади: сучасні інтерпретації // Право України. – 2011. – № 2. – С. 193 – 200.
5. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. Наук. ред. В. Шаповал. – К.:Укр. Правн. Фундація. Вид. – во "Право", 1996. – 544 с.
6. Конституции стран - членов СНГ: Сб. документов. – Ереван: Мхитар Гош, 1997. – 440 с.
7. Чиркин В.Е. О некоторых проблемах реформы российской Конституции // Государство и право: Журн. Российской АН. – 2000. – № 6. – С. 5 – 11.
8. Шмавонян Г.А. Президентская власть и разделение властей в полупрезидентской республике: опыт Армении // Государство и право: Журн. Российской АН. – 2000. – № 1. – С. 87 – 97.

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

УДК 343.163:347.919.6

М.Й. Курочка

**ПРЕДСТАВНИЦТВО ПРОКУРАТУРОЮ ІНТЕРЕСІВ
ГРОМАДЯНИНА АБО ДЕРЖАВИ В СУДІ
ЯК ПІДСТАВА НАБУТТЯ ПРОКУРОРОМ СТАТУСУ
УЧАСНИКА ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ**

Актуальність проблеми пояснюється, насамперед, необхідністю проведення глибокого науково-теоретичного дослідження організаційно-правового становища прокурора як учасника виконавчого провадження.

Ключові слова: *прокурор, учасники виконавчого провадження, діяльність прокурора, виконавче провадження.*

Актуальность проблемы объясняется, прежде всего, необходимостью проведения глубокого научно-теоретического исследования организационно-правового положения прокурора как участника исполнительного производства.

Ключевые слова: *прокурор, участники исполнительного производства, деятельность прокурора, исполнительное производство.*

The actuality of the problem, first of all, is due to the necessity of in-depth scientific and theoretical research of the organizational and legal status of the prosecutor as a member of the enforcement proceeding.

Key words: *prosecutor, member of the enforcement proceeding, prosecutor's activity, enforcement proceeding.*

Згідно з пунктом 2 ч. 1 ст. 121 Конституції України на органи прокуратури покладається функція представництва інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом.

Представництво прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді (як новий правовий інститут) полягає у здійсненні проку-

рорами від імені держави процесуальних та інших дій, спрямованих на захист у суді інтересів громадянина або держави у випадках, визначених законом. Здійснення такого представництва є суспільно важливою конституційною функцією органів прокуратури України. Аналогічну функцію виконують прокуратури і інших зарубіжних держав [2; 5, с. 14-19;7].

Право прокурора на звернення до суду загальної юрисдикції та вступ у відповідну справу чітко обмежено представництвом певної категорії громадян: людей похилого віку, дітей, малозабезпечених та інших осіб, які не спроможні самостійно захистити свої права в суді, а також певних інтересів держави. Приводом для представництва прокурором в суді є саме звернення у прокуратуру фізичних осіб, тобто рішення самої особи про необхідність її захисту прокуратурою, при цьому така правова допомога надається громадянам безоплатно, тобто за рахунок держави, і спрямована на захист конституційних прав найменш захищених верств населення. Така позиція закріплена у чинному законодавстві, зокрема у ст. 36¹ Закону України від 05.11.1991 року "Про прокуратуру", проекті нової редакції Закону "Про прокуратуру".

Упродовж останнього часу активність органів прокуратури України у цьому напрямку невпинно зростає, що можна проілюструвати на прикладі таких статистичних показників. Кількість позовів до суду загальної юрисдикції, підготовлених в системі прокуратури України, наприклад, у 2006 р. складала 115933, у 2007 р. - 118395, у 2008 р. - 122009. Зростали також й суми задоволених позовів. У 2009 році внаслідок застосування усіх форм представницької діяльності прокурорів судами ухвалено рішень про відшкодування збитків у інтересах держави і громадян на загальну суму 8 млрд.200 млн. грн.. Тільки за заявленими позовами прокурорів законної сили набрали рішення майже на 1,8 млрд. грн.

Як бачимо, представництво інтересів громадянина або держави в суді є одним з найважливіших напрямків прокурорської діяльності. І це - своєрідна форма захисту від протиправних діянь фізичних або юридичних осіб. А тому вона потребує постійних досліджень як з боку науковців, так і практиків.

Правове становище прокурора у суді цивільної юрисдикції чи спеціалізованому (господарському або адміністративному), слід розглядати в контексті функцій і завдань, покладених на прокуратуру в цілому як орган державної влади.

Це представництво нового(особливого) типу, оскільки обов'язковим учасником відносин, які у зв'язку з цим виникають, є прокурор [4, с. 14-19]. Як таке правове представництво, виникає тоді, коли прокурор як представник держави, діє на підставі закону, захищаючи в суді інтереси держави або певного кола осіб [8, с. 67-70]. Це вид представництва (*suī generic*) запроваджений законодавцем з метою посилення гарантій захисту конституційних прав та інтересів громадянина або держави у порядку цивільного, адміністративного та господарського судочинства [7, с. 47-56]. Органи прокуратури є спеціально створеною в державі інституцією, основним призначенням якої, у числі інших функцій, є здійснення представництва вказаних інтересів у суді [1].

Разом з тим питання реформування інституту прокуратури, робота над проектом нової редакції Закону України "Про прокуратуру" потребують удосконалення представницької функції, у тому числі такого її специфічного завершального напрямку як *представництво прокурором інтересів стягувача (фізично або юридичної особи) у виконавчому провадженні*. При збереженні наступництва щодо представництва прокурором інтересів громадянина або держави в суді, притаманного прокуратурі впродовж десятків років, представництво прокурором інтересів стягувача у виконавчому провадженні все ж становить якісно новий напрямок прокурорської діяльності з огляду на те розривний зв'язок представництва певних інтересів у суді й виконавчому провадженні [3]. Ці нововведення мають настільки велике значення, що вимагають самостійного теоретичного осмислення і прийняття фундаментальних практичних заходів.

Загальновідомо, що захист прав та інтересів не обмежуються визнанням судом прав за однією особою, а обов'язку – за іншою, а включає ще й певну діяльність, спрямовану на звернення судового рішення до виконання, гарантує реалізацію рішень, повноту, своєчасність і реальність їх виконання.

Конституція України (стаття 124) встановлює, що судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України. Ці положення також відображені у статтях 6, 13 нового Закону України від 7.07.2010 року "Про судоустрій і статус суддів" [6] із уточненням щодо кола осіб, а саме: судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання усіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України.

При цьому звернемо увагу на тісний зв'язок цих положень з нормами процесуальних кодексів, які також наголошують про обов'язковість виконання судових рішень, зокрема:

- статтю 14 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 р., згідно з якою судові рішення, що набрали законної сили, обов'язкові для всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та громадян і підлягають виконанню на всій території України, а у випадках, встановлених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВР України, - і за її межами. Невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, встановленої законом;

- статтю 115 Господарського процесуального кодексу України від 6 листопада 1991 р., відповідно до якої рішення, ухвалили, постанови господарського суду, що набрали законної сили, є обов'язковими на всій території України і виконуються у порядку, встановленому Законом України "Про виконавче впровадження";

- статтю 14 Кодексу адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р., яка вказує, на судові рішення, яким закінчується розгляд справи в адміністративному суді, ухвалюється іменем України. Постанови та ухвали суду в адміністративних справах, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання на всій території України. Невиконання судових рішень тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

Звідси можна дійти висновку, що українське законодавство виходить з принципу, згідно з яким право на виконання судового рішення є складовою частиною права на судовий захист [4, с. 60-66]. Реальне виконання рішення суду сприяє втіленню законів у житті та зміцненню їх авторитету. Судове рішення за своєю суттю охороняє права, свободи та законні інтереси громадян, інтереси держави, окрім того є завершальною стадією судового провадження. Більше того, за своєю суттю та правовими наслідками судове рішення має силу закону, хоча, при цьому, не створює нових правових норм, а лише відновлює порушене право.

Як слушно зазначає проф. С.Я. Фурса виконавчим провадженням поновлюється майнові та особисті немайнові права громадян і юридичних осіб шляхом застосування процесуальних засобів і способів примусу до осіб, які відмовилися добровільно виконати свої обов'язки у сфері матеріальних правовідносин. Значення виконавчо-

го провадження полягає в тому, що воно гарантує фактичну реалізацію рішень судів та інших органів, завершує юрисдикційну діяльність щодо захисту суб'єктивних прав громадян та організацій, забезпечує зміцнення законності у сфері матеріально-правових відносин та сприяє вихованню громадян і службових осіб у дусі виконання законів України [10, с. 115]. Це має велике як теоретичне, так і практичне значення, адже діяльність органів прокуратури спрямована на всемірне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку у державі (ст. 4 Закону України "Про прокуратуру").

Отже, рішення суду, яким задоволено адміністративний, цивільний або господарський позов прокурора, заява прокурора, позов прокурора у кримінальній справі, має реалізовуватися в його завершальній стадії – виконанні, де власне і відновлюється законність.

Практика свідчить, що існуюча система виконання рішень суду ще не відповідає потребам часу та часто є малоефективною. Не зважаючи на істотну зміну законодавства, яким регулюється виконавче провадження, у суспільства існують істотні зауваження до виконання судових рішень, про що свідчать, численні звернення громадян до Європейського суду з прав людини. Більш того, Україна останнім часом потрапила до чорного списку європейських держав, які зневажають рішення суддів. Про це, наприклад, заявив комісар Ради Європи з прав людини Томас Гаммарберг в інтерв'ю радіо "Свобода" у вересні 2009 року. На його думку, це явище треба розцінювати як відмову від принципів правової держави і як серйозну правозахисну проблему.

У цих умовах зростає науковий і практичний інтерес до пізнання ролі та повноважень прокурора у виконавчому провадженні, їх місця у процесі примусового виконання, що об'єктивно вимагають всебічного аналізу чинного законодавства та дослідження досвіду роботи органів прокуратури щодо виконання рішень, ухвалених за позовами (заявами) прокурорів. Отже, необхідність забезпечити виконання законодавчих вимог щодо ефективного захисту прав громадян та інтересів держави при виконанні рішень зумовлює потребу в науковому осмисленні і вирішенні проблем реалізації представницької функції прокуратури у виконавчому провадженні. Таке концептуальне визначення має велике як теоретичне, так і практичне значення. Адже поряд із державним виконавцем, у виконавчому провадженні, принципову роль відіграють також інші особи, перш за все його учасники [9, с. 130-143]. Саме від свідомої та вольової поведінки як окре-

мого індивіда, так і групи людей залежить розвиток публічно-вико-
навчого спору, його подальша доля.

Використана література:

1. Долежан В.В. Шляхи конкретизації представницької функції прокуратури у майбутньому Законі України "Про прокуратуру" / Проблеми організації прокуратури і оптимізації її діяльності в сучасних умовах: Зб. наук. праць. - Харків, 1998. - 264 с.

2. Косюта М.В. Проблеми та шляхи розвитку Прокуратури України в умовах побудови демократичної правової держави: автореф.дис. на здобуття наук.ступеня д-ра юрид.наук: спец. 12.00.10 "Судоустрій; прокуратура та адвокатура" / М.В. Косюта. - Х., 2002. - 33 с.

3. Малахов С.О. Подвійність статусу прокурора у виконавчому провадженні / С.О. Малахів // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. - Спеціальний випуск № 6. - 2010. - Частина 3. - 2010. - С. 165-171.

4. Малахов С.О. Представництво прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді як підстава набуття прокурором статусу учасника виконавчого провадження / С.О. Малахів // Вісник прокуратури. - 2010. - № 5. - С. 60-66.

5. Марочкін І., Гаврюшенко Г. Прокурорське представництво: суть та проблеми удосконалення / І. Марочкін, Г. Гаврюшенко // Вісник прокуратури. - 2007. - № 4. - С. 14-19.

6. Про судоустрій і статус суддів України: Закон України від 07.07.2010 р. // Урядовий кур'єр, 12 серпня 2010 року, №148.

7. Руденко М.В. Роль прокуратури поза межами кримінального судочинства: сучасна українська модель / М.В. Руденко // Вісник прокуратури. - 2009. - № 1 - С. 47-56.

8. Сапунков В.Й. К вопросу об эффективности деятельности прокурора по представительству интересов граждан и государства в судах / В.Й. Сапунков // Питання конституційно-правового статусу органів прокуратури України та удосконалення її діяльності: Зб. наук.праць. - Харків, 1999. - С. 157-158.

9. Сульженко Ю.О. Процесуальні форми захисту прав учасників виконавчого провадження / Ю. Сульженко // Бюл. Мін-ва юстиції України. - 2004. - № 7 (33). - С. 130-143.

10. Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Закон України "Про державну виконавчу службу", "Про виконавче провадження", "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини": Науково-практичний коментар. - К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2008. - 1172 с.

УДК 343.347:616-051

В.В. Балабко

**ДЕПЕНАЛІЗАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ
ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, ВЧИНЕНИХ МЕДИЧНИМИ
ПРАЦІВНИКАМИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ**

У статті розглядаються окремі питання депеналізації злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених медичними працівниками.

Ключові слова: *депеналізація, злочин, покарання, кримінальна відповідальність.*

В статье рассматриваются отдельные вопросы депенализации преступлений против жизни и здоровья лица, совершённых медицинскими работниками.

Ключевые слова: *депенализация, преступление, наказание, уголовная ответственность.*

In the article are examined separate questions of release from the criminal responsibility of crimes against the life, the health of the persons, perfected by medical workers.

Key words: *release from the criminal responsibility, crime, punishment, criminal responsibility.*

На сучасному етапі розвитку вітчизняного кримінального законодавства депеналізація злочинів отримала у своєму розвитку нового поштовху. Це зумовлено тим, що вітчизняний, і зарубіжний досвід застосування кримінального законодавства з усією наочністю показав з одного боку обмеженість можливостей покарання в досягненні мети загальної та спеціальної превенції, а з іншого – ті значні матеріальні та духовні затрати, які пов'язані із застосуванням покарання [1, с. 96].

Базовим принципом правосуддя є невідворотність відповідальності для будь-якої особи, яка вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, тобто злочин. Своєчасна й обґрунтована реалізація кримінально-правових норм зміцнює у громадян почуття поваги до закону, сприяє досягненню завдань, які стоять перед кримінальним правом, підвищенню ефективності правового регулювання.

Разом з тим, слід зазначити, що досягнення завдань, які стоять перед кримінальним правом, можливо і іншим шляхом, у тому числі через застосування до винного альтернативних методів впливу, не пов'язаних з реалізацією заходів кримінальної відповідальності [2, с. 31].

Втім, виникають деякі питання щодо депеналізації злочинів, зокрема категорії злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених медичними та фармацевтичними працівниками, яка нами досліджується (ст.ст. 131, 132, 134, 139 - 145 КК України) [3, с. 328-332, 336-340, 353-377].

У науці кримінального права існують різні думки стосовно визначення поняття депеналізація.

Окремими авторами не проводиться відмінність між поняттями "**депеналізація**" та "декриміналізація". Так, Г. Злобін та С. Келіна вважають, що "виключення діяння з числа кримінально караних, скасування його караності є декриміналізацією. По суті, декриміналізацію можна розглядати як криміналізацію зі "зворотним знаком", оскільки підставою декриміналізації значною мірою є відсутність підстав для криміналізації того ж діяння".

На думку інших авторів процес депеналізації полягає в тому, що в кримінальному праві, поряд із покаранням, передбачаються й інші міри кримінально-правового впливу, участь громадськості у виправленні і перевихованні осіб, які вчинили злочини, а також можливість притягнення їх до адміністративної або дисциплінарної відповідальності.

А. Митрофанов зазначає, що **депеналізація** – це такий напрямок кримінально-правової політики держави, який полягає в передбаченні у законі про кримінальну відповідальність і застосуванні судами підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності або від покарання [1, с. 98, 100].

Отже, зазначимо, що **депеналізація** полягає у відмові від застосування покарань до осіб, які вчинили злочини. Також вона певним чином є логічним наслідком декриміналізації, оскільки декриміналізоване діяння не може бути пеналізованим.

Звільнення від кримінальної відповідальності означає відмову держави від офіційного осуду особи, діяння якої містить склад злочину, у зв'язку і з чим така особа позбавляється також кримінально-правових заходів несприятливого характеру, які могли бути покладені на неї у зв'язку з її засудженням [4, с. 50].

Звільнення особи від кримінальної відповідальності полягає у фактичному звільненні її від обов'язку відповідати за діяння, що є злочином, хоча сама підстава кримінальної відповідальності – склад злочину – не зникає, оскільки діяння залишається злочинним [5, с. 41].

Згідно з ч. 2 ст. 44 КК України звільнення від кримінальної відповідальності здійснюється виключно судом.

Ю. Баулін зазначає, що здійснюючи звільнення, суд не диференціює кримінальну відповідальність щодо такої особи, а на підставі закону індивідуалізує підхід до визначення долі особи, яка вчинила злочин, а саме: звільняє її від кримінальної відповідальності [6, с. 45].

Можна погодитись із думкою науковців, які вважають, що звільнення від кримінальної відповідальності відноситься до альтернатив кримінального переслідування [7, с. 169].

Отже, звільнення від кримінальної відповідальності являє собою альтернативу кримінальному переслідуванню, яка здійснюється виключно судом і полягає у відмові держави від офіційного осуду й застосування кримінально-правових заходів несприятливого характеру щодо особи, діяння якої містить склад злочину.

Науковці виділяють наступні ознаки звільнення від кримінальної відповідальності: здійснюється виключно судом; застосовується щодо особи, суспільно небезпечне діяння якої містить усі ознаки складу злочину; відмова держави від офіційного осуду діяння (тобто винесення обвинувального вироку); незастосування кримінально-правових заходів несприятливого характеру (покарання, судимості) [7, с. 139-140].

Чинним КК України передбачено **підстави, за яких особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності**, які зазначені у цілій низці статей Загальної і Особливої частин.

У Загальній частині КК України підстави звільнення від кримінальної відповідальності зосереджені у окремому розділі IX "Звільнення від кримінальної відповідальності".

У ньому передбачається можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК); примирення з потерпілим (ст. 46 КК); щиросердного каяття в скоєні злочину і наявності клопотання про передавання особи на поруки (ст. 47 КК); зміною обстановки (ст. 48 КК); впливу строків давності (ст. 49 КК України) [3, с. 126-139].

Натомість, окремі підстави звільнення від кримінальної відповідальності передбачені в Загальній частині і за межами цього розділу.

Зокрема, в Загальній частині КК України передбачається можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності у разі добровільної відмови від доведення злочину до кінця (ст. 17 КК); амністії і помилування (ст.ст. 85-87 КК); застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього (ст. 105 КК).

Однак, не всі підстави звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені Загальною частиною КК України, які нами вищевказані, можуть бути застосовані до медичних та фармацевтичних працівників, винних у вчиненні злочинів, передбачених ст.ст. 131, 132, 134, 139 - 145 КК.

Так, за вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 131, ч. 5 ст. 143 КК України до винної особи не може бути застосоване звільнення від кримінальної відповідальності, передбачене ст.ст. 45-48 КК України, оскільки в чинній редакції ці злочини належать до категорії тяжких злочинів.

Разом з тим, за вчинення злочинів, передбачених ст. 132, ч. 1 ст. 134, ч. 1 ст. 139, ч. 1 ст. 140, ч. 1 ст. 142, ч. 1 ст. 143, ч. 1 ст. 144, ст. 145 КК України до винної особи може бути застосоване звільнення від кримінальної відповідальності, передбачене ст.ст. 45-48 КК України, оскільки в чинній редакції ці злочини належать до категорії невеликої тяжкості злочинів.

Також, за вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 131, ч. 2 ст. 139, ч. 2 ст. 140 КК України до винної особи може бути застосоване звільнення від кримінальної відповідальності, передбачене ст.ст. 45-48 КК України, оскільки в чинній редакції ці злочини належать до необережних злочинів середньої тяжкості.

Стосовно злочинів, передбачених ч. 1 ст. 131, ч. 2 ст. 134, ч. 2 ст. 139, ч. 2 ст. 140, ст. 141, ч. 2 ст. 142, ч.ч. 2-4 ст. 143, ч.ч. 2, 3 ст. 144 КК України, то до винної особи може бути застосоване звільнення від кримінальної відповідальності, передбачене ст.ст. 47, 48 КК України, оскільки в чинній редакції ці злочини належать до навмисних злочинів середньої тяжкості.

Стосовно злочинів, передбачених ч. 1 ст. 131, ч. 2 ст. 139, ч. 2 ст. 140 КК України, то, вважаємо, в чинній редакції вони можуть вчинюватись як з навмисною, так і з необережною формою вини до діяння. У зв'язку з чим, нами вищезазначено, що за вчинення цих злочинів, в залежності від форми вини, до винної особи може бути застосоване звільнення від кримінальної відповідальності, яке передбачене ст.ст. 45-48 КК України, так і ст.ст. 47, 48 КК України.

Звільнення від кримінальної відповідальності особи, що вчинила злочини, передбачені ст.ст. 131, 132, 134, 139-145 КК України на підставі ст.ст. 17, 49, 85-87 КК України здійснюється на загальних підставах і не має ніяких особливостей, а тому вважаємо недоцільним розглядати ці питання в межах цього дослідження.

Звісно, що й у Особливій частині КК України передбачені можливості звільнення особи від кримінальної відповідальності (наприклад, у ч.2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 3 ст. 264, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 309 КК України тощо).

Разом з тим, у досліджуваній категорії злочинів, передбачених ст.ст. 131, 132, 134, 139-145 Особливої частини КК України, такі можливості звільнення особи від кримінальної відповідальності не передбачені.

На нашій погляд, необхідність у безпосередньому передбаченні в Особливій частині КК України для досліджуваної категорії злочинів підстав для звільнення винних медичних та фармацевтичних працівників від кримінальної відповідальності відсутня, оскільки вказані злочини вчинюються проти життя та здоров'я особи та можуть спричинити тяжкі наслідки, а отже й ніяке відшкодування збитків (наприклад, як у ч. 3 ст. 175 КК України) чи добровільне припинення злочинної діяльності, якщо внаслідок цього було відвернуто заподіяння шкоди (наприклад, як у ч. 2 ст. 114 КК України) не може бути підставами для звільнення винних осіб від кримінальної відповідальності.

У науці кримінального права пропонуються наступні класифікації підстав (або видів) звільнення від кримінальної відповідальності.

Так, науковці пропонують класифікувати підстави звільнення від кримінальної відповідальності на **загальні та спеціальні**. Критерієм такої класифікації служить структура КК – наявність в ньому Загальної і Особливої частин.

При цьому **загальними підставами звільнення від кримінальної відповідальності** вважаються ті, які передбачені Загальною частиною КК України, вони можуть бути застосовані до осіб, що вчинили різні види злочинів. Підстави звільнення від кримінальної відповідальності за нормами Особливої частини КК називають **спеціальними або окремими**, оскільки вони передбачені Особливою частиною КК України стосовно конкретних складів злочинів і можуть бути застосовані лише до осіб, що вчинили певні визначені законом злочини [8, с. 41-42].

Окрім цього, науковці пропонують й інший варіант класифікації підстав звільнення від кримінальної відповідальності - це їх поділ на **суб'єктивні і об'єктивні**. Ця класифікація побудована на розмежуванні, з однієї сторони, тих підстав, при яких звільнення від кримінальної відповідальності ставиться в залежність від позитивної

поведінки особи, що вчинила злочин, і яка повинна бути виражена в конкретних вказаних законодавцем діях, а з іншої сторони, тих підстав, при яких звільнення від кримінальної відповідальності не залежить від поведінки цього суб'єкта, а є пов'язаним з настанням інших юридичне значущих об'єктивних фактичних обставин (подій). Підстави першої групи називаються **суб'єктивними** тому, що тут вирішальну роль у них відіграють воля і дія суб'єкта, який вчинив злочин, а іншої групи – **об'єктивними**, оскільки в цих випадках звільнення відбувається через ті певні об'єктивні фактори, настання яких не може залежити від волі особи, яка звільняється від кримінальної відповідальності.

Очевидно, що за своєю сутністю, це є поділ підстав звільнення від кримінальної відповідальності на дві групи в залежності від того, до якого виду юридичних фактів відносяться ті фактичні обставини, які зумовлюють таке звільнення [1, с. 104].

Таким чином, до першої групи відносяться ті підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які є діями, тобто свідомими вчинками людини, в яких проявляється її волевиявлення, а до другої групи відносяться підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які є подіями, тобто явищами, що не залежать від волі особи.

До *першої групи* підстав звільнення від кримінальної відповідальності за чинним КК України слід віднести такі підстави, як дійове каяття (ст. 45 КК), примирення винного з потерпілим (ст. 46 КК), щире покаяння особи та наявність клопотання про передачу її на поруки (ст. 47 КК), а також всі спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені Особливою частиною КК України, за виключенням вимагання хабара (ч. 3 ст. 369 КК України).

Другу ж групу становлять зміна обстановки, внаслідок якої вчинене особою діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільне небезпечною (ст. 48 КК), закінчення строків давності (ст. 49 КК) та вимагання хабара (ч. 3 ст. 369 КК України).

Слід відзначити, науковці розрізняють **обов'язкове (імперативне) та необов'язкове (дискреційне, факультативне)** звільнення від кримінальної відповідальності.

Під **обов'язковим** звільненням від кримінальної відповідальності розуміється таке звільнення, яке застосовується в обов'язковому порядку, при наявності передбачених законом умов, незалежно від волі посадової особи, яка має право на прийняття відповідного рішення (зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з закінченням строків давності). **Необов'язкове** звільнення від

кримінальної відповідальності це таке звільнення, застосування якого визначається правоохоронним органом, який має право на прийняття відповідного рішення (зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки) [2, с. 39-41].

Також науковці розрізняють **умовне** та **безумовне** звільнення від кримінальної відповідальності.

Зокрема, **умовним** є звільнення від кримінальної відповідальності, рішення про застосування якого стає остаточним у випадку, якщо особа протягом визначеного законом часу виконає поставлені їй судом умови (наприклад, за ст. 47 КК України протягом року з дня передачі на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру, не порушуватиме громадського порядку). При порушенні вказаних вимог рішення про звільнення від кримінальної відповідальності скасовується і кримінальна відповідальність щодо такої особи реалізується.

Безумовне звільнення означає, що рішення про нього приймається одноактно й остаточно, вимог щодо подальшої поведінки особи при цьому не висувається [4, с. 63].

Крім того, чинний КК України передбачає **підстави звільнення від покарання**, які в своїй більшості зосереджені у розділі XII "Звільнення від покарання та його відбування", але деякі підстави звільнення від покарання передбачені в Загальній частині і за межами цього розділу.

Звільнення від покарання – це відмова держави у випадках, передбачених законом, від реальної кримінальної відповідальності, тобто у призначенні особі, винній у вчиненні злочину, покарання або від його відбування чи подальшого відбування [6, с. 45].

Підстави звільнення від покарання науковці умовно розділяють на три групи [1, с. 101].

Так, першу групу складають *підстави звільнення особи від призначення покарання*. Це має місце у випадках коли щодо особи виноситься обвинувальний вирок, вона визнається винною у вчиненні злочину, але покарання їй не призначається.

До підстав звільнення особи від призначення покарання відносяться: звільнення від призначення покарання особи, яку не можна вважати суспільно небезпечною (ч. 4 ст. 74 КК); звільнення від призначення покарання особи у зв'язку із закінченням строків давності (ч. 5 ст. 74 КК); звільнення від призначення покарання неповнолітнього із застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру (ст. 105

КК); звільнення від призначення покарання на підставі закону про амністію або акту про помилування (ст.ст. 86, 87 КК України).

До другої групи відносяться *підстави звільнення особи від відбування призначеного їй покарання*. Ці підстави застосовуються у разі, коли щодо особи виноситься обвинувальний вирок, пов'язаний з призначенням покарання, від реального відбування якого така особа, однак, звільняється. До *підстав звільнення особи від відбування призначеного їй покарання* відносяться: звільнення засудженого від відбування покарання у зв'язку із врахуванням строку попереднього ув'язнення (ч. 5 ст. 72 КК); звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК); звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК); звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (ст. 80 та ч. 3 ст. 106 КК); звільнення від відбування призначеного покарання особи, яка захворіла на тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання (ч. 2 ст. 84); звільнення від відбування призначеного покарання військовослужбовців, засуджених до службового обмеження, арешту або тримання в дисциплінарному батальйоні, у зв'язку з визнанням їх непридатними до військової служби за станом здоров'я (ч. 3 ст. 84 КК); звільнення від відбування призначеного покарання на підставі закону про амністію (ст. 86 КК), звільнення від призначення покарання на підставі акта про помилування (ст. 87 КК України).

Третю групу складають підстави звільнення особи від подальшого відбування покарання. Звільнення від подальшого відбування покарання може бути застосоване щодо особи, яка було визнана винною у вчиненні злочину і якій було призначене покарання, за умови, що особа почала його відбувати, однак ще не відбула до кінця. Підставами звільнення від подальшого відбування покарання за чинним КК України є: звільнення від відбування призначеного покарання особи, засудженої за діяння, караність якого усунено законом (ч. 2 ст. 74 КК); умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст.ст. 81 та 107 КК); звільнення від відбування покарання особи, яка під час його відбування захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, або захворіла на іншу тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання (ч.ч. 1, 2 статті 84); звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83); звільнення від подальшого відбування покарання на підставі закону про амністію або акта про помилування (ст.ст. 85, 86, 87 КК України).

Разом з тим, не всі вищевказані підстави звільнення особи від покарання, що передбачені Загальною частиною КК України, можуть бути застосовані судом до медичних та фармацевтичних працівників, які вчинили злочини проти життя та здоров'я особи, зокрема певні обмеження є при застосуванні ч. 4 ст. 74, ст.ст. 75, 79, 83 КК України.

Так, підстави звільнення від призначення покарання, передбачені ч. 4 ст. 74 КК України не можуть бути застосовані до винної особи за вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 131, ч. 5 ст. 143 КК України, оскільки в чинній редакції ці злочини належать до категорії тяжких злочинів.

Підстави звільнення від відбування призначеного покарання, передбачені ст. 75 КК України у разі призначення судом покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше п'яти років не можуть бути застосовані до винної особи за вчинення тяжких злочинів, передбачених ч. 2 ст. 131, ч. 5 ст. 143 КК України.

Також підстави звільнення від відбування призначеного покарання, передбачені ст. 79 КК України у разі призначення судом покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше п'яти років не можуть бути застосовані до винної особи за вчинення тяжких злочинів, передбачених ч. 2 ст. 131, ч. 5 ст. 143 КК України.

Стосовно підстав звільнення від подальшого відбування покарання, передбачених ст. 83 КК України, то у разі призначення судом покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше п'яти років, вони не можуть бути застосовані до винної особи за вчинення навмисних тяжких злочинів, передбачених ч. 2 ст. 131 (цей злочин, вважаємо, може бути вчинений як з навмисною, так і з необережною формою вини), ч. 5 ст. 143 КК України.

Звільнення від покарання особи, що вчинила злочини, передбачені ст.ст. 131, 132, 134, 139-145 КК України на підставі ст.ст. ч.ч. 2, 5 ст. 74, ч. 5 ст. 72, ст. 80, 81, ч.ч. 1, 2 ст. 84, 85-87 КК України здійснюється на загальних підставах, а тому вважаємо недоцільним розглядати ці питання в межах цього дослідження.

Таким чином, передбачення в законодавстві України про кримінальну відповідальність системи підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності або від покарання є результатом активного розвитку депеналізації злочинів.

Водночас, вважаємо за необхідне зазначити, що у більшості випадків законодавець для звільнення особи від кримінальної відповідальності або покарання вимагає від останньої вчинення позитивної поведінки. Вказане стосується, зокрема, звільнення від кримінальної

відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України); примирення з потерпілим (ст. 46 КК), які передбачені у Загальній частині КК України, а також підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності, які зазначені у Особливій частині КК України (наприклад, у ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 3 ст. 264, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 309 тощо).

Вказуючи на добровільність вчинення зазначених дій винною особою, законодавець тим самим акцентує увагу на залежності цих дій від суб'єктивних чинників, тобто від свідомості та волі особи.

Тим самим, відзначимо, у передбаченні вищевказаних суб'єктивних підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності та покарання (які базуються на заохоченні) проявляється як гуманізація кримінально-правової політики держави, так і державні засоби профілактики та протидії злочинності.

Поряд з цим, можливість існування в КК України об'єктивних підстав звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, внаслідок якої вчинене особою діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільне небезпечною (ст. 48 КК); закінчення строків давності (ст. 49 КК) або звільнення від відбування призначеного покарання особи, засудженої за діяння, карність якого усунено законом (ч. 2 ст. 74 КК); умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст.ст. 81 та 107 КК); звільнення від подальшого відбування покарання на підставі закону про амністію або акта про помилування (ст.ст. 85, 86, 87 КК України), викликає певні зауваження.

Отже, депеналізація вчиненого особою злочину повинна бути обумовлена позитивною поведінкою з боку цієї особи, тобто винна особа повинна заслужити (доказати, переконати) певними своїми діями та вчинками звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання, вважаємо, це обґрунтованим та правильним. А при об'єктивних підставах звільнення від кримінальної відповідальності або покарання винна особа отримує його з незалежних від неї об'єктивних причин або подій, за відсутності будь-яких зусиль з її боку, тобто незалежно від своєї волі та поведінки, що, вважаємо, є необґрунтованим і таким, що потребує внесення певних змін до кримінального законодавства України, які б звузили коло вказаних об'єктивних підстав для звільнення особи від кримінальної відповідальності або покарання.

А для того, щоб процес депеналізації злочинів здійснювався згідно Конституції та законів України, окремі передбачені законодав-

ством підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності та покарання, зокрема, що стосуються їх об'єктивних факторів та чинників, повинні бути відповідним чином удосконалені.

Використана література:

1. Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. – Одеса: Вид-во Одеського юридичного інституту НУВС, 2004. – 132 с.

2. Егоров В.С. Освобождение от уголовной ответственности. Монография / В.С. Егоров. – М.: МПСИ, 2002. – 191 с.

3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 т. – Т. 1 / За заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – 3-тє вид. перероб. та доп. – К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури. – 2009. – 964 с.

4. Житний О.О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08.: Х., 2003. – 211 с.

5. Келина С.Г. Теоретические основы освобождения от уголовной ответственности / С.Г. Келина. – М.: Наука, 1974. – 232 с.

6. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія / Ю.В. Баулін. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.

7. Данилевський А.О. Кримінальна відповідальність за матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації: Монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка; [Наук. ред. д-р юрид. наук, доц. Є.В. Фесенко]. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. – 230 с.

8. Наден О.В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Х., 2002. – 199 с.

УДК 343.33(477)

О.В. Шамара

**ПЕРСПЕКТИВА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ЗЛОЧИНІВ
ПРОТИ МИРУ, БЕЗПЕКИ ЛЮДСТВА ТА МІЖНАРОДНОГО
ПРАВООРЯДКУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ
В РАМКАХ ПРОТИДІЇ МІЖНАРОДНІЙ ТЕРОРИСТИЧНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ**

Досліджено перспективи розвитку системи злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Ключові слова: *мир, безпека людства, міжнародний правопорядок, воєнні злочини, міжнародне право, кримінальне право.*

Исследовано перспективи розвитку системи преступлений против мира, безопасности человечества и международного правопорядка.

Ключевые слова: мир, безопасность человечества, международный правопорядок, военные преступления, международное право, уголовное право.

The perspectives of development of system of crimes against the world, safety of humanity, international law and order are researched.

Key words: world, safety of humanity, international law and order, military crimes, international law, criminal law.

Постановка проблеми. У 60 - 90-х рр. минулого століття було закладено основи міжнародної співпраці в рамках так званих секторальних "антитерористичних" угод, які розроблялися і приймалися під егідою ООН. Були прийняті: Конвенція про правопорушення та деякі інші дії, вчинені на борту повітряного судна, підписана у Токіо 14.09.1963 р. (набрала чинності 04.12.1969р.); Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден, підписана у Гаазі 16.12.1970 р. (вступила в дію 14.10.1971 р.); Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, підписана у Монреалі 23.09.1971 р. (набула чинності 26.01.1973р.); Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 14.12.1973 р. (набула чинності 20.02.1977 р.); Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 17.12.1979 р. (набрала чинності 03.06.1983 р.); Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу, підписана у Відні 03.03.1980 р. (набрала чинності 08.02.1987р.); Протокол про боротьбу з незаконними актами насилля в аеропортах, що обслуговують міжнародну цивільну авіацію, який доповнює Конвенцію про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, підписаний у Монреалі 24.02.1988 р. (набрав чинності 06.08.1989р.); Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки мореплавства, укладена в Римі 10.03.1988 р. (набрала чинності 01.03.1992 р.); Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розташованих на континентальному шельфі, підписаний у Римі 10.03.1988 р. (набрав чинності 01.03.1992 р.); Конвенція про маркування пластикних вибухових речовин з метою їх виявлення, підписана у Монреалі 01.03.1991 р. (набрала чинності 21.06.1998 р.).

Генеральна Асамблея в резолюції 51/210 від 17.12.1996 р. постановила створити Спеціальний комітет, якому доручила розробку всеохоплюючої правової системи конвенцій, які стосуються міжнародного тероризму. З часу свого створення Спеціальний комітет обговорив декілька текстів, в результаті чого було прийнято три договори: Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом, прийнята Генеральною Асамблеєю в резолюції 52/164 від 15.12.1997 р. (набула чинності 23.05.2001 р.); Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму, прийнята Генеральною Асамблеєю в резолюції 54/109 від 09.12.1999 р. (набула чинності 10.04.2002 р.); Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму, прийнята Генеральною Асамблеєю в резолюції 59/290 від 13.04.2005 р. Таким чином, міжнародною спільнотою прийнято 13 універсальних антитерористичних конвенцій і протоколів, які складають основу правової бази міжнародного режиму протидії тероризму.

Незважаючи на те, що у названих документах відсутнє універсальне загальноприйняте визначення терористичних злочинів, багато з них містять визначення терористичних злочинів, що є стандартом їх внутрішньодержавної криміналізації.

Універсальні антитерористичні конвенції заклали міцні нормативні основи координації протидії терористичній діяльності і гармонізації національного законодавства у цій сфері. Багато держав розширюють перелік пов'язаних з терористичною діяльністю діянь, які підлягають криміналізації, включаючи до нього такі організаційні дії терористичних груп, як вербування нових членів, збирання коштів, приховання джерел фінансування, різноманітні форми підбурювання до насилля, планування і здійснення терористичних актів. Більшість держав у своєму законодавстві розглядає терористичні акти як серйозні злочини і криміналізує підготовчі дії, які здійснюються терористичними організаціями.

Проте й досі залишається не визначеним питання криміналізації терористичної діяльності, яка носить міжнародний характер, та поява відповідного складу злочину у розділі XX Особливої частини Кримінального кодексу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанню вивчення злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а також протидії терористичній діяльності у своїх роботах приділяли увагу такі науковці, як М.Акімов, В.Антипенко, А.Бантишев, В.Базов, С.Допилка,

Н.Зелінська, В.Ємельянов, А.Маєвська, В.Миронова, М.Куцевич, І.Строкова, Р.Сушков та інші.

Метою цієї статті є спроба проаналізувати перспективи розвитку системи злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, зокрема питання криміналізації міжнародної терористичної діяльності, як одного із злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вступ в силу Римського Статуту та перспектива прийняття Кодексу про злочини проти миру та безпеки людства (містить 12 складів злочину) змушує розглянути питання криміналізації міжнародної терористичної діяльності в рамках розвитку вітчизняної системи злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Більшість складів злочинів, які містить зазначений Кодекс, вже включено до системи злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в Кримінальному кодексі України. В деяких випадках назва та (або) диспозиція норм вітчизняного Кримінального кодексу майже близько до тексту відтворює положення зазначених вище конвенцій та норм проекту Міжнародного кодексу. Проте нас цікавить питання про тенденції сприйняття вітчизняним законодавством міжнародних норм які вже мають місце у зазначених міжнародних документах, проте відсутні у розділі XX Особливої частини Кримінального кодексу України. Зокрема, мова йде про "міжнародну терористичну діяльність". Автор прагне використовувати саме такий термін, а не "міжнародний тероризм", оскільки він має певні юридичні межі у вітчизняному законодавстві [1, с. 329].

Тероризм належить до найбільш небезпечних і важко прогнозованих явищ, вирізняється особливим динамізмом і багатоплановістю, а також здатністю до адаптації й модернізації в умовах основних цивілізаційних тенденцій сучасності - глобалізації. Проблема тероризму є об'єктом активних наукових дискусій останніх десятиліть, але, незважаючи на значну кількість теоретичних праць із цієї тематики, практичного вирішення цієї проблеми й досі не знайдено. Навпаки, в усьому світі посилюється силове протистояння, тому проблема тероризму залишається найбільш актуальною сьогодні.

Проте нашу увагу буде приділено розгляду цього питання з позиції суспільно-небезпечного діяння, яке містить склад злочину. Слід зазначити, що "головне" місце серед злочинів віднесених ст. 1 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" до терористичної

діяльності посідає терористичний акт (ст.258 КК України), який є одним із найнебезпечніших злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України, через необмежені загально небезпечні способи його вчинення, які надав людству розвиток науки та техніки.

Застосування зброї, отруйних речовин, газів, вчинення вибуху, підпалу, затоплень, каменепадів, пошкодження систем життєзабезпечення та інші дії, безперечно, створюють небезпеку для життя чи здоров'я людей і здійснюються терористами тільки задля досягнення кінцевої мети: впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами.

Як відомо, тероризм є міжнародним (терористичні акти, які зачіпають інтереси декількох країн світу) та внутрішнім (терористичні акти, які торкаються тільки країни, де безпосередньо вчиняється злочин). Це, насамперед, виходить зі змісту міжнародно-правових документів таких, як Міжнародна конвенція "Про боротьбу з бомбовим тероризмом" від 15.12.1997р., Міжнародна конвенція "Про боротьбу з фінансуванням тероризму" від 09.12.1999р., Декларація "Про заходи з ліквідації міжнародного тероризму", що затверджена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 09.12.1994р. та ін. Деякі країни розробили кримінально-правові норми, виходячи саме з цього. Так, Кримінальний кодекс Республіки Білорусь встановлює кримінальну відповідальність за міжнародний тероризм (ст. 126), що розташована у розділі VI "Злочини проти миру, безпеки людства та військові злочини" та за тероризм (ст. 289), яка розміщена в розділі X "Злочини проти громадської безпеки та здоров'я населення". Розділ 13 "Злочини проти миру та безпеки людства" Кримінального кодексу Вірменії містить склад злочину "міжнародний тероризм" (ст.389).

Російськими науковцями звертається увага на низку прогалин у чинному Кримінальному кодексі Російської Федерації, зокрема В.Лу-неев серед них виділяє питання криміналізації міжнародного тероризму та розміщення цієї кримінально-правової норми в главі 34 "Злочини проти миру та безпеки людства" Особливої частини Кримінального кодексу Російської Федерації [2, с.105].

Серед вітчизняних науковців також висловлювались думки щодо розміщення складу злочину, передбаченого ст.258 КК України в розділі XX Особливої частини КК України [3, с. 205].

Конструкція диспозиції чинної ст.258 КК України передбачає мету - провокація воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення.

Тобто терорист, терористична група (організація), вчиняючи терористичний акт, можуть прагнути:

1) провокації воєнного конфлікту - провокація ведення військових дій на будь-якій частині чужої території, в тому числі і на державному кордоні, з метою вирішення окремих питань зовнішньої політики за допомогою воєнної сили (такий конфлікт носить міжнародний характер і має на меті воєнну окупацію території іншої держави, повалення уряду чи здійснення державного перевороту в іншій державі);

2) міжнародного ускладнення, що може знайти своє відображення в розриві дипломатичних відносин між Україною та іншими країнами, розриві договорів між державами та зриві міжнародних переговорів, що є чинником зовнішніх загроз національним інтересам України. Це, по-перше, може призвести до воєнно-політичної нестабільності як в нашій країні, так і в суміжній державі, а, по-друге, як наслідок, до можливості втручання у внутрішні справи України інших держав з метою врегулювання зазначених подій. Зазначене, насамперед, суперечить намірам України щодо налагодження рівноправних та взаємовигідних відносин з усіма країнами світу.

Отже, особа, вчиняючи терористичний акт та ставлячи перед собою мету - провокація військового конфлікту чи міжнародного ускладнення, буде посягати на мир, безпеку людства, міжнародний правопорядок, що і буде родовим об'єктом цього злочину. Про це також може свідчити диспозиція ст.443 КК України, яка містить спеціальну мету - провокація війни та міжнародного ускладнення. Законодавець розмістив зазначену норму у розділі XX "Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку" Особливої частини Кримінального кодексу України.

З огляду на зазначене вище, доречно внести зміни до чинної редакції ст.258 КК України та визначити таке поняття, як "терористичний акт міжнародного характеру", на основі дефініції міжнародних і міждержавних актів, угод та договорів про боротьбу з тероризмом. Для обговорення пропонується кримінально-правова норма, у такій редакції:

"Терористичний акт міжнародного характеру, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або призвели до загибелі людини або заподіяння особливо значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, поєднаний із відкритим публічним або

анонімним пред'явленням вимог винним (терористом) задля залякування населення, з метою провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення чи дестабілізації внутрішнього положення іноземної держави, впливу на прийняття будь-якого рішення або утримання від його прийняття міжнародною організацією, іноземною державою чи юридичною особою, а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою".

Запропоновану кримінально-правову норму пропонується розташувати у XX розділі Особливої частини Кримінального кодексу України. Віднесення запропонованої кримінально-правової норми до цього розділу пов'язано з тим, що загальнонебезпечні дії, що може вчинити терорист, терористична група (організація), щоб досягти визначеної вище мети, направлені безпосередньо проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку і цей злочин є особливо небезпечним для всієї світової спільноти, оскільки підриває основи міждержавних та міжнародних відносин.

Водночас, вважаємо за доцільне, передбачити кримінальну відповідальність за вчинення терористичного акту міжнародного характеру з такими кваліфікуючими ознаками, як створення міжнародного терористичного центру, терористичної бази [4, с. 184].

Досудове слідство за фактами порушення кримінально-правової норми "терористичний акт міжнародного характеру" слід віднести до підслідності Служби безпеки України, оскільки відповідно до ст.2 Закону України "Про Службу безпеки України", одне із завдань, покладених на цей державний правоохоронний орган спеціального призначення, - це попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, а також тероризму.

Висновки. Автор з розумінням ставиться до того, що запропоновані пропозиції мають дискусійний характер, тому і надалі буде намагатися досліджувати зазначене питання з метою чіткого обґрунтування на підставі власних наукових пошуків та наявних у науковому середовищі напрацювань у сфері, що досліджується.

Використана література:

1. Шамара О.В. Новели антитерористичного законодавства України та проблеми їх застосування у практичній діяльності. // О.В.Шамара Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: Матеріали постійно діючого науково-практичного семінару, 19 жовтня 2010 р., м. Харків. - Х.: ТОВ "Оберіг", 2010. - С. 324-330.

2. Социальные и психологические проблемы борьбы с международным терроризмом. – М.: Наука, 2002. – 170 с.

3. Колодяжный В.А. Международный терроризм: проблемы уголовной ответственности // В.А. Колодяжный Проблеми відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим Кримінальним кодексом України: Матер. між нар. наук.-практ. семінару [Харків] 1-2 жовт. 2002 р. / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарних ініціатив, 2003. – 296 с.

4. Багрий-Шахматов Л.В. Ответственность за терроризм в новом Уголовном кодексе Украины // Л.В. Багрий-Шахматов Новый Кримінальний кодекс України: питання застосування, вивчення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Питання застосування нового Кримінального кодексу України" 25-26 жовтня 2001 р., м. Харків / НЮАУ ім. Я. Мудрого та ін. – К.: Юрінком Інтер, Х., 2002. – 272 с.

УДК 343.287.29

Є.О. Письменський

**ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ
ВНАСЛІДОК ВТРАТИ ОСОБОЮ
СУСПІЛЬНОЇ НЕБЕЗПЕЧНОСТІ:
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Досліджено кримінально-правовий аспект звільнення від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності (ч. 4 ст. 74 КК України), розглянуто деякі проблеми правової регламентації цього виду звільнення, його застосування у судовій практиці. Висловлюються пропозиції з можливих шляхів удосконалення чинного КК України.

Ключові слова: *звільнення від покарання, суспільна небезпечність, бездоганна поведінка, сумнісне ставлення до проті*

Исследован уголовно-правовой аспект освобождения от наказания вследствие утраты лицом общественной опасности (ч. 4 ст. 74 УК Украины), рассмотрены некоторые проблемы правовой регламентации этого вида освобождения, его применения в судебной практике. Высказываются предложения по возможным путям усовершенствования действующего УК Украины.

Ключевые слова: *освобождение от наказания, общественная опасность, безупречное поведение, добросовестное отношение к труду*

The criminal law aspect of discharge from punishment in the consequence of a fact that a person is not treated as socially dangerous (p. 4 art. 74 of the Criminal Code of Ukraine) is researched. Some problems of the legal regulation of this type of discharge are considered, and its application is analyzed.

Some suggestions on the possible ways of improvement of the effective Criminal Code of Ukraine are made.

Key words: *discharge from punishment, social danger, good conduct, diligent work.*

Суспільна небезпечність особи, яка вчинила злочин, може втрачатися на момент розв'язання судом питання про призначення їй покарання, що зумовлює втрату будь-якого сенсу його відбування (виконання). Як у момент вчинення злочину, так і в момент розслідування або розгляду справи в суді, саме діяння захищається злочинним, але суспільна небезпечність особи винного суттєво знижується порівняно з тією, яка була на момент вчинення злочину. За таких обставин виникає потреба у відмові від реального застосування будь-яких заходів кримінально-правового впливу. Кримінальне законодавство України таку можливість суду надає завдяки передбаченому в ч. 4 ст. 74 КК України положенню, згідно з яким особа може бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо вона вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості й з урахуванням бездоганної поведінки та сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи не можна вважати суспільно небезпечною.

Звільнення від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності вважається яскравим прикладом найбільш м'якої та ліберальної форми реалізації кримінальної відповідальності, яка визнається фахівцями самодостатньою для певної категорії засуджених (випадкових злочинців) [1, 156 - 157]. При такому звільненні суть кримінальної відповідальності полягає в здійсненні судом від імені держави осуду винної у скоєнні злочину особи, що поєднується із застосуванням до неї певного виду покарання та одночасним остаточним (безумовним) звільненням від нього.

У кримінально-правовому аспекті проблематику звільнення від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності розглядали А.М. Бойко, А.І. Золотарьов, В.О. Меркулова, В.В. Устименко, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк, П.В. Хряпінський, С.Д. Шапченко та інші фахівці-юристи. Водночас в українській кримінально-правовій доктрині бракує досліджень, присвячених комплексній кримінально-правовій характеристиці зазначеного виду звільнення від покарання.

Метою цієї статті є з'ясування вад чинного кримінального законодавства в частині регламентації звільнення від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності (ч. 4 ст. 74 КК України) та

практики його застосування, формулювання пропозицій щодо їх усунення.

Розглядуваний вид звільнення від покарання не є універсальним і може застосовуватися лише за певної умови, а саме якщо вчинений особою злочин відноситься до категорії злочинів невеликої або середньої тяжкості. Ступінь тяжкості злочину визначається відповідно до положень ч. 2 і ч. 3 ст. 12 КК України, в яких дається характеристика злочинів невеликої та середньої тяжкості.

Крім категорії тяжкості, до вчинених злочинів законодавець у ч. 4 ст. 74 КК України не встановлює жодних додаткових критеріїв, що, на думку окремих правників, є неправильним. Зокрема, можна підтримати пропозицію П.В. Хряпінського про обмеження передумови звільнення від покарання за ч. 4 ст. 74 КК України вказівкою на вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості "вперше" [2, 219].

Підставою застосування звільнення від покарання за ч. 4 ст. 74 КК України слід визнати втрату на час розгляду справи в суді суспільної небезпечності особи, яка вчинила злочин. Наявність цієї підстави підтверджується за допомогою двох критеріїв: бездоганності поведінки та сумлінності ставлення до праці.

Як правило, суспільна небезпечність особи визначається через всі як об'єктивні, так і суб'єктивні ознаки складу вчиненого ним злочину (сам факт вчинення злочину є свідченням певної суспільної небезпечності особи), а також характеризується особистими властивостями винного, що не знайшли конкретного відбиття в типових елементах злочину. Тобто характеристика особи винного не має зводитися лише до вчиненого ним злочину. Як відзначають дослідники, за одним вчинком ще не можна судити в цілому про людину та її потенційну поведінку [3, 40]. Від себе додаю: особливо тоді, коли цей вчинок не несе серйозної небезпеки для інших людей, суспільства, держави.

З урахуванням викладеного вважається, що за умов бездоганної поведінки та сумлінного ставлення до праці (універсальних критеріїв втрати особою суспільної небезпечності) призначення покарання винному втрачає будь-який сенс, адже на час розгляду справи цілі покарання досягнуті й без його призначення. Так, можна з великою часткою вірогідності констатувати досягнення передусім мети виправлення особи, якщо вона після вчинення злочину не скоює будь-яких правопорушень, а також (що є найголовнішим) якщо у неї за цей час сформувалася внутрішня суб'єктивна установка і виникла мотивація на правомірне існування в суспільстві, які активно втілюються у життя.

Час бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці з боку особи може стосуватися лише періоду після вчинення злочину, оскільки сам факт вчинення злочину вже яскраво свідчить про певну небездоганність поведінки особи. При цьому, на переважну думку юристів, зазначені показники повинні мати місце протягом більш-менш тривалого часу, достатнього для загального висновку про недоцільність застосування покарання. Але скільки конкретно часу (не менше півроку, року, півтора року тощо) достатньо для висновку про втрату суспільної небезпечності, зрозуміти складно.

Наприклад, А.І. Золотарьов таким проміжком часу пропонує вважати строк, що дорівнює, як мінімум, одному календарному року (маючи на увазі випадки, коли такий строк не пов'язаний з тим, що умисно "затягується" розслідування, особа ухиляється від слідства тощо). Це, на думку дослідника, необхідно для того, щоб прослідкувати тривалу лінію поведінки особи, переконатися у справжньому відпаданні її суспільної небезпечності [4, 172]. З цього приводу думаю, що зазначений строк має диференціюватися залежно від фактичних обставин справи, специфіки вчиненого злочину, певних характеристик особи винного і, відповідно, визначатися по-різному в кожній кримінальній справі: для когось кілька місяців буде достатнім строком, щоб продемонструвати недоцільність застосування заходів кримінально-правової репресії, а комусь й кілька років для цього не вистачить. Переважно на такій позиції стоїть і судова практика. Водночас у деяких випадках суди визнають винного таким, що втратив суспільну небезпечність, після закінчення неприпустимо короткого строку (скажімо, одного місяця або двох).

Так, Старокостянтинівський районний суд Хмельницької області ухвалив вирок, звільнивши від покарання на підставі ч. 4 ст. 74 КК України особу, винну у скоєнні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 185 КК України, всього через 1,5 місяця після вчинення інкримінованого злочину [5].

У зв'язку з тим, що суть бездоганної поведінки та сумлінного ставлення до праці засудженої особи законодавчо не конкретизована і чітко в літературі не визначається, питання про правильне розуміння та тлумачення зазначених критеріїв втрати особою суспільної небезпечності завжди варто вирішувати індивідуально, виходячи з аналізу фактичних обставин. Їх довільне, поверхневе трактування може суттєвим чином дискредитувати ідею законодавця. У кримінально-правовій літературі під бездоганною зазвичай розуміють таку поведінку в сім'ї, стосовно сусідів, членів трудового колективу, інших коле-

ктивів, членом яких є засуджений, усього суспільства, яка соціально схвалюється, з позицій суспільної моралі гідна для наслідування іншими особами [6, 405; 7, 240]. Можна не погоджуватися з наведеним визначенням, але за будь-яких обставин бездоганна поведінка - це передусім з правової точки зору добрий і сумлінний спосіб життя особи, який обов'язково має систематичний, стабільний і незмінний характер.

Тому досить сумнівним є тлумачення бездоганної поведінки авторами одного з науково-практичних коментарів до Кримінального кодексу України, які називають поведінку бездоганною, якщо особа не лише утримується від вчинення злочинів та інших правопорушень, а й цілком дотримується загальноприйнятих норм поведінки та моралі, іншими словами, поводить себе ідеально [8, 185]. Видається, що ідеальність поведінки (особливо з позиції моралі) є занадто завищеною вимогою до особи, яка претендує на застосування до себе будь-якого кримінально-правового привілею. Цієї якості людських учинків складно вимагати від переважної більшості людей, не кажучи вже про злочинців.

У будь-якому разі поняття бездоганної поведінки є оціночним, і питання про його наявність має вирішувати суд, виходячи з аналізу конкретних ознак поведінки особи. При цьому другорядні ознаки (паління, несистематичне вживання, але не зловживання алкогольними напоями, вживання в повсякденному спілкуванні ненормативної лексики тощо) не повинні мати вагомого значення. Однак їх відсутність, безумовно, додатково свідчитиме про бездоганність поведінки засудженої особи. Типовим ж її підтвердженням слід визнати нормальні стосунки в родині, утримання малолітніх (неповнолітніх) дітей чи інвалідів, наявність постійного місця проживання і роботи, корисне проведення дозвілля, прояв активної громадянської позиції у вирішенні тих чи інших життєвих питань, недопущення будь-яких правопорушень, незловживання алкогольними напоями, погіршення стану здоров'я тощо. Суттєве значення також мають обставини, що характеризують поведінку винної особи у зв'язку її вчиненням злочином (так звана посткримінальна поведінка): надання допомоги потерпілому, турбота про його близьких, повне визнання вини, щире каяття у вчиненому злочині, сприяння розкриттю злочину, відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди тощо.

Переконаний, що тільки за наявності сукупності декількох різних за змістом обставин, що свідчать про набуття поведінкою позитивних властивостей, можна робити висновок про її бездоганність. На

підтвердження сказаного один із найбільш авторитетних дослідників особи злочинця Н.С. Лейкіна пише про те, що вказана соціально-психологічна характеристика повинна базуватися не на окремих вчинках, а на образі, ладі життя людини, на властивих йому стійких рисах [9, 96].

У цьому контексті слід звернути увагу на вирок Онучфрїївського районного суду Кіровоградської області від 10 травня 2007 року, яким особа була засуджена за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК України, та звільнена від покарання на підставі ч. 4 ст. 74 КК України. Обґрунтовуючи наявність у засудженого бездоганної поведінки, суд указав лише на те, що після вчинення злочину підсудний повністю відшкодував заборгованість зі сплати аліментів, попросив вибачення у потерпілої та запевнив, що такої ситуації більш не відбудеться, у вчиненому злочині розкаявся [10].

Навряд чи характеристика поведінки як бездоганної має зводитися лише до однієї її складової – пов'язаної зі вчиненням злочином.

Для порівняння: в іншому випадку Врадїївській районний суд Миколаївської області, засуджуючи особу за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 126 КК України, навпаки, залишив поза увагою посткримінальну поведінку винного щодо потерпілого, вказавши на таке. Поведінка особи після вчинення злочину характеризується як бездоганна (не вчиняє адміністративних правопорушень, здійснює догляд за двома неповнолітніми дітьми, забезпечує їх матеріально та духовно), а ставлення до праці – як сумлінне (має постійне місце роботи – "ЮгрегіонПлюс", де працює різноробочим, обробляє земельну ділянку, утримує підсобне господарство) [11].

Треба зауважити, що, як показує аналіз правозастосовної практики, в більшості інших судових рішень про звільнення від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності опис бездоганної поведінки набагато скромніший та фактично має неконкретизований характер.

Скажімо, Новосанжарський районний суд Палтавської області в рішенні від 24 квітня 2009 року визнав за можливе звільнити особу від покарання на підставі ч. 4 ст. 74 КК України, враховуючи обставини справи та особу винного [12].

Інший приклад. У рішенні Новоукраїнського районного суду Кіровоградської області від 10 лютого 2010 року засуджений був визнаний таким, що не є суспільно небезпечним, з урахуванням його особи та визнання вини [13].

Сумлінне ставлення до праці може характеризуватися відповідальним й позитивним ставленням винної особи до роботи, наявністю заохочень, передбачених трудовим законодавством, статутом, поло-

женням, підвищенням освітнього рівня і кваліфікації в будь-якій сфері тощо. Воно може передбачати таке: особа бере участь у суспільно корисній праці в одній з організаційно-правових форм (участь у підприємстві, виконання роботи за цивільно-правовими договорами, індивідуальна трудова діяльність, робота за наймом тощо). Сумлінне ставлення до праці означає добросовісне виконання трудових обов'язків, постійну старанність у роботі, дотримання дисципліни, ощадливе ставлення до засобів праці, дотримання правил охорони праці та техніки безпеки, прагнення до підвищення кваліфікації та набуття нової спеціальності тощо.

Щодо зазначеного критерію виникає серйозне питання, адже особа може не працювати з об'єктивних, не залежних від неї причин (інвалідність, похилий вік тощо). У цьому контексті слід зазначити, що термін "бездоганна поведінка" цілком може охоплювати й сумлінне ставлення до праці, якщо в особі є всі можливості працювати, й вона не ухиляється від роботи. У випадку, коли засуджений з об'єктивних причин не має змоги працювати, ця обставина сама по собі не слугує спростуванням втрати суспільної небезпечності. Таку позицію поділяє і судова практика.

Зокрема, показовою є кримінальна справа з обвинувачення особи у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 125 КК України, розглянута Черновецьким районним судом Хмельницької області. Під час розгляду справи встановлено, що підсудний характеризується позитивно, раніше не судимий, хворіє на гіпертонію. При цьому він не працює, оскільки знаходиться на пенсії за віком. Приймаючи рішення про звільнення від покарання на підставі ч. 4 ст. 74 КК України, суд зробив висновок про можливість такого звільнення, незважаючи, по суті, на відсутність даних, які мали б свідчити про сумлінне ставлення до праці засудженого [14].

З огляду на сказане, законодавцю доцільно було б відмовитися від такого критерію оцінки втрати суспільної небезпечності, як сумлінне ставлення до праці, обмежившись вказівкою на бездоганність поведінки. Раніше така пропозиція вже висловлювалося на сторінках юридичної літератури, є добре аргументованою та заслуговує на підтримку. Так, слухними є міркування П.Л. Фріса про те, що сумлінне ставлення до праці як характеристика втрати особою суспільної небезпечності не може бути визнана вдалою. Оскільки, по-перше, вона достатньою мірою охоплюється попередньою оцінкою особи. По-друге, вона є рудиментом епохи соціалізму, коли виробничій сфері діяльності особи надавалось зайве ідеологічне навантаження. У су-

часних умовах, які характеризуються відмовою від ідеологічних стереотипів і великим безробіттям, надання цій характеристиці визначального значення є не виправданим [15, 396]. Виключити із ч. 4 ст. 74 КК вказівку на "сумлінне ставлення до праці" пропонує і А.І. Золотарьов з тих міркувань, що вона необґрунтовано перешкоджає застосуванню аналізованого виду звільнення до осіб, які навчаються, не працюють у зв'язку з досягненням пенсійного віку або втратою працездатності за хворобою, а також самозайнятих осіб, у тому числі й приватних підприємців [4, 9].

Звільнення від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності необхідно відрізнити від звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України). Обидва види звільнення стосуються ситуацій, пов'язаних з втратою суспільної небезпечності. Однак, якщо в першому випадку мова йде про особу, яка вчинила злочин, після чого чудовою поведінкою *довела своє виправлення*, то в другому – про втрату суспільної небезпечності діянням або особою, котра його вчинила *через зміну обстановки*.

При звільненні від покарання за ч. 4 ст. 74 КК України за загальним правилом зміна обстановки значення не має, а вчинене діяння не втрачає характеру суспільно небезпечного. Особу на час розгляду справи в суді, не можна вважати суспільно небезпечною саме через те, що вона виправилась, довівши це бездоганною поведінкою і сумлінним ставленням до праці. На цьому наголошує І.Г. Івасюк, який розмірковує таким чином. Самий собою факт суттєвої зміни обставин життя особи, яка вчинила злочин, ще не означає втрату нею суспільної небезпечності, настільки ж зберігає свою справедливість і теза про те, що самий собою факт зникнення суспільно небезпечних рис (властивостей) особи після вчинення нею злочину, не означає зміну обстановки. Якщо факт зміни обстановки як об'єктивних перетворень дійсності, що оточує особу, був відсутній, а суспільна небезпечність, як сукупність негативних особистісних рис, ставиться під сумнів у зв'язку з наступною після вчинення злочину бездоганною поведінкою і сумлінним ставленням до праці, то у такому випадку виникає передбачена ч. 4 ст. 74 КК України підстава для звільнення особи від покарання. На відміну від ст. 48 КК України, яка передбачає випадки зміни обстановки, внаслідок яких діяння чи особа втрачають свою суспільну небезпечність, в ч. 4 ст. 74 КК України йдеться про зміни в особі самого правопорушника, зміни в його поведінці, ставленні до

суспільно корисних видів діяльності, що виникли без істотних змін об'єктивного характеру в оточуючій цю особу обстановці [16, 70 - 71].

Останнім часом у літературі висловлюється слухна думка про скасування засудження зі звільненням від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності (ч. 4 ст. 74 КК України). Зокрема, М.І. Хавронюк, обґрунтовуючи доцільність прийняття такого рішення, стверджує, що "в умовах тотальної корупції в Україні передбачені кримінальним законом засоби диференціації кримінальної відповідальності, які роблять можливою найширшу судову дискрецію, є додатковим і надзвичайно потужним корупційним ризиком" [17, 248]. Слушні міркування науковця мають створити добре підґрунтя для роздумів про доцільність існування надалі в КК України досліджуваного виду звільнення від покарання.

Для формування власної наукової позиції з цього приводу скористаємося порівняльно-правовим та історичним методами дослідження.

Вивчення кримінального законодавства зарубіжних країн наводить на думку про певну "унікальність" звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності, принаймні якщо розглядати його у тому вигляді, в якому відповідна норма існує в Україні. Деякі з елементів розглядуваного звільнення властиві іншим його видам, зокрема, умовному засудженню або засудженню без призначення покарання. Навіть кримінальні кодекси переважної більшості країн пострадянського простору не передбачають можливості звільнення особи від покарання на таких пільгових умовах і підставах, як це зроблено в ч. 4 ст. 74 КК України.

Наприклад, схожий вид звільнення від покарання встановлено ст. 79 КК Республіки Білорусь, згідно з якою якщо в процесі судового розгляду кримінальної справи стосовно особи, яка вчинила *вперше злочин*, що не є тяжким або особливо тяжким, буде визнано, що внаслідок *тривалої* бездоганної поведінки після вчинення злочину ця особа довела своє прагнення до законслухняної поведінки й з *урахуванням характеру й ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, особи винного* її подальше виправлення можливе без застосування покарання, але в умовах здійснення за ним *профілактичного спостереження*, суд може винести такої особі обвинувальний вирок без призначення покарання. Як бачимо, по-перше, білоруський законодавець посилив вимоги до умов і підстав такого звільнення, звузивши коло осіб, які можуть підлягати засудженню без призначення покарання, а, по-

друге, особа остаточно не випадає з поля зору держави після звільнення - за нею здійснюється профілактичний нагляд.

Звернення до КК України 1960 р. та інших законодавчих актів радянської доби дає можливість з'ясувати, що розглядуваний вид звільнення від покарання існував і до ухвалення в 2001 році чинного КК. Так, ч. 2 ст. 50 КК України 1960 р. дозволяла суду з винесенням вироку звільняти від покарання особу, яка вчинила злочин, коли буде визнано, що в силу наступної бездоганної поведінки і чесного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною. Тобто практично без істотних змін (виняток - можливість звільнення від покарання стала пов'язуватися з тяжкістю вчиненого злочину) цей текст відтворено у ч. 4 ст. 74 КК України, навіть незважаючи на появу і вдосконалення інших заходів кримінально-правового впливу, що мають пільговий характер.

Зокрема, виникає питання, чи не створюється невинуватана конкуренція між нормою про звільнення від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності (ч. 4 ст. 74 КК України) та нормою про звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 - 78 КК України). Переконали, що така конкуренція існує, але вона жодним чином не впливає на якість диференціації кримінальної відповідальності, навпаки, породжує плутанину та непорозуміння в практиці правозастосування.

Розглянемо для прикладу підстави позначених видів звільнення у порівнянні. Так, для звільнення від відбування покарання з випробуванням суду потрібно установити *можливість виправлення особи без відбування покарання* (враховуючи особу винного та тяжкість злочину), а для звільнення від покарання за ч. 4 ст. 74 КК України слід констатувати *втрату особою суспільної небезпечності* (за критеріями бездоганної поведінки та сумлінного ставлення до праці, що є певною характеристикою особи винного). Чи не здається читачеві, що мова фактично йде про одне і те саме з тією лише різницею, що звільнення з випробуванням через інші умови здійснення зазвичай можливе в більшому колі випадків?

Як приклад - *ситуація, відображена у вирокі Новосанжарського районного суду Полтавської області від 8 квітня 2009 року. Звільняючи засудженого за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 122 КК України, від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності, суд мотивував своє рішення наявністю обставин, які пом'якшують покарання (щире каяття, позитивна характеристика, відшкодовані збитки) та відсутніс-*

тю обставин, які обтяжують покарання [19]. За цих обставин жодних перешкод для звільнення особи від відбування покарання з випробуванням немає; більше того, напевно, саме таке звільнення було б більш доцільним, оскільки про сумлінне ставлення до праці (засуджена – пенсіонерка) та конкретні прояви бездоганності поведінки у виroku суду не йдеться.

Гуманізація кримінально-правової політики держави не має відбуватися довільно, без урахування особливостей системи чинного законодавства. В аспекті розглядуваного питання актуальними є слова В.К. Грищука, котрий зауважив, що жодні благородні, але невиважені односторонні наміри гуманізації кримінального законодавства, що не ґрунтуються на реальних економічних, політичних та соціальних передумовах, єдності соціального і морального прогресу суспільства, не можуть принести суспільству користі, бути стимулом його розвитку, забезпечити нормальне функціонування правоохоронної системи. При недодержанні цього принципу гуманізація кримінальної політики матиме чисто пропагандистський, суб'єктивний, шкідливий характер, що означатиме перехід на позиції волонтаризму в кримінально-правовій політиці і породить нові соціальні диспропорції [18, 318].

Отже, вважаю, що звільнення від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності як радянський анахронізм потребує скасування, а ч. 4 ст. 74, відповідно, – виключення з КК України. Таке рішення не лише не завадить реалізації ідеї законодавця про гуманізацію кримінальної відповідальності (оскільки залишаться інші аналогічні підстави для звільнення від покарання), але й сприятиме оптимізації привілейованих норм кримінального права України.

Використана література:

1. Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти: монографія / В.О. Меркулова. – Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2007. – 225 с.

2. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: монографія / П.В. Хряпінський. – Х.: Харків юридичний, 2009. – 448 с.

3. Личность преступника и применение наказания: монография / под науч. ред. Б.С. Волкова, В.П. Малкова. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1980 – 216 с.

4. Золотарьов А.І. Звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання та його відбування за злочини у сфері господарської діяльності:

дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Золотарьов Анатолій Іванович. - Х., 2007. - 222 с.

5. Архів Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області. Справа № 1-301/10 за 2010 рік.

6. Михайленко П.П. Кримінальне право України / П.П. Михайленко, В.В. Кузнецов, В.П. Михайченко, Ю.В. Опалинський. - К., 2006. - 440 с.

7. Сучасне кримінальне право України : курс лекцій / А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О.Ф. Штанько. - [2-е вид.] - К. : Вид. Паливода А.В., 2006. - 636 с.

8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - [7-ме вид., переробл. та допов.] - К. : Юридична думка, 2010. - 1288 с.

9. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность : монография / Н.С. Лейкина. - Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1968. - С. 129 с.

10. Архів Онufrійського районного суду Кіровоградської області. Справа № 1-50/07 за 2007 рік.

11. Архів Врадіївського районного суду Миколаївської області. Справа № 1-111/10 за 2010 рік.

12. Архів Новосанжарського районного суду Полтавської області. Справа № 1-51/09 за 2009 рік.

13. Архів Новоукраїнського районного суду Кіровоградської області. Справа № 1-39/10 за 2010 рік.

14. Архів Чемеровецького районного суду Хмельницької області. Справа № 1-11/07 за 2008 рік.

15. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів вищих навчальних закладів. - 2-ге видання доповнене і перероблене / П.Л. Фріс. - К. : Атіка, 2009. - 512 с.

16. Івасюк І.Г. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання внаслідок зміни обстановки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Івасюк Ігор Георгійович. - Львів, 2002. - 207 с.

17. Хавронюк М.І. Диференціація кримінальної відповідальності або чи не очікує Україну соціальна катастрофа? / М.І. Хавронюк // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності : матеріали міжнародного симпозіуму 11 - 12 вересня 2009 року. - Львів : ЛьвДУВС, 2009. - С. 243 - 248.

18. Архів Новосанжарського районного суду Полтавської області. Справа № 1-50/09 за 2009 рік.

19. Гришук В.К. Проблеми сучасної кримінальної політики України // Вибрані наукові праці / В.К. Гришук. - Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. - 824 с.

УДК 343.123.52

Р.І. Мельник

**КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ:
ГЕНЕЗИС НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ ТА ТЕНДЕНЦІЇ
ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

У статті досліджуються питання юридичного змісту і сутності кримінального переслідування; розглядаються вітчизняний досвід правового вирішення проблем здійснення кримінального переслідування в історичному і сучасному аспектах; аналізуються форми здійснення кримінального переслідування. На цій основі визначені тенденції законодавчого регулювання функції кримінального переслідування.

Ключові слова: *кримінальне переслідування, суб'єкти кримінального переслідування, зміст кримінального переслідування.*

В статье исследуются вопросы юридического содержания и сущности уголовного преследования; рассматриваются отечественный опыт правового решения проблем осуществления уголовного преследования в историческом и современном аспектах; анализируются формы осуществления уголовного преследования. На этой основе определяются тенденции законодательного регулирования функции уголовного преследования.

Ключевые слова: *уголовное преследование, субъекты уголовного преследования, содержание уголовного преследования.*

The article contains of questions of the juridical contents and essence of criminal prosecution; the national experience in the criminal prosecution in historical and modern aspects is examined; the forms of realization of criminal prosecution are analyzed. On this basis the tendencies of legislative regulation of function of criminal prosecution are detect.

Key words: *criminal prosecution, subjects of criminal prosecution, prosecution, sense of criminal prosecution.*

У кримінально-процесуальній доктрині сталою є позиція згідно з якою кожний суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності виступає носієм конкретних функцій, причому функції таких суб'єктів, як дізнавач, слідчий, прокурор, суд, становлять основу кримінального процесу, визначають його структуру та принципи побудови. Однак серед вчених-процесуалістів дотепер немає єдності з цілого ряду істотних моментів, які характеризують сутнісні ознаки окремих кримінально-процесуальних функцій, у тому числі функції кримінального переслідування.

Опрацювання численних фахових джерел з цього питання, зокрема робіт В.П. Бож'єва, В.І. Галагана, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинсь-

кого, З.Д. Єникеева, В.С. Зеленецького, А.В. Ішенка, В.С. Кузьмічова, В.М. Корнукова, О.М. Ларіна, П.А. Лупинської, Р.А. Мазюка, М.М. Михеєнка, О.Р. Михайленка, В.Т. Нора, І.Л. Петрухіна, І.В. Рогатюка, В.М. Савицького, О.Б. Соловйова, С.М. Стахівського, М.С. Строговича, М.О. Чельцова, О.О. Чувильова, М.Є. Шумила, Н.І. Щегель, свідчить про наявність суттєвих розбіжностей між поглядами авторів на змістовне наповнення зазначеної функції та на суб'єктний склад її носіїв.

З'ясування термінологічного значення поняття "кримінальне переслідування" через семантичний аналіз словоформ, які використовувалися на певних історичних етапах у вітчизняному законодавстві, дає підстави стверджувати, що його поява пов'язана із Судовою реформою 1864 року, у ході якої була запозичена низка правових категорій і інститутів французького кримінального судочинства. Зокрема, поняття "l'action publique" (кримінальний позов) та "poursuite" (судове переслідування), на основі яких були розроблені та включені до Статуту кримінального судочинства такі поняття, як "судове переслідування", та "кримінальне переслідування". Слід зауважити, що в Кодексі Французької Республіки 1808 року поняття "l'action publique" позначало можливість застосування засобів державного примусу до осіб, які вчинили злочин, за допомогою кримінального судочинства, а поняття "poursuite" вживалося в значенні процесуальної діяльності, здійснюваної у відношенні конкретної особи. Незважаючи на це, у положеннях Статуту 1864 року поняття "судове переслідування" (ст.ст.1,2,5,16) та синонімічне до нього "кримінальне переслідування" (ст.ст. 529, 542 і 772) використовувалися в значенні "кримінальна справа", "провадження у справі" при регулюванні питань зупинення, закриття та поновлення провадження [1, с.16-17].

За часів радянської влади поняття "кримінальне переслідування" було збережено та знайшло своє відбиття у перших кодифікованих актах кримінально-процесуального законодавства, де його значення пов'язувалося не тільки з провадженням по кримінальній справі, але й з діяльністю прокуратура, як безпосереднього ініціатора кримінального переслідування. При цьому законодавчо та теоретично невирішеним залишилося питання про початок здійснення кримінального переслідування в контексті персоніфікації викривальної спрямованості зазначеної діяльності.

Поклавши початок науковій дискусії, М.О.Чельцов категорично висловився на користь того, що кримінальне переслідування починається з моменту порушення кримінальної справи та ведеться не

обов'язково у відношенні певної особи, але й відносно самого факту, події злочину, коли обвинуваченого ще нема, оскільки особа, яка підлягає кримінальній відповідальності ще не відома, не виявлена слідством [2, с. 88-89].

Критично оцінюючи можливість кримінального переслідування невідомої особи, патріарх радянської правової школи М.С. Строгович наголосив на тому, що при порушенні кримінальної справи "за фактом" та встановленні особи, що скоїла злочин, у положенні осіб, у відношенні яких ведеться кримінальне переслідування, опиняться всі особи, на яких будь-чому впала підозра, про яких дав показання той або інший свідок, хоча данні слідства є ще цілковито недостатніми для притягнення цих осіб до кримінальної відповідальності як обвинувачених [3, с. 64]. У розвиток своєї позиції, ним було запропоноване власне розуміння кримінального переслідування як діяльності слідчого (або органу дізнання) і прокурора щодо певної особи, притягнутої до кримінальної відповідальності як обвинуваченого, спрямованої на те, щоб викрити цю особу в скоєнні злочину, довести її винуватість, забезпечити застосування до неї заслуженого покарання [3, с. 65].

Саме позиція М.С. Строговича, який розмежував поняття "порушення кримінальної справи" та "порушення кримінального переслідування", при цьому ототожнюючи останнє з поняттям "притягнення особи до кримінальної відповідальності як обвинуваченого", була закладена в основу наукової доктрини та стала піддрунтям наступних законодавчих новацій.

З прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу 1960 року, законодавець відмовився від використання категорії "кримінальне переслідування". Проте, крім суто наукових передумов у такого рішення були й ідеологічні мотиви, адже роки репресій та панування обвинувального ухилу в діяльності судово-слідчих органів, змушували законодавця ревізувати науково-понятійний апарат. Слушність такого твердження, ілюструється висловлюванням О.Р. Михайленка, який зазначив, що "етичне фарбування слова "переслідування", не відповідає духу радянського кримінального процесу" [4, с. 41].

Як наслідок послідовного запровадження положень концепції М.С. Строговича щодо можливості кримінального переслідування конкретної особи лише за умови достатності доказів її винуватості у скоєнні злочину, новий КПК орієнтував правозастосовця на порушення кримінальної справи лише "за фактом" без персоніфікації то-

го, хто підлягає викриттю. Вимога порушувати справу щодо особи, якщо її буде встановлено на момент порушення кримінальної справи, з'явиться лише через тридцять п'ять років, але ще довгий час це ніяк не позначатиметься на процесуальному становищі такої особи як квазісвідка. Донедавна такі особи переслідувалися (або коректніше викривалися у скоєнні злочину) без права знати у чому їх підозрюють (обвинувачують), залучалися до проведення слідчих дій під час яких були змушені свідчити проти себе, були позбавлені права на правову допомогу та на захист з боку контролюючих інстанцій.

Натомість процесуальне законодавство не стояло на місці, адже на сторінках юридичних видань функція кримінального переслідування як правове вираження тих соціальних причин, які визначають необхідність існування та розвитку зазначеного засобу вирішення завдань кримінального судочинства, перманентно ставала об'єктом наукового обговорення, що не могло залишитися поза увагою законотворця.

Суттєвий внесок у розвиток вчення про кримінальне переслідування внесли В. С. Зеленецький та О. М. Ларін, підготувавши наукову платформу для розширення законодавчого поля у бік додаткової регламентації процесуального статусу осіб, які залучаються до орбіти кримінального процесу саме внаслідок реалізації функції кримінального переслідування.

На думку В.С. Зеленецького у стадії попереднього розслідування названа функція реалізується спочатку в діяльності слідчого по викриттю особи, яка вчинила злочин, потім отримує форму слідчого обвинувачення, а в стадії порушення державного обвинувачення – форму державного обвинувачення [5, с. 28].

О.М. Ларін у свою чергу розглядав функцію кримінального переслідування як взаємообумовлену функцією захисту. У зв'язку із цим це дає логічну підставу для конструювання поняття того ж рівня, що поєднує відповідні види діяльності, які обумовлюють потребу та необхідність захисту. До таких видів діяльності він відносив підозру особи у вчиненні злочину, а процесуальні акти, на підставі яких особа визнається підозрюваним, – постанова про застосування запобіжного заходу або протокол затримання, уважав актами порушення кримінального переслідування, які обумовлюють виникнення права на захист [6, с. 96-97].

Акцентувавши увагу на правообмежувальних процедурах, що передують притягненню особи в якості обвинуваченого, як на мож-

ливих етапах кримінального переслідування, зазначені автори обумовили наступні зміни у процесуальному законодавстві, зокрема, доповнення КПК статтею 43-1 "Підозрюваний" (з подальшим наділенням підозрюваного правом на захист).

На сучасному етапі в роботах дослідників функції кримінального переслідування просліджується певна спадкоємність поглядів попередників.

Так, О.Б. Соловйов і Н.А. Якубович вказують, що функція кримінального переслідування реалізується при порушенні кримінальної справи проти конкретної особи, її затриманні, застосуванні запобіжного заходу, притягненні до кримінальної відповідальності, а також при провадженні у відповідності з судовим рішенням слідчих дій, що обмежують конституційні права підозрюваних і обвинувачених. При порушенні кримінальної справи по факту злочину початковим моментом кримінального переслідування, - відмічають автори, - є проведення першої процесуальної дії, пов'язаної з застосуванням заходів процесуального примусу [7, с. 79, 81].

З.Д. Єникєєв пропонує розглядати кримінальне переслідування як правовий інститут, який складається з норм, що мають відношення до даної діяльності, починаючи з порушення кримінальної справи та закінчуючи останньою стадією кримінального процесу, а за певних умов навіть заходами постпенітенціарного впливу" [8, с. 8-9].

І. Рогатюк вважає, що через призму кримінального процесу кримінальне переслідування можна визначити як дії з доказування події злочину, виявлення особи, що його вчинила, викриття цієї особи у вчиненні злочину, реалізації щодо неї кримінальної відповідальності. [9, с. 79-82].

Н.І. Щегель зазначає, що кримінальне переслідування як кримінально-процесуальна функція має ємний зміст, що включає і діяльність з розкриття злочинів, встановлення (а в необхідних випадках - розшуку) підозрюваних і обвинувачених, їх викриття в інкримінованому злочині, обґрунтуванню кримінальної відповідальності з тим, щоб забезпечити їх засудження, покарання і належного виконання останнього [10, с. 160].

На наш погляд, природа такого правового явища як кримінальне переслідування невіддільна від першоджерела кримінально-процесуальних відносин - кримінального закону, адже саме ним встановлені матеріально-правові підстави притягнення особи до кримінальної відповідальності. При цьому кримінально-процесуаль-

ні відносини виникають як форма реалізації кримінально-правових заборон лише за умови, що здійснюване органами влади або приватними особами кримінальне переслідування здатне забезпечити досягнення завдань кримінального судочинства які повністю кореспондують кримінально-правим принципам. Варто зазначити, що зважаючи на абстрактний обов'язок особи, яка вчинила злочин відзвітувати перед суспільством за скоєне (формулювання є певним узагальненням наукових поглядів на поняття кримінальної відповідальності), у справах приватного обвинувачення лише потерпілий визначає можливість та необхідність перетворення статичних норм матеріального права на дієві процедури притягнення злочинця до кримінальної відповідальності. У той же час важливо усвідомлювати, що підставою для реалізації публічних засад кримінального судочинства у формі кримінального переслідування повинен бути не просто факт вчинення злочину, а формалізоване джерело інформації про протиправну (злочинну) поведінку особи, адже сам по собі злочин не тягне виникнення кримінально-процесуальних правовідносин.

Таким чином, за своєю сутністю кримінальне переслідування виступає тією рушійною силою, яка забезпечує реалізацію кримінальної відповідальності в межах кримінального судочинства за умови дотримання формальних вимог щодо ініціації процедури викриття особи у вчиненні злочину.

Аналізуючи сучасний стан нормативного регулювання функцій кримінального переслідування, слід зазначити, що чинне кримінально-процесуальне законодавство використовує цей термін переважно для регламентації процедурних питань, що впливають з міждержавних угод, які ґрунтуються на положеннях європейських конвенцій з питань кримінального судочинства, зокрема Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20.04.1959 р. та Європейської конвенції про передачу провадження у кримінальних справах від 15.05.1972 р.

При цьому порушення кримінального переслідування можливе лише щодо певної особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, передбаченого законодавством договірної держави. Відповідно до ст. 26 Закону України "Про прокуратуру" вирішення питання про порушення і розслідування кримінальних справ, проведення дізнання, видачу злочинців або осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, направлення повідомлень про наслідки кримінального переслідування, покладається на Генерального прокурора України.

Згадка про "кримінальне переслідування" також міститься у резолютивній частині рішення Конституційного Суду України від 3 листопада 1999 року у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність), згідно з яким притягнення до кримінальної відповідальності розглядається як стадія кримінального переслідування, яка бере початок з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину. Мотивуючи своє рішення, Конституційний Суд звернув також увагу на те, що форма і порядок кримінального переслідування особи, що підозрюється у вчиненні злочину, а також кримінальна відповідальність винної особи регламентуються кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством України. Отже, визнаючи стадійність кримінального переслідування, КСУ наголошує на його персоналізованому характері.

В результаті доповнення статті 48 Кримінально-процесуального кодексу частиною дев'ятою, термін "кримінальне переслідування" вперше було вжито у контексті надання правової допомоги свідку, якщо фактичні обставини у справі можуть бути використані для кримінального переслідування особисто самого свідка або членів його сім'ї чи близьких родичів.

Видається, що введення цього терміну у нормативний ужиток в такий спосіб є передчасним та безсистемним, адже чинний КПК не тільки не дає його тлумачення, але й будучи віддзеркаленням іншої ідеології, не здатний відтворити концептуально нове бачення функції кримінального переслідування.

Тенденції законодавчого регулювання функції кримінального переслідування прослідковуються в "Концепції реформування кримінальної юстиції України", затвердженій Указом Президента України від 8.04.2008 року № 311/2008, яка визначає, що кримінальне переслідування – виключна процесуальна функція прокурора, яка полягає у висуненні від імені держави обвинувачення, направленні кримінальної справи до суду, підтриманні державного обвинувачення в суді, участі у перегляді судових рішень у кримінальних справах в апеляційній та касаційній інстанціях.

Дещо інше визначення кримінального переслідування запропоноване у Проекті Кримінально-процесуального кодексу України [11], де під ним розуміється процесуальна діяльність, яка здійснюється прокурором, а у випадках, передбачених цим Кодексом – і потерпілим,

його законним представником чи представником з метою викриття, засудження та покарання осіб, винних у вчиненні злочину (ст.6 п.26)¹.

Наведені дефініції є об'єктивним свідченням того, що кримінальне переслідування безпосередньо пов'язується з публічною діяльністю прокурора у сфері кримінального судочинства як одноособового носія відповідної функції. Даний підхід цілком узгоджується з положеннями Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи Rec (2000) 19 від 6.10.2000 року "Щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя" [12] та Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 1604 (2003) 11 від 27.05.2003 року "Щодо ролі прокуратури у демократичному суспільстві, яке ґрунтується на верховенстві закону" [13], які визначили напрями реформування органів прокуратури для держав-членів Ради Європи. Зокрема ПАРЄ, визнаючи національну практику виконання поліцією функції кримінального переслідування такою, що не відповідає загальним принципам (п.6), рекомендує законодавчо забезпечити повноваження та функції прокурора у сфері переслідування осіб, винуватих у вчиненні кримінальних правопорушень (пар. 7. v. c.).

Варто зазначити, що згадуваний Проект Кримінально-процесуального кодексу України не обмежується лише визначенням кримінального переслідування, містячи цілу сукупність норм, зосереджених у главі 25 "Кримінальне переслідування і його види" та главі 26 "Підстави і порядок припинення кримінального переслідування" проекту КПК. Ними встановлюються: види кримінального переслідування (ст. 165), суб'єкти кримінального переслідування (ст. 166); порядок здійснення (ст. 167) та припинення кримінального переслідування (ст. 168-181).

Так, відповідно до ч. 1 ст. 165 Проекту, залежно від характеру та тяжкості вчиненого злочину кримінальне переслідування, у тому числі обвинувачення у суді, здійснюється в приватному, приватно-публічному та публічному порядку. Провадження у справах приват-

¹ Наведене визначення певним чином ґрунтується на положеннях Модельного кримінально-процесуального кодексу для держав - учасниць Співдружності Незалежних Держав. Проте розробники останнього відносили до органів кримінального переслідування прокурора, слідчого та дівнавача, що є більш традиційним для національної моделі кримінального судочинства, однак суперечить міжнародно-правовим принципам розподілу функцій прокуратури та органів досудового розслідування.

ного обвинувачення - порушується кримінальним позовом потерпілого (ч. 2 ст. 165); провадження у справах приватно-публічного обвинувачення - порушується не інакше як за заявою потерпілого (ч. 3 ст. 165); провадження у справах публічного обвинувачення - порушується прокурором (чч. 4, 5 ст.165).

Неважко помітити, що автори Проекту вживають поняття "кримінальне переслідування" та "провадження у справі" як синонімічні, одночасно протиставляючи поняття "кримінальне переслідування" та "обвинувачення у суді". При цьому у тексті проекту зберігаються традиційні для національного судочинства назви видів проваджень: приватне, приватно-публічне та публічне. Певне протиріччя виникає з похідними від видів провадження (за Проектом видів кримінального переслідування): справи приватного обвинувачення; справи приватно-публічного обвинувачення та справи публічного обвинувачення. Річ у тому, що використаний у назві термін "обвинувачення" є не зовсім коректним через поліваріантність його тлумачення. Так, якщо для справ приватного обвинувачення кримінальний позов потерпілого є одночасно й обвинувальним актом щодо конкретної особи, то для справ публічного обвинувачення порушення провадження, навіть персоніфіковане, може мати з обвинуваченням лише певні спільні риси, які характеризують саме викривальну сутність кримінального переслідування, але ж ніяк не бути офіційним твердженням про винуватість особи. Отже, більш точним видається використання поняття справи приватного, приватно-публічного та публічного переслідування.

Підсумовуючи викладене, слід відзначити безперечно позитивні законодавчі ініціативи щодо відновлення у національному кримінально-процесуальному праві інституту кримінального переслідування. Процесуальне унормування видів, форм та принципів кримінального переслідування сприятиме розбудові змагальної моделі судочинства та забезпечуватиме дотримання прав і законних інтересів учасників кримінально-процесуальних відносин з моменту їх виникнення до моменту вирішення соціально-правового конфлікту.

Використана література:

1. Мазюк Р.В. Возникновение, становление и развитие понятия "уголовное преследование" в российском уголовном судопроизводстве: учеб. пособие / Р.В. Мазюк. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2007. – 79 с.
2. Чельцов М. А. Советский уголовный процесс / М.А. Чельцов. – М.: Госюриздат, 1951. – 510 с.

3. Строгович М. С. Уголовное преследование в советском уголовном процессе / М. С. Строгович. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1951. – 191 с.
4. Михайленко А. Р. О правовой природе начала уголовного процесса / А. Р. Михайленко // Вопросы уголовного процесса. Межвуз. науч. сб. Вып. 2. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1979. – С. 39 – 51.
5. Зеленецкий, В. С. Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе / Зеленецкий В. С. – Харьков: Вища школа, 1979. – 144 с.
6. Ларин А. М. Процессуальные гарантии и функция уголовного преследования / А. М. Ларин // Советское государство и право. – 1975. – № 7. – С. 95 – 103.
7. Соловьев А.Б. К вопросу о концепции правового обеспечения функции уголовного преследования / А.Б. Соловьев, Н.А. Якубович // Современные проблемы уголовного права, процесса и криминалистики. – Москва-Кемерово., 1996. – С. 79-81.
8. Еникеев, З. Д. Уголовное преследование. Учебное пособие / З. Д. Еникеев. – Уфа: Изд-во Башкирского гос. ун-та, 2000. – 131 с.
9. Рогатюк І. Функція обвинувачення – рушійна сила кримінального процесу / Ігор Рогатюк // Право України. – 2002. – № 2. – С. 79–82
10. Щегель Н.І. Кримінальне переслідування: зміст та форма: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Щегель Ніна Іванівна. – К., 2007. – 173 с.
11. Проект Кримінально-процесуального кодексу України № 1233 від 13.12.2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=31115&pf35401=114036.
12. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи Rec (2000) 19 від 6.10.2000 року "Щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int>. – Мовою оригіналу
13. Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 1604 (2003)11 від 27.05.2003 року "Щодо ролі прокуратури у демократичному суспільстві, яке ґрунтується на верховенстві закону" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int> – Мовою оригіналу

УДК 343.133:343.135

Г.В. Рось

**СПРАВИ ПРИВАТНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ:
НЕОБХІДНІСТЬ ВДОСКОНАЛЕННЯ
ЗАКОНОДАВЧОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ**

У статті розглядаються питання щодо визначення сутності та видів підстав для закриття кримінальної справи приватного обвинувачення, щодо процесуального статусу постраждалої особи у таких справах; вису-

вакться пропозиції по вдосконаленню кримінально-процесуального законодавства України.

Ключові слова: *справи приватного обвинувачення, підстави для закриття кримінальної справи, приватний обвинувач, кримінальне переслідування.*

В статье рассматриваются вопросы по определению сущности и видов оснований для прекращения уголовного дела частного обвинения, процессуального статуса пострадавшего лица по таким делам; выдвигаются предложения по усовершенствованию уголовно-процессуального законодательства Украины.

Ключевые слова: *дела частного обвинения, основания для прекращения уголовного дела, частный обвинитель, уголовное преследование.*

In this article are studying main points and forms of grounds for stoppage private-charge criminal cases, legal points of victim status; are proposed improvement of criminal procedure legislation on these points.

Key words: *private-charge cases, grounds for stoppage criminal cases, private charge, criminal proceeding.*

Справи приватного обвинувачення визначено частиною першою статті 27 КПК України. Доречним буде зазначити, що до внесення змін до КПК України Законом України № 4025-VI від 15.11.2011 року такі справи становили лише три склади злочинів (стаття 125, частина перша статті 126, стаття 356 КК України). Згаданим Законом України № 4025-VI перелік справ приватного обвинувачення було дещо розширено, що не можна не визнати позитивним зрушенням в напрямі удосконалення законодавчого регулювання справ приватного обвинувачення. Ще більше розширено перелік справ приватного обвинувачення у проекті КПК України № 9700 від 13.01.2012 року (стаття 477 проекту КПК).

Тож, згідно з частиною першою статті 27 КПК України справи про злочини, передбачені статтею 125, частиною першою статті 126, статтею 203¹, частиною першою статті 206 та статтями 219, 229, 231-232², 356 КК України щодо дій, якими заподіяно шкоду правам та інтересам окремих громадян, порушуються не інакше як за скаргою потерпілого, якому і належить в такому разі право підтримувати обвинувачення. Такі справи підлягають закриттю, якщо потерпілий примириться з обвинуваченим (підсудним).

Крім того, згідно з частиною третьою статті 282 КПК України, суд своєю ухвалою (постановою) закриває справу про злочин, зазначений у частині першій статті 27 КПК, за примирення сторін чи у зв'язку з неявкою потерпілого в судові засідання без поважних причин.

Підстави до закриття кримінальної справи передбачені статтею 213 КПК України, а саме це наявність підстав, зазначених у статті 6 КПК України (пункт 1 статті 213 КПК) та недоведеність участі обвинуваченого у вчиненні злочину (пункт 2 статті 213 КПК).

Стаття 6 КПК України визначає такі підстави для закриття справи приватного обвинувачення: пункт 6 частини першої статті 6 КПК (примирення обвинуваченого, підсудного з потерпілим у справах, які порушуються не інакше як за скаргою потерпілого) та пункт 7 частини першої статті 6 КПК (відсутність скарги потерпілого, якщо справу може бути порушено не інакше як за його скаргою).

Оскільки ж у статті 6 КПК України відсутня така підстава як *неявка потерпілого в судове засідання без поважних причин*, останню слід розглядати як самостійну підставу до закриття справи. Такий висновок відповідає й положенню частини третьої статті 282 КПК України, згідно з якою *неявка потерпілого в судове засідання без поважних причин* також вважається самостійною підставою до закриття провадження в кримінальній справі.

Щодо сутності зазначеної підстави, то вона, на наш погляд, є нічим іншим як відмовою від кримінального переслідування (певна річ, приватного). Саме такий її зміст передбачає й Модельний КПК для держав-учасниць СНД (частина 2 статті 40 Модельного КПК). Тобто, фактично вона свідчить про небажання потерпілого продовжувати розпочате кримінальне переслідування. У цьому проявляється її схожість з такою підставою, як *відсутність скарги потерпілого, якщо справу може бути порушено не інакше як за його скаргою* (пункт 7 частини першої статті 6 КПК України), з тою лише відмінністю, що остання підстава є свідченням потерпілого про небажання розпочинати кримінальне переслідування.

Слід зазначити, що у Модельному КПК для держав-учасниць СНД стосовно справ приватного обвинувачення потерпілий іменується "приватним обвинувачем", що не можна не визнати вірним. Адже, для того, щоб особа набула статусу потерпілого, необхідна наявність двох складових, визначених статтею 49 КПК України, а саме, заподіяння особі злочином моральної, фізичної або майнової шкоди та винесення відповідної постанови чи ухвали про визнання її потерпілим. Тож, особу, що постраждала від злочину, у справах приватного обвинувачення, потерпілим можна назвати доволі умовно. Цілком очевидним є те, зазначає В. Хатуаєва, що термін "потерпілий" повинен бути замінений дефініцією "приватний обвинувач", оскільки не-

коректно за даною категорією кримінальних справ використовувати поняття "потерпілий", у зв'язку з відсутністю у ній такого суб'єкта кримінально-процесуальних відносин [12, с. 73]. Тож, вважаємо за необхідне запровадити до чинного КПК України спеціального суб'єкта процесу - *приватного обвинувача*, яким іменуватиметься особа, що постраждала від злочину, у справах приватного обвинувачення.

Видається, що до цього схильний і вітчизняний законодавець, зважаючи на те, що у пункті 9 статті 32 КПК України "обвинувачем" він визначає не тільки прокурора, а й потерпілого у справах приватного обвинувачення. Та все ж більш доцільним, на наш погляд, буде розмежувати цих суб'єктів, першого з яких іменувати "обвинувачем", а другого - "приватним обвинувачем". У зв'язку з цим вважаємо за необхідне доповнити статтю 32 КПК пунктом 9-а такого змісту: "приватний обвинувач - особа, яка постраждала від злочину, у справах приватного обвинувачення", а з пункту 9 статті 32 КПК виключити слова: "і потерпілий в справах, передбачених частиною 1 статті 27 цього Кодексу та в інших випадках, передбачених цим Кодексом".

Доречно зазначити, що ще Статутом кримінального судочинства 1864 р. передбачалися справи приватного обвинувачення, щодо яких використовувалося поняття приватного обвинувача.

При цьому з формулювання зазначеної підстави у чинному КПК України не зрозуміло, чи повинен суд з'ясовувати наявність поважної причини у потерпілого. Натомість у Статуті (стаття 135) та Модельному КПК (частина 4 статті 358) ця підстава сформульована як неявка без поважної причини або без повідомлення суду про її наявність. Це є більш слушним, оскільки свідчить про те, що суд не пов'язаний необхідністю з'ясування причини неявки.

Неявка потерпілого (приватного обвинувача) не виключає можливості підтримання обвинувачення його представником, враховуючи те, що, згідно з частиною третьою статті 52 КПК України, представники мають той же обсяг прав, що й особи, інтереси яких вони представляють. Тож, неявка в судові засідання потерпілого, за наявності його представника, не є свідченням небажання продовжувати кримінальне переслідування й не може розглядатися як відмова від обвинувачення, що також повинно знайти відображення у КПК України.

Також доречно звернутися за досвідом в регулюванні справ приватного обвинувачення до російського кримінально-процесуального законодавства та інших країн СНД. Так, КПК РФ (частина 5 статті 321), КПК Республіки Казахстан (пункт 6 частини першої статті 37),

КПК Республіки Білорусь (частина п'ята статті 428), на відміну від чинного КПК України, прямо передбачають право приватного обвинувача відмовитися від обвинувачення. І згідно з проектом КПК України № 9700 від 13.01.2012 року підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення є саме відмова потерпілого (або його представника) від обвинувачення (пункт 7 частини 1 статті 284).

Стосовно чинного українського кримінально-процесуального законодавства про можливість відмови потерпілого від обвинувачення можна зробити висновок, виходячи з тлумачення норм КПК. У зв'язку з відсутністю прямої вказівки закону на можливість такої відмови потерпілого, вона може розглядатися як свого роду "примирення", котре передбачене такою підставою, як *примирення обвинуваченого, підсудного з потерпілим у справах, які порушуються не інакше як за скаргою потерпілого* (пункт 6 частини першої статті 6 КПК України). Але це не можна визнати вірним, тому кримінально-процесуальне законодавство потребує уточнень з цього приводу. Оскільки більш правильним буде, якщо примирення охоплюватиметься "відмовою потерпілого (приватного обвинувача) від обвинувачення", а не навпаки.

Щодо останньої підстави видається некоректним використання терміну "обвинувачений", так само як і "потерпілий" (про що зазначалося вище), у справах приватного обвинувачення. Навіть якщо прийняти до уваги можливість порушення прокурором справи за відсутності скарги потерпілого (частина третя статті 27 КПК України) й направлення такої справи для провадження досудового розслідування, в ході якого особа може бути визнана обвинуваченим. Тобто законом передбачена можливість з'явлення такого суб'єкта кримінального процесу. Але такі справи не можна визнавати справами приватного обвинувачення, оскільки, як зазначає й Л.М. Лобойко [3, с. 115], порушення такої справи прокурором визначає публічний характер справи, тобто такі справи є справами публічного обвинувачення.

Не можна визнати вірним і положення закону, яке унеможливорює закриття справи за примиренням потерпілого з обвинуваченим (підсудним), якщо у справу вступає прокурор (частина четверта статті 27 КПК України). Такий підхід, слушно зауважує М. Хавронюк, залишений у законі з радянських часів, коли інтереси держави і колективу превалювали над інтересами людини, є одним із проявів необ-

грунтованого втручання публічної влади у приватні справи людей. За такого підходу основні зусилля держави спрямовані не на розв'язання конфлікту, а на покарання винного [11, с. 124].

Доречним буде зазначити, що російський законодавець відмовився від такого "атавізму", зазначивши, що вступ у кримінальну справу прокурора не позбавляє сторони права на примирення (частина 4 статті 318 КПК РФ).

КПК Молдови, на відміну від КПК України (частина третя статті 27 КПК), передбачає можливість примирення у справах приватного обвинувачення у випадках, коли кримінальне переслідування розпочате прокурором за власною ініціативою (частина 6 статті 276 КПК Молдови).

Вважаємо, що й у КПК України слід передбачити можливість примирення сторін як у випадках, коли справу приватного обвинувачення порушено прокурором, або він вступає у таку справу, так і у справах приватно-публічного обвинувачення, примирення за якими, згідно чинного законодавства, також виключено (частина друга статті 27 КПК). При цьому слід передбачити саме "можливість" такого примирення, тобто досягнення примирення повинно дозволяти можливість закриття провадження в справі, а не тягти обов'язкового його закриття, що вирішуватиметься судом у кожному конкретному випадку. Повне ж його виключення свідчить про ігнорування інтересів особи у кримінальному судочинстві.

Щодо статусу такої підстави, як відмова приватного обвинувача від обвинувачення, яка, на наш погляд, повинна бути сформульована, як *відмова приватного обвинувача від кримінального переслідування* й охоплювати – *неявку потерпілого в судові засідання без поважних причин* (частина третя статті 282 КПК України); *відсутність скарги потерпілого, якщо справу може бути порушено не інакше як за його скаргою* (пункт 7 частини першої статті 6 КПК України) та *примирення обвинуваченого, підсудного з потерпілим у справах, які порушуються не інакше як за скаргою потерпілого* (пункт 6 частини першої статті 6 КПК України), беззаперечно, її слід віднести до нереабілітуючих підстав. Оскільки, зважаючи на досить "прозорий" характер справ приватного обвинувачення, у яких, зазвичай, не виникає труднощів зі встановленням ознак злочину, за наявності якого й порушується кримінальна справа, тобто, констатується факт вчинення злочину. У протилежному випадку – в порушенні справи відмовляється за відсутністю події чи складу злочину (пункт 1 (чи 2) частини першої статті 6 КПК України),

тобто за реабілітуючими підставами, або ж справа за такими підставами закривається, якщо злочинний факт не знайде свого підтвердження після порушення кримінальної справи.

Тому, ми не поділяємо точку зору тих авторів, зокрема І.А. Лібуса, який відносить примирення потерпілого з обвинуваченим у справах приватного обвинувачення та відсутність скарги потерпілого, якщо справу може бути порушено не інакше як за його скаргою, до реабілітуючих підстав [2, с. 189]. Так само, як і російського законодавця, який відносить до реабілітуючих підстав відмову приватного обвинувача від обвинувачення, оскільки, згідно з пунктом 2 частини 2 статті 133 КПК РФ, право на реабілітацію має, в тому числі, й підсудний, кримінальне переслідування щодо якого припинено у зв'язку з такою відмовою.

До того ж, що стосується такої підстави як примирення, то провадження в справі за її наявності й закривається тільки, якщо обвинувачений (підсудний) визнає свою провину і погоджується на таке закриття.

У разі ж якщо особа, щодо якої вирішується питання про порушення кримінальної справи приватного обвинувачення чи порушено таке провадження, не визнає своєї провини, вона завжди може подати зустрічну скаргу. Таким чином, її право на реабілітацію жодним чином не обмежується.

Доречною з цього приводу є пропозиція М.Є. Шумила, який зазначає на доцільності поширення на пункт 7 частини першої статті 6 КПК України положення, згідно з яким закриття кримінальних справ за такими підставами не допускається, якщо обвинувачений проти цього заперечує [13, с. 71].

Тому, якщо особа, щодо якої вирішується питання про порушення кримінальної справи приватного обвинувачення або здійснюється таке провадження, не визнає своєї провини, або не погоджується із закриттям справи у зв'язку з відмовою приватного обвинувача від кримінального переслідування (на цей час це, як зазначалося вище, підстави, передбачені частиною третьою статті 282 КПК, пунктами 6, 7 частини першої статті 6 КПК), то провадження в справі повинно продовжуватися з визнанням, у разі необхідності, обов'язкової явки в судові засідання потерпілого (приватного обвинувача). У зв'язку з цим частину третю статті 282 КПК України пропонується викласти в такій редакції: "Суд своєю ухвалою (постановою) закриває провадження в справі про злочин, зазначений у частині першій стат-

ті 27 цього Кодексу у зв'язку з відмовою приватного обвинувача від кримінального переслідування, якщо особа, щодо якої здійснюється провадження в справі приватного обвинувачення не заперечує проти такого закриття". Частину четверту статті 282 КПК викласти в такій редакції: "Якщо особа, щодо якої вирішується питання про порушення кримінальної справи приватного обвинувачення або здійснюється таке провадження, не визнає своєї вини або не погоджується із закриттям провадження в справі у зв'язку з відмовою приватного обвинувача від кримінального переслідування, провадження в справі продовжується у звичайному для такої категорії справ порядку з визнанням, у разі необхідності, обов'язкової явки в судове засідання приватного обвинувача". А чинну частину четверту статті 282 КПК вважати частиною п'ятою.

Запропоновані вище зміни до КПК України є доречними й щодо проекту КПК України № 9700 від 13.01.2012 року.

Використана література:

1. Кримінально-процесуальний кодекс України : за станом на 18 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg>.
2. Либус И. А. Презумпция невиновности и прекращение уголовных дел (Оправдание) / И. А. Либус // Советское государство и право. – 1981. – № 7. – С. 62-70.
3. Лобойко Л. М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України: Монографія / Леонід Миколайович Лобойко. – Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ; Ліра лтд. – 2004. – 216 с.
4. Модельный Уголовно-процессуальный кодекс для стран СНГ [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coast.ru/referats/lib/editions/upk/3.htm>.
5. Проект Кримінального процесуального кодексу України № 9700 від 13.01.2012 року, внесеного Президентом України Януковичем В.Ф. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=42312.
6. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь : принят 16 липня 1999 г. // Ведомости Национального собрания Республики Беларусь. – 1999. – № 28-29. – Ст. 433.
7. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова : с изменениями и дополнениями на 19 февраля 2007 г. – Chişinău, 2007. – 234 с.
8. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан : с изменениями и дополнениями на 18 января 2011 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dtp-urist.kz/ugolovno-processualnyy_kodeks_respu.

9. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации : с изменениями и дополнениями на 7 декабря 2011 г. – [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.consultant.ru/popular/upkrf/>.

10. Устав уголовного судопроизводства от 20 ноября 1864 г. // Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1991. – Т. 8 : Судебная реформа. – 1991. – С. 120–251.

11. Хавронюк М. Приватне обвинувачення і примирення за кримінальним законодавством України та інших держав Європи / М. Хавронюк // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 3. – С. 120–126.

12. Хатуаева В. Примирение сторон и отказ от обвинения как основания прекращения частного уголовного преследования / В. Хатуаева // Уголовное право. – 2004. – № 4. – С. 72–73.

13. Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : Монографія / Микола Єгорович Шумило. – Х. : Арсіс, 2001. – 320 с.

УДК 343.1

Т.О. Лоскутов

**ЗАКОННІ ІНТЕРЕСИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРЕДМЕТУ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ**

У статті здійснене дослідження законних інтересів як елементу предмету правового регулювання у кримінальному процесі. Обґрунтовано, що використання у кримінально-процесуальному законодавстві словосполучення "законні інтереси" залежить від типу правового регулювання діяльності учасників (суб'єктів) кримінального процесу.

Ключові слова: *законні інтереси; предмет правового регулювання; суб'єктивні права; учасники кримінального процесу; тип правового регулювання.*

В статье осуществлено исследование законных интересов как элемента предмета правового регулирования в уголовном процессе. Обосновано, что использование в уголовно-процессуальном законодательстве словосочетания "законные интересы" зависит от типа правового регулирования деятельности участников (субъектов) уголовного процесса.

Ключевые слова: *законные интересы; предмет правового регулирования; субъективные права; участники уголовного процесса; тип правового регулирования.*

In this paper carried out a study as part of the legitimate interests of the subject of legal regulation in the criminal process. Justified that the use of the criminal procedure law the phrase "legitimate interests" depends on the type of legal regulation of the participants (subjects) of the criminal process.

Key words: *legitimate interests; subject of legal regulation; subjective law; participants in the criminal process; the type of regulation.*

Концепцією реформування кримінальної юстиції України встановлено, що принципами, на яких має будуватись кримінальна юстиція України, є верховенство права та гуманізація законодавства у сфері кримінальної юстиції¹. Це свідчить про особливу актуальність дослідження прав і законних інтересів учасників кримінального провадження як елементу предмету правового регулювання у кримінальному процесі.

Предмет правового регулювання досліджувався вченими з теорії права, такими як С.С. Алексєєв, В.М. Горшенєв, М.В. Долгополова, Е.В. Кузнецов, М.І. Матузов, М.П. Орзіх, І.С. Самошенко, В.Д. Сорокін, Ю.О. Тихомиров, І.Л. Честнов, М.Д. Шаргородський, Г.Г. Шмельова, Л.С. Явич та іншими.

У процесуальній теорії питання щодо предмету правового регулювання досліджували такі вчені: В.П. Бож'єв, Ю.М. Грошевий, В.Г. Даєв, О.П. Дербеньов, А.Я. Дубинський, П.С. Елькінд, В.С. Зеленецький, Л.Б. Зусь, Л.М. Карнєєва, Л.Д. Кокорєв, О.М. Ларін, Л.М. Лобойко, С.Д. Міліцін, В.Т. Нор, М.А. Погорєцький, М.С. Строгович, С.Д. Шестакова, Н.А. Якубович та інших. Дослідження вчених торкалися лише загальних питань предмету правового регулювання. Вчені не акцентували увагу на дослідженні законних інтересів як елементу предмету правового регулювання у кримінальному процесі.

Метою дослідження є науковий результат у вигляді визначення особливостей правового регулювання законних інтересів у кримінальному процесі. Для досягнення даної мети слід виконати такі завдання: 1) проаналізувати кримінально-процесуальне законодавство щодо правового регулювання законних інтересів; 2) визначити особливості правового регулювання законних інтересів у кримінальному процесі.

У попередніх роботах ми вже приділяли увагу дослідженню окремих проблем предмету правового регулювання у кримінальному процесі. Нами було визначено, що поняття "предмету правового регулювання у кримінальному процесі" є складним, що слід визначати через такі правові категорії: 1) кримінально-процесуальні відносини; 2) кримінально-процесуальну діяльність; 3) права і законні інтереси

¹ Див.: Концепція реформування кримінальної юстиції України, схвалена Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 // Офіційний вісн. України. - 2008. - № 27. - С. 23.

людини. Причому кожна вказана категорія характеризує окремий аспект предмету правового регулювання у кримінальному процесі¹.

Якщо такі категорії як "кримінально-процесуальні відносини" та "кримінально-процесуальна діяльність" вже неоднократно були предметом наукових досліджень вчених-процесуалістів, то категорія "права і законні інтереси" залишається малодослідженою у теорії кримінального процесу. Саме тому, у межах цієї статті спробуємо дослідити законні інтереси як елемент предмету правового регулювання у кримінальному процесі.

Проаналізуємо зміст кодифікованих нормативно-правових актів у сфері кримінального судочинства щодо регулювання ними законних інтересів учасників кримінального провадження.

У статті 2 чинного КПК України² встановлено, що завданнями кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь. Окрім того, словосполучення "законні інтереси" безпосередньо використовується законодавцем всього 5 раз у нормативних положеннях щодо потерпілого (статті 27, 290), підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого (статті 44, 266), особи, інтересів якої стосується порушена кримінальна справа (стаття 236-7). Опосередковано на законні інтереси учасників кримінального провадження законодавець вказує більше ніж 30 разів в інших кримінально-процесуальних нормах (статті 20, 27, 52, 54, 61, 81, 90, 99, 99-1, 215, 236-1, 236-5, 236-7, 263, 291, 348, 349, 351, 354, 360, 384, 387, 400-6, 400-8, 400-14, 441). Однак, кримінально-процесуальні норми не розкривають дефініції "законні інтереси" учасників кримінального провадження.

У КПК інших держав також без визначення поняття вказується на законні інтереси учасників кримінального провадження.

Так, у КПК Російської Федерації³ термін "законні інтереси" використовується щодо осіб і організацій, що потерпіли від злочину (стат-

¹ Див.: Лоскутов Т.О. Природа предмету правового регулювання у кримінальному процесі // Науковий вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутр. справ. - 2011. - № 3.

² Див.: Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakoni1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=3&nreg=1001-05> (станом на 1 вересня 2011р.).

³ Див.: Уголовно-процесуальный кодекс Российской Федерации. - 14-е изд. - М.: "Ось-89", 2008. - 272 с.

ті 6, 45, 147, 318), неповнолітніх осіб, які визнані недієздатними чи обмежено дієздатними (стаття 44), підозрюваного, обвинуваченого, його захисника, потерпілого, його законного представника, приватного обвинувача, експерта, цивільного позивача, цивільного відповідача, їх представників (статті 47, 119, 196), учасників кримінального судочинства (стаття 161), свідка (стаття 189).

У КПК Республіки Білорусь¹ словосполучення "законні інтереси" застосовується щодо фізичних та юридичних осіб, яким злочином завдано фізична, майнова або моральна шкода (стаття 2), осіб, які беруть участь у кримінальній справі (стаття 18), громадян (стаття 20), осіб, що знаходяться у службовій залежності від обвинуваченого (статті 26, 176), підозрюваного та обвинуваченого (статті 44, 228), учасників кримінального судочинства та інших осіб (статті 137, 140, 198), підприємств, установ, організацій, об'єднань (стаття 178), неповнолітнього потерпілого або свідка (стаття 221), потерпілого (стаття 296).

У КПК Республіки Казахстан² конструкція "законні інтереси" використовується щодо потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, приватного обвинувача (статті 7, 80, 81, 318), підозрюваного, обвинуваченого (статті 69, 241), потерпілих, які є неповнолітніми (стаття 80), свідка (стаття 82 КПК РК), учасників кримінального судочинства (статті 102, 107), громадян та організацій (статті 107, 109, 187), неповнолітніх свідка та потерпілого (стаття 215), засуджених (стаття 404).

У КПК Азербайджанської Республіки³ термін "законні інтереси" використовується щодо потерпілого, цивільного позивача, підозрюваного, обвинуваченого, цивільного відповідача (статті 7, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 102, 114, 122, 211, 299, 313), захисника, підзахисного (стаття 92), обмежено дієздатного учасника кримінального процесу (стаття 100), недієздатного або обмежено дієздатного потерпілого, цивільного по-

¹ Див.: Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. Принят Палатой представителей 24 июня 1999 года. Одобрен Советом Республики 30 июня 1999 года. Текст Кодекса по состоянию на 15 сентября 2004 г. - Мн.: Амалфея, 2004. - 384 с.

² Див.: Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: [учебно-практическое пособие]. - Алматы: Издательство НОРМА-К, 2002. - 256 с.

³ Див.: Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской республики (вступил в силу с 1 сентября 2000г) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.helionprime.az/download.php?sened=down%2Flegislation%2Fru%2F%2F%D3%E3%E6%EB%EE%E2%ED%EE%EF%F0%EE%F6%E5%F1%F1%F3%E0%EB%FC%ED%FB%E9+%EA%EE%EA%E5%EA%F1+%C0%E7%E5%F0%E1%E0%E9%E>.

зивача, підозрюваного, обвинуваченого (стаття 101), учасників кримінального процесу та інших осіб, що беруть участь у кримінальному процесі (статті 121, 211, 222), особи, яка знаходиться під вартою (стаття 161), особи, у якій провадиться обшук або виймка (стаття 244), учасників судового засідання (статті 447, 450, 453).

Отже, результати аналізу кримінально-процесуального законодавства свідчать про те, що: 1) законні інтереси учасників кримінального провадження є предметом правового регулювання у кримінальному процесі; 2) словосполучення "законні інтереси" використовується лише щодо осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні (потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений, виправданний та інші) та не використовується щодо суб'єктів кримінального процесу, які його ведуть (орган дізнання, органи досудового слідства, прокурор, суд); 3) зміст поняття "законні інтереси" учасників кримінального провадження у кримінально-процесуальному законодавстві не розкривається.

Такий стан правового регулювання законних інтересів у кримінальному процесі можна пояснити наступним.

Нормативність права є об'єктивно обумовленою, але не універсальною. Кількість інтересів, котрі потребують правового регулювання і безпосередньої охорони, є набагато більшою за нормативну основу впливу на суспільні відносини. Існують інтереси, котрі не отримали конкретного визначення, закріплення у нормах права, але відповідають "духу" і принципам права¹.

Прикладами таких інтересів у кримінальному процесі є: законний інтерес цивільного позивача щодо повного відшкодування завданої йому матеріальної шкоди; законний інтерес підозрюваного, обвинуваченого, підсудного захищатися всіма не забороненими законом засобами від кримінального переслідування; законний інтерес особи у статусі свідка не стати переслідуваним учасником кримінального провадження; законний інтерес особи у набутті статусу обвинуваченого, коли щодо неї є досить доказів, які вказують на вчинення злочину; законний інтерес особи у найшвидшому набутті статусу потерпілого після заподіяння їй злочином моральної, фізичної або майнової шкоди; законний інтерес особи у скасуванні постанови про

¹ Див.: Субочев В.В. Теория законных интересов: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. - Тамбов: Тамбовский государственный университет им. Г.Р. Державина, 2009. - С.12.

порушення кримінальної справи щодо неї, якщо при цьому були порушені її права.

Як бачимо, зазначені законні інтереси не закріплюються у кримінально-процесуальному законі, але узгоджуються із "духом" та основоположними ідеями кримінально-процесуального права (справедливість, об'єктивність, всебічність, повнота, рівність, гуманність, змагальність тощо).

Виходячи за нормативні межі кримінально-процесуального закону, законні інтереси учасників кримінального процесу спрямовуються на реалізацію особистих правомірних потреб, можливість задоволення яких не передбачена змістом кримінально-процесуальних прав. Тим самим законні інтереси доповнюють суб'єктивні права учасників кримінального процесу. Тому, законні інтереси не можуть не бути предметом правового регулювання у кримінальному процесі, що підтверджує вищенаведений аналіз кодифікованих кримінально-процесуальних актів.

Використання терміну "законні інтереси" до осіб, які беруть участь у кримінальному процесі (потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений, виправданий та інші), а не до суб'єктів, які ведуть кримінальний процес (орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя) обумовлюється відмінністю у типах (порядках) правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності вказаних груп суб'єктів (учасників).

Діяльність суб'єктів кримінального процесу регулюється за спеціальнодозвільним порядком, відповідно до якого орган дізнання, слідчий, прокурор і суддя зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені кримінально-процесуальним законодавством. Іншими словами, суб'єктам кримінального процесу заборонено робити все, крім того, що прямо дозволено чинними кримінально-процесуальними нормами.

Підтвердженням цього є нормативні положення статті 19 Конституції України, якими встановлено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Наприклад, орган дізнання, слідчий, прокурор або суддя не можуть порушити кримінальну справу за іншим порядком, крім того, що прямо передбачений нормами статті 98 КПК. Або, орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя можуть застосувати, скасувати або змінити запобіжний захід лише у такий порядок, що прямо визначений нормативними положеннями статті 165 КПК.

Спеціальнодозвільний тип передбачає таке регулювання діяльності суб'єктів кримінального провадження, коли модель діяльності останніх вже чітко визначена у кримінально-процесуальному законі. А суб'єкти кримінального процесу не можуть здійснювати діяльність інакше, ніж у відповідності із нормативно визначеною моделлю. Тому, при спеціальнодозвільному типі регулювання не може використовуватися конструкція "законні інтереси", бо останні, як слушно зазначає В.В. Субочев, є стихійними за своєю природою¹. Вони - підгрунтя для маневру у рамках вже діючих позитивних встановлень².

Законні інтереси - це не тільки дозвільні, дозволені, але й не заборонені прагнення громадян по досягненню певних благ, тому що правове регулювання користування благами здійснюється за формулою: "все, що не заборонено, дозволено"³.

Така формула притаманна загальнодозвільному типу, за яким здійснюється регулювання діяльності учасників кримінального процесу. Загальнодозвільний тип правового регулювання надає можливість особам, які беруть участь у кримінальному провадженні (потерпілому, підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, засудженому, виправданому та іншим), робити все, крім того, що прямо заборонено законодавством. Саме тому процесуальний статус учасників кримінального провадження, окрім прав і обов'язків, має включати таку складову як законні інтереси.

Розкриття дефініції "законні інтереси" у кримінально-процесуальному законодавстві є недоцільним. Бо визначення поняття "законні інтереси" у кримінально-процесуальних нормах не матиме жодного значення для практики кримінального процесу. Немає також жодного сенсу у закріпленні у законі вичерпного переліку законних інтересів учасників кримінального провадження, оскільки наперед сформулювати всі законні інтереси для всіх учасників кримінального процесу неможливо.

¹ Див.: Субочев В.В. Теория законных интересов: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. - Тамбов: Тамбовский государственный университет им. Г.Р. Державина, 2009. - С. 18.

² Див. там само. - С. 5.

³ Див. там само. - С. 26.

Поняття "законні інтереси" може бути розкрите у теорії кримінального процесу, що сприятиме визначенню у законодавстві ефективних гарантій реалізації законних інтересів учасників кримінального провадження.

Разом з тим, у кримінально-процесуальному законі слід визначити гарантії реалізації законних інтересів учасників кримінального процесу. Недостатнім є закріплення у статтях КПК України загальних положень про охорону і захист законних інтересів учасників кримінального процесу (статті 2, 27, 44, 236-7, 266, 290 КПК та інші). Бо охорона і захист законних інтересів апіорі не забезпечується процесуальними обов'язками суб'єктів кримінального процесу. Окрім того, вказаними абстрактними нормами не можна безпосередньо скористатися у разі обмеження або порушення законних інтересів під час кримінального судочинства. Адже положення статей КПК не встановлюють процесуального порядку захисту законних інтересів учасників кримінального процесу.

На наш погляд, у законодавстві слід виписати процедурні норми щодо захисту законних інтересів учасників кримінального процесу. Гарантом реалізації законних інтересів має стати суд, як незалежний орган державної влади.

У результаті здійсненого у цій статті дослідження можна зробити такі висновки:

1. Результати аналізу кримінально-процесуального законодавства свідчать про те, що: 1) законні інтереси учасників кримінального провадження є предметом правового регулювання у кримінальному процесі; 2) словосполучення "законні інтереси" використовується лише щодо осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні (потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений, виправданий та інші) та не використовується щодо суб'єктів кримінального процесу, які його ведуть (орган дізнання, органи досудового слідства, прокурор, суд); 3) зміст поняття "законні інтереси" учасників кримінального провадження у кримінально-процесуальному законодавстві не розкривається.

2. Виходячи за нормативні межі кримінально-процесуального закону, законні інтереси учасників кримінального процесу спрямовуються на задоволення особистих правомірних потреб, які не знайшли формалізованого відображення у кримінально-процесуальних правах. Тим самим законні інтереси доповнюють суб'єктивні права учасників кримінального процесу.

3. Використання терміну "законні інтереси" до осіб, які беруть участь у кримінальному процесі (потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений, виправданий та інші), а не до суб'єктів, які ведуть кримінальний процес (орган дізнання, слідчий,

прокурор, суддя) обумовлюється відмінністю у типах правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності вказаних груп суб'єктів (учасників).

4. Розкриття дефініції "законні інтереси" у кримінально-процесуальному законодавстві є недоцільним. Бо визначення поняття "законні інтереси" у кримінально-процесуальних нормах не матиме жодного значення для практики кримінального процесу. У кримінально-процесуальному законі слід визначити гарантії реалізації законних інтересів учасників кримінального процесу.

Напрямами подальших наукових розвідок можуть бути наступні: 1) дослідження законних інтересів як обов'язкової складової процесуального статусу учасників кримінального провадження; 2) з'ясування співвідношення кримінально-процесуальних прав із законними інтересами учасників.

УДК 343.976(477)

О.О. Байов

ЗЛОЧИННІСТЬ У СФЕРІ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИКІВ: ДИНАМІКА, СТРУКТУРА, ТЕНДЕНЦІЇ

У статті аналізуються динаміка, структура та тенденції злочинності у сфері незаконного обігу наркотиків, досліджуються статистичні показники діяльності ОВС.

Ключові слова: *оперативно-розшукова діяльність; незаконний обіг наркотиків; злочин.*

В статье анализируются динамика, структура и тенденции преступности в сфере незаконного оборота наркотиков, исследуются статистические показатели деятельности ОВД.

Ключевые слова: *оперативно-розыскная деятельность; незаконный оборот наркотиков; преступление.*

In article the dynamics, structure and trends of illegal drug trade are analyzed, the statistics of departments of internal affairs are described

Key words: *operational detection; illegal drug trade; crime.*

Постановка проблеми. Однією з найважливіших проблем, що постали сьогодні перед правоохоронними органами України, слід виділити проблему наркотизму як суспільно небезпечного явища та небезпечної хвороби. Крім руйнівного впливу на здоров'я людей, наркотики впливають і на загальну криміногенну ситуацію в державі,

оскільки наркоманами та особами, які перебували у стані наркотичного сп'яніння, вчинюється значна кількість злочинів, насамперед корисливо-насильницької спрямованості – вбивства, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, крадіжки, грабежі та розбійні напади тощо. Являючи собою певний вид кримінальної високоприбуткової діяльності, незаконний обіг наркотиків напряму пов'язаний з організованими злочинними угрупованнями, зрощуючись тим самим з іншими видами кримінальної активності – обігом зброї, легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом, корупцією та хабарництвом тощо. Така ситуація становить реальну небезпеку для громадян, функціонування держави та суспільства в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження сучасних рис злочинності у сфері незаконного обігу наркотиків зробили М.Г. Вербенський, А.М. Волощук, О.Ф. Долженков, В.Ф. Зварич, А.М. Зюков, Б.В. Лизогуб, В.В. Мельничук, Д.Й. Никифорчук, М.Б. Саакян, І.С. Стихарна, Ю.О. Стрелковська, Р.В. Тарасенко та інші вчені. Проте зі змінами в оперативній обстановці теоретичні розробки зазначених науковців потребують уточнення та подальшого розвитку в частині аналізу новітніх умов та механізмів вчинення правопорушень в досліджуваній сфері.

Метою статті є визначення динаміки, структури та тенденцій злочинності у сфері незаконного обігу наркотиків в контексті оприлюднених статистичних показників діяльності ОВС.

Виклад основного матеріалу. З огляду на комплексний, багатоаспектний характер проблеми поширення наркоманії спробуємо зупинитися лише на певному аспекті цієї проблеми – на дослідженні показників, що характеризують діяльність ОВС щодо протидії досліджуваним злочинам¹.

Так, протягом 2005 року підрозділами ОВС було зареєстровано 65017 злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, що складало 13,4% від загальної кількості злочинів у звітному періоді. Питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків від їх загальної кількості дорівнювала майже 38% (24432 злочинів).

Діяльність підрозділів ОВС щодо протидії наркозлочинності в контексті викриття конкретних злочинів у цій сфері можна охарак-

¹ Стат. показники з офіційного сайту МВС України (Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/>).

теризувати наступними показниками: використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 306 КК) – виявлено 183 фактів злочинної діяльності; незаконне виробництво, придбання, перевезення чи збут наркотиків (ст. 307 КК) – 18046 (з них збут – 17103); викрадення, привласнення наркотиків (ст. 308 КК) – 352; викрадення, привласнення обладнання для виготовлення наркотичних засобів (ст. 313 КК) – 208; незаконне виробництво, придбання, перевезення наркотиків без мети збуту (ст. 309 КК) – 35410; схиляння до вживання наркотиків (ст. 315 КК) – 965; організація або утримання наркопритонів (ст. 317 КК) – 2743. Всього у звітному періоді було виявлено 43727 особи, що вчинили досліджувані злочини, та вилучено понад 14578 кг наркотичних засобів та 8334 г психотропних речовин. У регіональному відношенні найбільшу кількість досліджуваних злочинів протягом 2005 року виявлено у Донецькій (5261 злочинів), Луганській (4636), Дніпропетровській (4458), Одеській (4088) областях та АР Крим (4539). Найменшу – у Чернівецькій (376), Закарпатській (390), Тернопільській (579), Івано-Франківській (730) областях.

Згідно статистичних даних у 2006 році було зареєстровано 64630 злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, тобто динаміка у порівнянні з минулим періодом дорівнювала – 0,6%.

Виявленні протягом 2006 року наркозлочини склали 15,4% від загальної кількості злочинів у звітному періоді. Питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків від їх загальної кількості дорівнювала понад 37% (23777 злочинів).

Щодо конкретних злочинів у цій сфері, то діяльність оперативних підрозділів ОВС протягом 2006 року характеризується наступними показниками: використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 306 КК) – виявлено 163 фактів злочинної діяльності; незаконне виробництво, придбання, перевезення чи збут наркотиків (ст. 307 КК) – 17902 (з них збут – 17061); викрадення, привласнення наркотиків (ст. 308 КК) – 327; викрадення, привласнення обладнання для виготовлення наркотичних засобів (ст. 313 КК) – 225; незаконне виробництво, придбання, перевезення наркотиків без мети збуту (ст. 309 КК) – 35477; схиляння до вживання наркотиків (ст. 315 КК) – 954; організація або утримання наркопритонів (ст. 317 КК) – 2662. Всього у звітному періоді було виявлено 42582 особи, що вчинили досліджувані злочини, та вилучено понад 39820 кг наркотичних засо-

бів та понад 5586 г психотропних речовин. За територіями обслуговування найбільшу кількість злочинів у сфері обігу наркотиків протягом 2006 року викрито у Донецькій (5408 злочинів), Дніпропетровській (4810), Луганській (4646), Харківській (4201), Одеській (3750) областях. Найменш враженими територіями в контексті поширення наркозлочинності відповідно до статистичних відомостей МВС є Закарпатська (286), Чернівецька (391), Тернопільська (609), Івано-Франківська (670) області.

Протягом 2007 року підрозділами ОВС було зареєстровано 63838 злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, що складало 15,9% від загальної кількості злочинів у звітному періоді. Питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків від їх загальної кількості дорівнювала 34% (21712 злочинів).

Діяльність оперативних підрозділів ОВС щодо протидії наркозлочинності в контексті викриття конкретних злочинів у цій сфері можна охарактеризувати наступними показниками: використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 306 КК) - виявлено 126 фактів злочинної діяльності; незаконне виробництво, придбання, перевезення чи збут наркотиків (ст. 307 КК) - 17140 (з них збут - 16297); викрадення, привласнення наркотиків (ст. 308 КК) - 319; викрадення, привласнення обладнання для виготовлення наркотичних засобів (ст. 313 КК) - 256; незаконне виробництво, придбання, перевезення наркотиків без мети збуту (ст. 309 КК) - 36095; схилення до вживання наркотиків (ст. 315 КК) - 991; організація або утримання наркопритонів (ст. 317 КК) - 2487. Всього у звітному періоді було виявлено 42461 особи, що вчинили досліджувані злочини, та вилучено понад 14510 кг наркотичних засобів та понад 10 кг психотропних речовин. У регіональному вимірі протягом 2007 року найбільшу кількість наркозлочинів було виявлено підрозділами УМВС у Донецькій (5466), Дніпропетровській (4732), Луганській (4863), Запорізькій (4589), Харківській (4428) областях. Найменшу - в Закарпатській (294), Чернівецькій (444), Тернопільській (636), Івано-Франківській (639) областях.

У 2008 року ОВС було зареєстровано 63666 злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, що складало 16,6% від загальної кількості злочинів у звітному періоді. Питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків від їх загальної кількості, як і в попередньому році, дорівнювала 34% (213955 злочинів). У порівнянні з минулим роком кількість досліджуваних злочинів

дещо знизилася (-0,3%), але структурно майже не зазнала змін, оскільки відсоток тяжких та особливо тяжких злочинів залишився дуже високим.

Стосовно викриття конкретних злочинів у цій сфері діяльність оперативних підрозділів ОВС протягом 2008 року характеризується наступними показниками: використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 306 КК) - виявлено 105 фактів злочинної діяльності; незаконне виробництво, придбання, перевезення чи збут наркотиків (ст. 307 КК) - 16965 (з них збут - 16143); викрадення, привласнення наркотиків (ст. 308 КК) - 289; викрадення, привласнення обладнання для виготовлення наркотичних засобів (ст. 313 КК) - 263; незаконне виробництво, придбання, перевезення наркотиків без мети збуту (ст. 309 КК) - 35663; схиляння до вживання наркотиків (ст. 315 КК) - 825; організація або утримання наркопритонів (ст. 317 КК) - 2443. Всього у звітному періоді було виявлено 43034 особи, що вчинили досліджувані злочини, та вилучено понад 12326 кг наркотичних засобів та понад 9711 г психотропних речовин. За кількістю виявлених злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків серед територій обслуговування у 2008 році лідирували Донецька (5542), Дніпропетровська (5007), Луганська (4863), Харківська (4838), Запорізька (4274) області, а найменші показники зафіксовано в Закарпатській (341) Чернівецькій (494), Івано-Франківській (571), Рівненській (745) областях.

Згідно статистичних даних, у 2009 році було зареєстровано 57624 злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, тобто динаміка у порівнянні з минулим періодом має негативний характер та дорівнює -9,5%. Виявленні протягом 2009 року наркозлочини складають 13,3% від загальної кількості злочинів у звітному періоді. Питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків від їх загальної кількості зросла та дорівнювала понад 35% (20310 злочинів).

Щодо конкретних злочинів у цій сфері, то діяльність оперативних підрозділів ОВС протягом 2009 року характеризується наступними показниками: використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 306 КК) - виявлено 101 фактів злочинної діяльності; незаконне виробництво, придбання, перевезення чи збут наркотиків (ст. 307 КК) - 16672 (з них збут - 15974); викрадення, привласнення

наркотиків (ст. 308 КК) – 252; викрадення, привласнення обладнання для виготовлення наркотичних засобів (ст. 313 КК) – 223; незаконне виробництво, придбання, перевезення наркотиків без мети збуту (ст. 309 КК) – 31885; схилення до вживання наркотиків (ст. 315 КК) – 661; організація або утримання наркопритонів (ст.317 КК) – 2098. Всього у звітному періоді було виявлено 39683 особи, що вчинили досліджувані злочини, та вилучено понад 10816 кг наркотичних засобів та понад 6538 г психотропних речовин. За територіями обслуговування найбільшу кількість злочинів у сфері обігу наркотиків протягом 2009 року викрито у Дніпропетровській (5417), Донецькій (5035), Луганській (4864), Харківській (3849) областях ті місті Києві (3807). Найменшу кількість досліджуваних злочинів виявлено у Закарпатській (378), Івано-Франківській (475), Чернівецькій (526), Тернопільській (674) областях.

Протягом 2010 року підрозділами ОВС було зареєстровано 56878 злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, що складало 11,4% від загальної кількості злочинів у звітному періоді. Питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків від їх загальної кількості дорівнювала 36% (20434 злочинів).

Діяльність оперативних підрозділів ОВС щодо протидії наркозлочинності в контексті викриття конкретних злочинів у цій сфері можна охарактеризувати наступними показниками: використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 306 КК) – виявлено 110 фактів злочинної діяльності; незаконне виробництво, придбання, перевезення чи збут наркотиків (ст. 307 КК) – 16955 (з них збут – 16246); викрадення, привласнення наркотиків (ст.308 КК) – 255; викрадення, привласнення обладнання для виготовлення наркотичних засобів (ст. 313 КК) – 234; незаконне виробництво, придбання, перевезення наркотиків без мети збуту (ст. 309 КК) – 30747; схилення до вживання наркотиків (ст. 315 КК) – 618; організація або утримання наркопритонів (ст. 317 КК) – 2150. Всього у звітному періоді було виявлено 37496 особи, що вчинили досліджувані злочини, та вилучено понад 10961 кг наркотичних засобів та понад 18 кг психотропних речовин. У регіональному вимірі протягом 2010 року найбільшу кількість наркозлочинів було виявлено підрозділами УМВС у Дніпропетровській (5198), Донецькій (4871), Луганській (4866), місті Києві (4241), Харківській (3977) областях, а найменшу – у Закарпатській (430), Чернівецькій (494), Івано-Франківській (523), Волинській (561) областях.

Результати діяльності ОВС у першому кварталі 2011 року свідчать про посилення негативної тенденції щодо збільшення відомих фактів вчинених злочинів. Так, за вказаний період було зареєстровано 15683 злочинів (торік за аналогічний проміжок часу - 14692), що дає підстави стверджувати про збільшення питомої ваги досліджуваного злочинів в загальній кількості злочинів (дорівнює 12,1%).

Висновки. Завершуючи розгляд практики виявлення злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків, зазначимо, що аналіз стану наркозлочинності, заснований на статистичних відомостях, дозволяє зробити певні узагальнення, корисні в пізнавальному плані для теорії та практики протидії злочинам.

По-перше, однією з відчутних характеристик злочинності у сфері обігу наркотиків є її територіальна поширеність, "географія", нерівномірність її розповсюдження по різних регіонах. Так, зважаючи на стабільно високі показники щодо виявлення наркозлочинів у трьох регіонах (Дніпропетровській, Донецькій та Луганській областях) є підстави вести мову про певну територіальну концентрацію злочинності досліджуваного виду. Лідирують ці регіони і за кількістю осіб, що перебувають на обліку за немедичне вживання наркотичних засобів: Дніпропетровська область - 19,7 тис. осіб), Донецька - 18,5 тис. осіб, Луганська - 16,8 тис. осіб¹. На вказаних територіях обслуговування протягом 2005-2010 років було виявлено майже чверть усіх злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків, при чому на протязі звітного періоду ця тенденція посилюється (2005 р. - 22%, 2006 р. - 23%, 2007 р. - 24%, 2008 - 24%, 2009 р. - 27%, 2010 р. - 26%), що свідчить про необхідність відповідної та адекватної концентрації зусиль зазначених територіальних підрозділів ОВС.

По-друге, стабільно високою залишається кількість виявлених наркопритонів (на рівні 2100-2700 наркопритонів щороку). Це може свідчити про те, що зусилля підрозділів ОВС спрямовуються на виявлення протиправної діяльності осіб, задіяних у так званій "роздрібною мережі", тоді як крупні поставники та міжнародні канали поставки наркотичної сировини здебільшого залишаються поза увагою правоохоронних органів, що дозволяє швидко займати нішу задокументованих притонів новим збувальникам.

¹ Сумна статистика злочинів, пов'язаних з наркотиками: прес-реліз // Урядовий портал: єдиний веб-портал органів виконавчої влади (Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=34421693)

По-третє, поступове зниження кількості досліджуваних злочинів, яке спостерігається на протязі 2005-2011 р., маючи беззаперечне позитивне значення, тим не менш супроводжується стабільно високим рівнем тяжких та особливо тяжких злочинів (34-38%), що свідчить про відсутність структурних змін у наркозлочинності, незважаючи на зусилля правоохоронних органів.

По-четверте, аналізуючи показники діяльності ОВС щодо виявлення наркозлочинів, обов'язково слід враховувати надзвичайно високий рівень латентності, що притаманний цьому виду злочинності. Реалізація заходів щодо скорочення латентності злочинності у сфері незаконного обігу наркотиків обов'язково сприятиме підвищенню достовірності, об'єктивності, повноти й надійності даних, що використовуються при аналізі та оцінці результативності. Вважаємо, що врахування цього положення дозволить реально оцінити стан наркозлочинності в нашій державі і адекватно враховувати її тенденції у майбутньому.

УДК 343.37(477):343.123

О.Б.Полторацький

**ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК ЛЕГАЛІЗАЦІЇ
(ВІДМИВАННЯ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ
ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, У ХОДІ ПЕРЕВІРКИ
ПЕРВИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ
ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ**

В статті здійснений аналіз ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, які є підставами та необхідними і достатніми умовами до порушення кримінальної справи за ст. 209 КК України. Розглянуті основні підходи, досліджені вітчизняними і зарубіжними правознавцями, проаналізовані існуючі відомчі та інші нормативно-правові акти України.

Ключові слова: *кримінальний закон, легалізація, предиктний злочин, безпосередній об'єкт, родовий об'єкт, предмет злочину, об'єктивна сторона, кваліфікація, правова оцінка.*

В статье осуществлен анализ признаков легализации (отмывания) доходов, полученных преступным путем, которые являются основаниями, а также необходимыми и достаточными условиями для возбуждения уголовного дела по ст. 209 УК Украины. Рассмотрены основные подходы, исследованные отечественными и зарубежными правоведом, проанализированы существующие ведомственные и другие нормативно-правовые акты Украины.

Ключевые слова: *уголовный закон, легализация, предикатное преступление, непосредственный объект, родовый объект, предмет преступления, объективная сторона, квалификация, правовая оценка.*

The analysis of signs of legalization (washings) of profits, got criminal a way is carried out in the article, which are grounds, and also necessary and sufficient terms for laying an action on an item 209 UK of Ukraine. Basic approaches, probed domestic and foreign legists, are considered, an existent department is analyzed and other legal acts of Ukraine.

Key words: *criminal law, legalization, predicate crime, direct object, article of crime, objective side, qualification, legal estimation.*

Постановка проблеми

Як свідчить практика, виявлення ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, викликає досить суттєві труднощі в співробітників правоохоронних органів, які в більшості пов'язані з відсутністю системних і глибоких познань в області кримінального права, кримінального процесу та других юридичних дисциплін, що призводить до не зовсім кваліфікованого аналізу первічних матеріалів. Через це трапляються непоодинокі випадки зволікання з прийняттям відповідних рішень та вжиттям заходів з метою попередження, розкриття і припинення злочинів. Мають місце факти коли через недосконалість перевірки первічної інформації порушені кримінальні справи закривалися за відсутністю складу злочину. Такі помилки можуть призвести до порушення законності, необґрунтованого обмеження прав і свобод особи.

Аналіз досліджень і публікацій

У вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі питанням виявлення ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та особливостей порушення кримінальної справи присвячені роботи Журавля В.А., Задорожного О.С., Коновалова В.О., Кудрявцева В.Н., Лисенка В.В., Мельника М.І., Танасевича В.Г., Хавронюка М.І., Шепітька В.Ю. Крім цього окремі аспекти зазначеної тематики зустрічаються у відомчих нормативно-правових актах правоохоронних органів та їм присвячені докторські і кандидатські дисертації в Україні та Росії, що вказує на надзвичайну актуальність досліджуваної теми.

Мета статті

Метою статті є аналіз ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, які є необхідними і достатніми умовами до порушення кримінальної справи за ст. 209 КК України.

Проблеми перевірки первічної інформації та початкової стадії досудового провадження у справах з ознаками легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, вирішують з використанням досягнень теорії оперативно-розшукової діяльності, криміналістики, кримінального права та кримінального процесу. Цей комплексний підхід має важливе методологічне значення та широко представлений у наукових дослідженнях і спеціальній літературі [1].

Виявлення злочинів – процес, під час якого приховані (латентні) злочинні діяння стають відомими правоохоронним органам, і з цього моменту виникає законний обов'язок розглянути матеріали про наявність ознак злочину, розкрити та розслідувати його [2, с. 47-63].

Дані офіційної статистичної звітності свідчать про досить низьку ефективність застосування ст. 209 КК України. Це підтверджують і результати проведеного нами аналізу статистичної інформації. Протягом 2006 – 2009 рр. Держфінмоніторингом України одержано 2475 тис. повідомлень про сумнівні фінансові операції, з яких для активної роботи відібрано 447 тис. (близько 18%). Правоохоронним органам передано 949 узагальнених і 635 додаткових матеріалів за підозрою у відмиванні коштів. Загальна можлива сума легалізації – 108,3 млрд грн. За результатами розгляду 357 матеріалів порушено 325 кримінальних справ (37,6% від кількості переданих), з яких направлено до суду – 20 (6,2% від числа порушених справ). І лише за трьома кримінальними справами винесено обвинувальний вирок (0,9% від числа порушених справ).

Слідчі та оперативні працівники підтверджують, що порушені кримінальні справи по предикатних злочинах зазвичай закривають на стадії досудового слідства (44 і 49%) або направляють до суду, проте вони не мають судової перспективи (38 і 47%). Схожі дані наводять й інші дослідники [3, с. 82].

Як показала практика, основними чинниками, що ускладнюють процес розслідування фактів легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, є (у порядку значущості):

- недосконалість чинного кримінального законодавства;
- неналежний рівень взаємодії правоохоронних органів та обміну інформацією;
- корупційні вияви та протидія зацікавлених осіб;
- потреба одночасного доказування факту вчинення предикатного злочину;
- застосування злочинцями складних схем відмивання.

Обов'язковою передумовою порушення кримінальної справи за ст. 209 КК України є встановлення конкретного факту вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, за яке КК України передбачено покарання у виді позбавлення волі (за винятком діянь, передбачених ст. 207, 212 і 212-1 КК України), або діяння, вчинене за межами України, якщо воно визначається суспільно небезпечним протиправним діянням, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, за кримінальним законом держави, де воно було вчинене, і є злочином за Кримінальним кодексом України та внаслідок вчинення якого незаконно одержані доходи.

При цьому, найбільш розповсюдженими предикатними злочинами, які приносять доходи, що в подальшому легалізуються, є:

- незаконна господарська і підприємницька діяльність (82%);
- нецільове використання бюджетних коштів (53%);
- незаконне відшкодування ПДВ з державного бюджету (42%);
- незаконний обіг підакцизних товарів (36%);
- службові розкрадання (25%);

Своєрідність вихідного етапу розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, полягає в тому, що порушити кримінальну справу за ст. 209 КК України можна лише за наявності достатніх фактичних даних, які вказують на високий ступінь ймовірності злочинного походження тих доходів, котрі виступають предметом відмивання, тобто лише після винесення постанови про порушення кримінальної справи за предикатним злочином [4, с. 65].

Ознаки легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, зазвичай виявляються при розслідуванні кримінальної справи про предикатний злочин або під час проведення оперативно-розшукових заходів відповідними оперативними підрозділами правоохоронних органів з перевірки інформації про сам предикатний злочин чи із забезпечення його розслідування, а також заяв, повідомлень громадян чи засобів масової інформації та повідомлень Держфінмоніторингу України про фінансові операції, які можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) злочинних доходів.

Узагальнення й аналіз слідчої практики свідчить, що найчастіше кримінальну справу за ознаками легалізації може бути порушено на підставі:

- інформації, що надійшла з Держфінмоніторингу та від інших суб'єктів державного фінансового моніторингу;
- інформації, що ініціативно надійшла від суб'єктів первинного фінансового моніторингу;
- інформації, що отримана оперативно-розшуковим шляхом;
- доказів, зібраних під час розслідування інших (предикатних) злочинів;
- заяв та повідомлень громадян і засобів масової інформації.

У більшості випадків інформація про злочин перевіряється органами дізнання із застосуванням процесуальних (ст. 97 КПК України) й оперативно-розшукових заходів. Водночас перед уповноваженими органами постає подвійне завдання: отримати не лише достатні фактичні дані щодо ознак легалізації, а й, передусім, підтвердити факт того, що дії з легалізації здійснено з коштами чи майном, які одержані саме унаслідок вчинення злочину, що відповідає умовам, встановленим приміткою до ст. 209 КК України. Ці завдання під час дослідчої перевірки вирішуються одночасно, що надає можливість одночасно порушити кримінальні справи за ознаками предикатного злочину та легалізації [1, с. 249].

Необхідною умовою виявлення факту легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, є своєчасний аналіз під час документування й попередньої перевірки ознак підготовки та вчинення злочинів. Зв'язок способу вчинення предикатного злочину та відповідної типології легалізації (відмивання) доходів визначає закономірності, що мають значення для правильного висунення слідчих версій щодо характеру події, про яку "сигналізують" ці ознаки, а також визначення напрямку розслідування.

З метою проведення якісного документування обставин злочину, передбаченого ст. 209 КК України, після отримання інформації про легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, оперативним підрозділом відповідного правоохоронного органу необхідно провести такі заходи:

- отримати з податкової інспекції інформацію, що стосується діяльності конкретної юридичної чи фізичної особи та сплати ними необхідних податків;
- з дозволу відповідного суду, в порядку, встановленому діючим законодавством України, провести комплекс оперативно-технічних заходів для отримання фактичних даних про обставини вчинення

незаконних (злочинних) дій, які можуть бути використані як докази у кримінальній справі;

- призначити і провести комплексну перевірку фінансово-господарської діяльності підприємства, перевірку дотримання вимог податкового законодавства при проведенні сумнівних операцій (під час перевірки забезпечити виявлення представникам контрольно-ревізійних чи податкових органів усіх суб'єктів підприємницької діяльності, з якими дане підприємство підтримувало договірні господарські стосунки (контрагентів), провести на них зустрічні перевірки з метою виявлення безтоварних угод купівлі-продажу, фіктивних угод про надання послуг або виконання робіт);

- з банківської установи, у якій відкрито рахунки підприємства, що перевіряється, витребувати дані про рух грошових коштів по рахунках за конкретний період, а також копії укладених підприємством і наданих банку правочинів, на підставі яких перераховувалися кошти;

- шляхом отримання пояснень у причетних осіб та витребування копій необхідних документів отримати додаткове підтвердження безтоварного характеру здійснюваних правочинів та встановити всі обставини вчинення злочину;

- витребувати аналогічні вищезазначеним дані стосовно суб'єктів підприємницької діяльності – контрагентів цього підприємства за виявленими фіктивними угодами; якщо це іноземні підприємства – витребувати інформацію про них з українського відділення Інтерполу;

- отримати пояснення від інших осіб, яким може бути щось відомо про ті чи інші обставини вчинення злочину, у тому числі від знайомих, сусідів, тощо;

- направити запити до бюро технічної інвентаризації щодо майна, яке перебуває у власності осіб, підозрюваних у легалізації злочинних доходів;

- направити запити до інформаційних центрів МВС України щодо попередньої судимості особи, а також витребувати інші документи і матеріали, які характеризують особу, зокрема, перевірити можливість її причетності до діяльності відомих злочинних груп або організацій;

- звернутися із запитом до Державної податкової адміністрації України з метою звернення інформації або отримання додаткової інформації з Банку даних про сумнівні фінансові операції;

- під час витребування або вилучення відповідної інформації і документів у підприємств або фізичних осіб, які належать до суб'єктів первинного фінансового моніторингу, звертати увагу на дотримання цими особами вимог законодавства щодо запобігання легалізації злочинних доходів.

Процесуальні й тактичні особливості проведення попередньої перевірки у справах про легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, визначають такі чинники:

- специфіка завдань перевірки, обмеженість законодавчих засобів і термінів її проведення;
- джерела надходження інформації (оперативні підрозділи, суб'єкти первинного фінансового моніторингу тощо);
- галузева приналежність суб'єкта перевірки (МВС України, Служба безпеки України, податкова міліція, органи прокуратури);
- характеристика предикатного злочину та способу (типології) легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

На момент прийняття рішення щодо порушення кримінальної справи в порядку ст. 94 КПК України можливі такі ситуації [5, с. 377-379]:

- виявлено злочин, унаслідок якого одержано злочинні доходи і за чинним законодавством його віднесено до розряду предикатних, тобто передбачено покарання у виді позбавлення волі, а в подальших діях злочинця (злочинців) є об'єктивні ознаки ст. 209 КК України;
- виявлено злочин, унаслідок якого одержано злочинні доходи і в подальших діях злочинця (злочинців) є ознаки об'єктивної сторони легалізації, але за чинним законодавством цей злочин виключено з числа предикатних;
- виявлено злочин, який хоча формально і віднесено до розряду предикатних, але який, водночас, не призвів до безпосереднього одержання злочинних доходів;
- виявлено декілька злочинів, один з яких хоча формально і віднесено до розряду предикатних, але внаслідок його вчинення безпосередньо злочинні доходи не отримано, водночас інший злочин хоча і виключено з числа предикатних, але саме він призвів до безпосереднього отримання доходів злочинного походження;
- виявлено ознаки здійснення сумнівних фінансових операцій, укладання правочинів, які можуть свідчити про вчинення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, але відомості щодо предикатного злочину відсутні.

Перша ситуація свідчить, що необхідними і достатніми умовами до порушення кримінальної справи за ст. 209 КК України є наявність в матеріалах дослідчої перевірки об'єктивних ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, тобто об'єкта та об'єктивної сторони зазначеного складу злочину.

Родовим об'єктом злочину, передбаченого ст. 209 КК України, є установлений міжнародно-правовими зобов'язаннями, а також нормативно-правовими актами України (передусім, законами України "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом", "Про банки і банківську діяльність", "Про платіжні системи та переказ грошей в Україні" тощо) порядок обігу грошових коштів і майна в національній економічній системі України [6, с. 305].

Безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 209 КК України, є суспільні відносини, на які посягає злочинець при легалізації (відмиванні) доходів, одержаних злочинним шляхом. Тобто це – певний порядок, встановлений з метою протидії використанню коштів, одержаних унаслідок вчинення злочинів [7, с. 81 – 82]. Наведене визначення впливає з диспозиції ч. 1 ст. 209 КК України. Обмежувати основний безпосередній об'єкт злочину лише порядком здійснення господарської діяльності, мабуть, буде неправильно, оскільки це повністю не враховувало б його сутність. Угоди стосовно доходів, одержаних злочинним шляхом, можуть здійснюватись і поза господарською сферою. Продаж майна, здобутого злочинним шляхом, іншій особі не в усіх випадках розглядається як господарська діяльність, для якої характерним є створення нового суспільного продукту. Водночас побутові угоди з майном, здобутим злочинним шляхом, також можуть утворювати склад злочину, передбачений ст. 209 КК України.

Додатковими безпосередніми об'єктами злочину, передбаченого ст. 209 КК України, можуть виступати інтереси правосуддя, нормальне функціонування фінансово-кредитної системи, відносини власності тощо [8, с. 547]. Адже унаслідок легалізації злочинці приховують свої доходи, маскують справжні джерела їх походження, що значно ускладнює процес розкриття і розслідування злочинів.

Від об'єкта злочину необхідно відрізнити предмет злочину, проте ці інститути завжди перебувають між собою в діалектичному зв'язку. У статті 209 КК України предмет злочину визначається як кошти та інше майно, одержане внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню)

доходів. Формулювання (словосполучення) "кошти або інше майно" означає, що законодавець розглядає кошти як різновид майна. Цей підхід ґрунтується на розумінні поняття "майно" в цивільному законодавстві. Згідно зі ст. 177 Цивільного кодексу (ЦК) України, об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага, тобто ЦК України визначає речі, гроші та цінні папери як різновиди майна, а гроші та цінні папери – як різновид речей.

Таким чином, предметом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 209 КК, може бути будь-яке майно (будь-які речі: рухомі і нерухомі; подільні та неподільні; визначені індивідуальними або родовими ознаками; споживні та неспоживні; головні і приналежні; складні; продукція, плоди та доходи; гроші (грошові кошти) та цінні папери й будь-яке інше майно), яке одержано унаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало вчиненню злочину, передбаченого ст. 209 КК України, яке має ознаки предикатного діяння, визначені в п. 1 примітки до ст. 209 КК України.

Обов'язковою властивістю майна, яке може бути предметом злочину, передбаченого ст. 209 КК України, – воно має бути одержано внаслідок суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів – предикатного діяння, вимоги до якого зазначені у п. 1 примітки до ст. 209 КК України. При цьому джерело походження злочинних доходів, а також відображення зв'язку-легалізації (відмивання) з предикатним злочином, унаслідок якого були безпосередньо одержані злочинні доходи, що легалізуються, є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, важливою з точки зору кваліфікації.

Об'єктивна сторона – це зовнішній, видимий бік злочину, що підлягає безпосередньому сприйняттю, доступна для відтворення під час розслідування і судового розгляду справи. Встановлення ознак об'єктивної сторони дає змогу підтвердити наявність складу злочину в діях осіб, правильно кваліфікувати вчинене. Саме ознаки об'єктивної сторони найбільш повно відображені в диспозиціях статей кримінального закону [9, с. 7-12]. Тож дослідженню об'єктивної сторони легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, повинна бути приділена пильна увага, оскільки це питання має важливе практичне значення.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 209 КК України, може виявлятися в одній з чотирьох форм, вказаних альтернативно:

- вчинення фінансової операції з коштами або іншим майном, одержаними внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів;
- вчинення правочину з такими коштами та майном;
- вчинення дій, спрямованих на приховування чи маскуванню незаконного походження таких коштів або майна чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження або переміщення;
- набуття, володіння або використання коштів чи іншого майна, одержаних унаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів.

За конструкцією об'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 209 КК України, є формальним. Причому злочин у першій, другій та четвертій формах його вчинення є закінченим з моменту фактичного вчинення зазначених дій, а у третій формі – з моменту вчинення дій, спрямованих на вчинення інших дій, зазначених у ч. 1 ст. 209 КК України, тобто відповідальність передбачена не за фактичні дії у вигляді приховування чи маскуванню незаконного походження коштів та майна, одержаних злочинним шляхом, володіння ними, прав на них, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення, а за готування до них чи за замах на їх вчинення.

При кваліфікації дій у виді використання коштів у підприємницькій і фінансово-господарській діяльності виникають труднощі з визначенням моменту, коли злочин вважається закінченим. Необхідно усвідомлювати, що використання зазначених коштів та іншого майна для здійснення підприємницької або іншої господарської діяльності проводиться в певній формі, яка має наслідком встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, тому момент, коли злочин вважається закінченим, визначається аналогічно до легалізації, вчиненої шляхом вчинення фінансових операцій та інших угод з коштами й іншим майном, здобутим протиправним шляхом.

Місце одержання коштів або іншого майна внаслідок вчинення предикатного діяння (злочину) – на території України чи за її межами – значення не має, оскільки вони можуть бути легалізовані як на Україні, так і за кордоном. Тому при кримінально-правовій оцінці як предикатного діяння, так і легалізації доходів, мають ураховуватися

положення статей 6 - 8 КК України про дію кримінального закону в просторі.

Другу ситуацію за своєю пізнавальною сутністю також можна віднести до простих, оскільки її інформаційну основу становлять формальні положення закону щодо визначення ознак предикатного злочину. Якщо ж такі ознаки відсутні, то виноситься постанова про відмову в порушенні кримінальної справи за ст. 209 КК України.

Третя і четверта ситуації для свого роз'язання потребують більш ретельного дослідження джерел походження злочинних доходів. Відповідно до роз'яснень Пленуму Верховного Суду України, у судову практику запроваджено низку обмежень щодо визначення предмета злочину як необхідної умови кваліфікації дій злочинців за ст. 209 КК України [10]:

- не можуть вважатись одержаними внаслідок вчинення предикатного діяння кошти або інше майно, якими особа не заволоділа (які не отримала) шляхом вчинення злочину, а які вона незаконно утримає, приховала, не передала державі за наявності обов'язку це зробити, а саме: кошти, не сплачені як податки, збори, інші обов'язкові платежі; не повернена чи прихована виручка в іноземній валюті від реалізації на експорт товарів (робіт, послуг) або приховані товари чи інші матеріальні цінності, отримані від такої виручки, оскільки в таких випадках має місце не одержання коштів та іншого майна злочинним шляхом, а незаконне (злочинне) розпорядження ними (якщо право власності на них особа набула законно).

- не повинні визнаватися предметом легалізації також контрабандно ввезені в Україну товари та інші предмети, зазначені в диспозиції ч. 1 ст. 201 КК України, якщо вони були одержані (здобуті) за межами України не злочинним шляхом, а придбані законно, а також кошти, одержані не внаслідок вчинення предикатного діяння, а внаслідок проведення фінансових операцій з використанням банківських рахунків підприємств, які мають ознаки фіктивності.

- не є предметом легалізації кошти або інше майно, одержані унаслідок здійснення службовою особою без письмового узгодження з податковим органом операцій, зазначених у підпунктах 8.6.1 - 8.6.3 п. 8.6 ст.8 Закону України "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами" від 21 грудня 2000 р., з активами, що перебувають у податковій заставі й у подальшому використовуються суб'єктом господарювання -

юридичною особою при здійсненні господарської діяльності, оскільки ці активи мають легальне походження.

- не визнаються предметом легалізації кошти (незалежно від їх розміру), одержані як субсидії, субвенції, дотації чи кредити внаслідок надання неправдивої інформації суб'єктами, зазначеними в диспозиції ч. 1 ст. 222 КК України, вказаним у цій нормі Закону кредиторам, хоча з такими коштами надалі і вчинюються діяння, зазначені у ст. 209 КК України, оскільки ці кошти одержані офіційно (легально) і злочин, склад якого передбачений ч. 1 ст. 222 КК України, не містить усіх ознак предикатного діяння, визначеного в п. 1 примітки до ст. 209 КК України.

- предметом цього злочину не можуть виступати ті різновиди майна, вільний обіг яких, згідно з чинним законодавством, заборонений або істотно обмежений, незаконні дії з якими утворюють самостійні склади злочинів і які, відповідно до цього, відмиканню не піддаються (наприклад, зброя, бойові припаси, вибухові речовини, радіоактивні матеріали, наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги, отруйні і сильнодіючі речовини). Вчинення угод з такими предметами, як не легалізація, має кваліфікуватись за спеціальними статтями (ст. 263, 265, 307, 322 КК України).

П'ята ситуація виникає в тих випадках, коли у процесі фінансового моніторингу, податкових або аудиторських перевірок, оперативно-розшукових заходів виявляються ознаки сумнівних фінансових операцій, укладених правочинів та інших дій, які можуть свідчити про здійснення легалізації. У цьому разі, як зазначалося раніше, порушити кримінальну справу безпосередньо за ознаками ст. 209 КК України неможливо, а тому під час дослідчої перевірки обов'язково треба з'ясувати, чи мають кошти або інше майно, з якими здійснено дії щодо легалізації, кримінальну природу походження, чи отримані вони унаслідок вчинення злочину, котрий за чинним законодавством віднесено до розряду предикатних.

Ідеться про паралельну процедуру встановлення як обставин легалізації, так і предикатного злочину. Якщо такі обставини будуть з'ясовані, то вони є підставами для порушення кримінальної справи спочатку за предикатним злочином, а потім безпосередньо щодо самої легалізації. До того ж не треба виключати і можливість настання негативних наслідків, тобто під час дослідчої перевірки не будуть виявлені джерела злочинного походження коштів чи іншого майна, з

якими проведені операції з легалізації і відповідно до цього порушено кримінальної справи а ні за предикатним злочином, а ні з легалізації не буде. На цю обставину звертає увагу В.В. Лисенко, зазначаючи, що нерідко проведеними оперативно-розшуковими заходами неможливо встановити обставини вчинення предикатного злочину, тоді як формально всі наявні ознаки свідчать про легалізацію (відмивання) коштів злочинного походження [11, с. 65].

Використана література:

1. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: монографія / [В. Ю. Шепітько, В. О. Конова-лова, В.А. Журавель та ін.]. - Х., 2006.
2. Танасевич В.Г. Проблемы выявления хищений социалистического имущества / В. Г. Танасевич, И. Л. Шрага, Я. В. Орлов // Вопросы борьбы с преступностью. - М., 1975. - Вып. 23.
3. Задорожний О.С. Криміналістична характеристика ухилень від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів та основні положення їх розслідування: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 "Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза" / Задорожний Олександр Степанович. - Х., 2005.
4. Журавель В.А. Розслідування легалізації (вщмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: [наук.-практ. посіб.] / Журавель В. А. - Х., 2005.
5. Протидія економічній злочинності / [П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін.]. - Х., 2004.
6. Пахомов Ю.М. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі / [Пахомов Ю.М., Лук'яненко Д.Г., Губський Б.В.]; [відп. ред. Савчук В.С.]. - К., 1997.
7. Молчанова Т. Противодействие отмыванию денег: украинско-российский опыт: [монография] / [Молчанова Т., Некрасов В., Корсун С., Усатый Г.]. - К., 2007.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України - [3-тє вид., переробл. та допов.] / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. - К., 2005.
9. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / Кудрявцев В.Н. - М., 1960.
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 квіт. 2005 р. № 5 "Про практику застосування законодавства про кримінальну відпові-

дальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом" // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 5 (57).

11. Лисенко В.В. Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом. Особливості початкового етапу розслідування / В.В. Лисенко // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 2 (44).

Розділ III. ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ, АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА, АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

УДК 351.741.33:351.746

О.І. Нікітенко

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ

ВНУТРІШНЬОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Поняття "Економічна безпека" є відносно новим в українському лексиконі. За двадцять років існування України як незалежної держави не сталося бажаного оздоровлення соціально-економічної ситуації. Лише на початку 90-х років стали приділяти увагу й іншим аспектам безпеки: екологічним, економічним, техногенним та природного походження, зростання організованої та транснаціональної злочинності, культурні деградації нації. Важливими факторами забезпечення внутрішньої економічної безпеки в Україні виступають моніторинг та прогнозування елементів, яку їм загрожують, а також попередження і профілактика злочинності.

Ключові слова: *економічна безпека, внутрішня безпека, зовнішньоекономічна діяльність, економічна злочинність, внутрішні загрози, економічна політика, інфляція, "мінімізація" та криміналізація економічної злочинності.*

Понятие "Экономическая безопасность" есть относительно новым в украинском лексиконе. За двадцать лет существования Украины как независимого государства не случилось желаемого оздоровления социально-экономической ситуации. Лишь в начале 90-х годов стали уделять внимание и другим аспектам безопасности: экологическим, экономическим, техногенным и естественного происхождения, роста организованной и транснациональной преступности, культурные деградации нации. Важными факторами обеспечения внутренней экономической безопасности в Украине выступают мониторинг и прогнозирование элементов, которую им угрожают, а также предупреждение и профилактика преступности.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, внутренняя безопасность, внешнеэкономическая деятельность, экономическая преступность, внутренние угрозы, экономическая политика, инфляция, "теннизация" и криминализация экономической преступности.*

A concept "Economic security" is relatively new in the Ukrainian lexicon. For twenty years of existence of Ukraine however much the independent state happened the desired making healthy of socio-economic situation. Only at the beginning of 90th began to spare attention and to other aspects of safety: ecological, economic, technogenic and natural origin, growth of the organized and transnational crime, cultural degradations of nation. By the important factors of providing of internal economic security monitoring and prognostication of elements come forward in Ukraine, which it is threatened them, and also warning and prophylaxis of criminality.

Key words: *economic security, internal safety, foreign economic activity, economic criminality, internal threats, economic policy, inflation, "tinnizaciya" and kriminalizaciya of economic criminality.*

Поняття "економічна безпека" є відносно новим в українському лексиконі, хоча воно досить поширене та давно використовується у практичній діяльності на Заході. Проблема економічної безпеки вперше викристалізувалася в 30-х роках минулого століття у США. Актуальність цього питання було обумовлене тогочасною потужною світовою кризою і необхідністю напрацювання заходів швидкого реагування на загрози такого масштабу в рамках національної економіки. У 70-х роках минулого століття під поняттям "економічна безпека" почали розуміти найважливіші складові національної безпеки, і досить швидко цей термін набув широкого поширення в економічно розвинутих країнах.

Стратегічними напрямками діяльності держави при переході від командно-адміністративної системи управління економікою до ринкової є: лібералізація економічних відносин, макроекономічна стабілізація, реформування відносин власності через широке роздержавлення та приватизацію майна, формування повноцінної правової бази, орієнтовані на впровадження ринкових механізмів господарювання, підтримка та захист всіх, без винятку, форм власності.

За двадцять років існування України як незалежної держави не сталося бажаного оздоровлення соціально-економічної ситуації. Стан поточних економічних показників свідчить, що проблеми економічної безпеки загострилися у країні в цілому, а також щодо головних її складових - держави, суб'єктів господарської діяльності, людини.

Отже, на сучасному етапі Україні потрібно вирішити комплекс непростих питань, найгострішими з яких є проблема економічної безпеки країни та її громадян, тому ця проблема має постійно перебувати у центрі уваги держави.

В економічній сфері Радянського Союзу проблеми економічної безпеки розглядалися переважно з погляду зовнішньоекономічної діяльності або економічної злочинності. Відповідно до визначення, яке подає політологічний енциклопедичний словник, економічна безпека – це стан, в якому народ може суверенно, без втручання і тиску ззовні визначати шляхи і форми свого економічного розвитку. Слід зазначити, що в цьому визначенні фактично розглядається лише зовнішній бік поняття – незалежність. Існують підходи, які трактують економічну безпеку як забезпечення здатності до виживання країни у випадку стихійних і екологічних лих або за умов національних і світових економічних катастроф. За таких підходів питання економічної безпеки трактується однобічно, тобто її існування пов'язують лише із впливом зовнішніх факторів. Водночас внутрішні чинники, які також суттєво впливають на економічний потенціал, глибоко не досліджуються. Однак руйнівний вплив внутрішніх факторів на всі сфери народного господарства виявився більш масштабним і довгостроковим, ніж вплив зовнішніх факторів [1].

Лише на початку 90-х років стали приділяти увагу й іншим аспектам безпеки: екологічним, прямим і непрямим наслідкам надзвичайних ситуацій техногенного та природного походження, зростанню організованої злочинності, втраті науково-технічного потенціалу, культурній деградації нації тощо. Головною метою стратегії економічної безпеки нашої країни є забезпечення такого економічного розвитку, при якому можливо було б створити умови для розвитку соціально-економічних інтересів громадян України, забезпечення макроекономічної стабілізації, зберігання цілісності держави, що й забезпечать її економічну незалежність. Без забезпечення економічної безпеки неможливо вирішить жодної задачі як у внутрідержавнім так і зовнішньополітичнім плані. Державна стратегія повинна забезпечувати:

- рішення внутрішньополітичних, економічних, соціальних задач приймаючи до уваги національні інтереси;
- активний вплив на процесі у світі, які впливають на національні інтереси України;
- підвищення рівня якості життя, забезпечення соціального миру у суспільстві.

Характеристику зовнішніх та внутрішніх загроз економічній безпеці України, як умови які створюють небезпеку життєво важливих економічних інтересів громадян, суспільства та держави. Визначити критерії та параметри які забезпечують національні інтереси в галузі економіки. Формування економічної політики, необхідних механізмів, які улаштовують вплив факторів, які підривають національну економіку. Реалізація державної стратегії повинна здійснюватись через систему показників - макроекономічних, екологічних, демографічних, технологічних та інших. Сучасна ситуація в Україні, безумовно, складається під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Однак однією з головних причин, що заважає просуванню ринкових перетворень, є відсутність досвіду ефективних механізмів державного регулювання економічних процесів у ринкових умовах. Незважаючи на зовні ринкову форму, стиль роботи виконавчої влади залишається здебільшого адміністративно - командним за суттю. Монетарна політика, навіть за умови успішного збереження стабільного валютного коридору та контролю за грошима, не зможе забезпечити макроекономічної стабільності без фіскального врегулювання, що є важливим засобом реформування. Тобто зменшення розмірів бюджету та його загального дефіциту через очищення від недержавних видатків. Без такої реформи зберегти макроекономічну стабільність неможливо. Дуже важливим є збереження низького рівня інфляції як вирішального компоненту цього процесу. Схоже, що існує певна межа інфляції, зсування нижче якої призводить до ще більшої інфляції, а зростання вище якої також спричинятиме більшу інфляцію, ніж очікувана. Причини економічних проблем суспільства і банківського сектора криються передусім у сфері економіки. Найбільший вплив на банки справляють такі економічні фактори як зменшення обсягів валового національного продукту (3.2%), промислового (1,8%) та сільськогосподарського виробництва (1.9%), дефіцит державного бюджету (6.2 млрд. грн. - 6.7% валового внутрішнього продукту), негативне сальдо торговельного балансу держави(\$2 млрд.) зростання бартеризації економіки, властивість платіжної дисципліни, масове невиконання договорів про сплату боргових зобов'язань, зростання збитковості багатьох підприємств. Отже підсумовуючи все перелічене вище можна зробити висновок, що загрозу економічній безпеці становлять, насамперед, рекомендації та пропозиції щодо, по-перше, недоцільності державного регулювання макроекономічних процесів навіть за допомогою ринкових підойм - ціноутворення, капіталоут-

ворення, валютного режиму, кредитно-інвестиційної політики зовнішньоекономічної діяльності та соціальних пріоритетів; по-друге, форсованих темпів роздержавлення та приватизації, незважаючи на відсутність відповідних умов; по-третє, жорстко ортодоксальної монетарної політики, що позбавляє Уряд можливості здійснювати ефективне регулювання співвідношення між прибутком і собівартістю (і в тому числі – таких складових останньої, як матеріальні затрати, заробітна плата, амортизація тощо) та послужила вагомою причиною руйнування макроекономічних пропорцій процесу відтворення, отже – і поглиблення економічної кризи. Проте в Україні здійснюється не народна, а мафіозна – номенклатурна приватизація – суто символічне перетворення працівників на власників (через отримання приватизаційних майнових сертифікатів), а далі відбувається широкомасштабне розкрадання державної власності. Серйозною загрозою для безпеки держави постають "тінізація" та криміналізація економіки (тіньовий сектор складає до 60% економіки, приблизно 40% населення одержують офіційно переєстровані доходи), які набули великого розмаху, що, по-перше, спричиняє значні збитки вилучення коштів з виробництва та їх направлення на некритичне споживання, а також відплив грошей за межі національного господарського простору України (згідно з оцінками, відповідний показник за роки незалежності сягає 20 млрд. дол.), а по – друге, позбавляє Кабінет Міністрів України можливості легально впливати більш як на половину економічної діяльності в державі, ефективно контролювати перебіг подій в її економічному житті. Проведений аналіз дозволяє стверджувати: в Україні не вдалося створити національну економічну систему, яка б забезпечувала прогресивний розвиток держави, її незалежність у формуванні й здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики, у будові громадського суспільства, яке б відповідало сучасним світовим стандартам. Кризові тенденції, що характеризують розвиток економіки України, зумовили визначення внутрішніх загроз для економічної безпеки України як таких, що набагато перевищують небезпеку зовнішніх і можуть призвести до дезінтеграції України, до загальнонаціональних техногенних та екологічних катастроф, соціального вибуху або істотного обмеження можливостей керівництва держави щодо вирішення внутрішніх проблем і дій на міжнародні арени. Отже на сучасному етапі Україні потрібно своєчасно виявити фактори, які підіривають стійкість, соціально-економічну внутрішню безпеку дер-

жави. Коли Україна максимально певно визначить свої головні національні та економічні інтереси, вона зможе оптимально втілити їх у життя, що забезпечить її економічну незалежність та безпеку. Державна стратегія повинна розвивати положення концепції національної безпеки країни, приймаючи до уваги національні інтереси в галузі економіки. Пріоритетним національним економічним інтересом України є її енергетична незалежність, якої можна досягти шляхом створення альтернативної нинішній моделі енергетичного нафти та газу. Через це, Україна 90% цих енергоносіїв постачає з Росії, тому потрібно як найшвидше створити альтернативні системи постачання нафти і газу, забезпечивши себе незалежними джерелами енергоресурсів. Найважливішими для України є одстоювання національних економічних інтересів у фінансовій, банківській та грошовій площинах. Після введення в Україні власної грошової одиниці – гривні ми практично відокремились від російської грошової і банківської систем. Сьогодні ми маємо вирішити головне завдання – зміцнити грошову і банківську систему, ні за яких умов не допустити емісії – ні точковою, ні цільовою. Грошва емісія спричинює девальвацію національної валюти, а та в свою чергу – інфляцію. Третя група національних економічних інтересів зосереджена у сфері розвитку українського підприємства, національного малого і середнього бізнесу, приватної власності. Погрібно створити прибуток на теренах Української держави; вкладати зароблені кошти у національне виробництво, а не пограбування та переведення грошей у банки іноземних держав; створення робочих місць і поширення бізнесу в Україні, орієнтація на максимальне використання інтелектуальних досягнень світової інформаційно-технологічної революції. Важливим національним інтересом є здійснення національної кадрової революції: в уряді, на підприємствах ключові позиції мають зайняти національно свідомі кадри, економічно підготовленні, високо освідченні, та ефективні фахівці. Національним зовнішньополітичним інтересам України відповідає рішучіше прагнення якнайшвидше увійти у європейські системи управління та інтеграційні структури. Йдеться про те, що Україна згодом має стати членом Європейського союзу. Майбутнє України – тільки на теренах народного капіталізму, який дасть змогу всім громадянам України реалізувати свої інтереси, сформувати корінну націю як провідну у власній державі, зробити її органічною складовою європейської спільноти. Міри та механізми економічної політики України павині бути направленими на

внутрішнє забезпечення економічної безпеки, як на внутрішніх так і на зовнішніх рівнях. Для досягнення належного рівня економічної безпеки України, влада повинна усвідомити важливість цієї проблеми. Важливими факторами забезпечення економічної безпеки виступають моніторинг та прогнозування елементів, які їм загрожують. Моніторинг має велике значення для економіки перехідного періоду, яка зараз спостерігається в нашій державі, тому що він являє собою оперативну інформаційно – аналітичну систему доглядень за динамікою показників економічної безпеки. Треба здійснювати моніторинг внутрішніх та зовнішніх загроз економічним інтересам суспільства та на Україні цілком, по перше, за допомогою створення інформаційної бази. Але різнококий та об'єктивний моніторинг економіки повинен бути проведеним на базі аналізу конкретних кількісних значень індикаторів економічної небезпеки. Для того, щоб стало можливим реалізувати державну стратегію, треба чітко розробити кількісні та якісні параметри стану економіки. Вихід за ці межі може привести до загрози економічній безпеці, а точніше виразити свій вплив на рівень життя населення (безробіття, диференціація прибутку); стан фінансової та кредитної системи держави; рівень виробничого, природного, науково-технічного потенціалу України; здатність державного механізму адаптуватись к змінам будь-якого характеру (інфляція, дефіцит бюджету, зовнішні та внутрішні борги і т.д.); динаміка валового внутрішнього продукту, показників об'єму та темпу промислового виробництва. При розробці кількісних параметрів треба звернути увагу на те, що показники повинні пристосовуватись не лише до держави в цілому, але також і для кожного її регіону, які будуть включати інтереси держави також. Але економічна безпека України виступає зворотним боком економічного суверенітету та означає поступову втрату народом власності на своє національне багатство, а державою – здатності проводити незалежну політику в інтересах усього населення. Тому треба надавати велике значення всім цим особливостям при розробці стратегії, щодо державної безпеки. З метою відвернення економічної небезпеки, що загрожує державному суверенітету України, необхідно здійснити комплекс заходів по її виходу з глибокої економічної кризи. На нашу думку, слід істотно змінити економічну програму і курс держави за такими основними параметрами. По-перше, треба дотримуватися вимог економічних законів, і насамперед – вартості, грошового обігу, пропорціональності, одержавлення економіки, та ін. Порушення ви-

мог закону вартості призвело до величезного диспаритету цін між промисловістю і сільським господарством, який, у свою чергу зумовив значне руйнування аграрного сектора. Порушення вимог закону грошового обігу викликало велику нестачу готівки (базових грошей), отже – кризу платежів, заборгованість по заробітній платі, і ілюзорну фінансову стабілізацію тощо. По-друге, необхідно відійти від спрощеної консервативної моделі змішаної економіки (тобто від монетаризму) до ліберальної соціал – реформістської, а з точки зору основних напрямів економічної теорії – до кейнсіанства та інституціоналізму. По-третє, важливо перейти до поширення колективних форм власності, і насамперед – трудової колективної власності (на засоби виробництва, створений продукт тощо). На перший погляд, у результаті роздержавлення і приватизації така орієнтація на колективні форми кількісно дотримується. Але частка трудових колективів у власності роздержавлених і приватизованих підприємств не перевищує 20%. Крім того, необдуманною податковою, амортизаційною, кредитною та ін. політикою руйнується колективна власність на створений продукт (оскільки через механізм оподаткування у підприємств вилучається до 90% прибутків), що унеможлиблює реалізацію колективної власності й на засоби виробництва. Це означає що замість однієї форми економічної залежності в Україні сформувалась інша, більш замаскована. По-четверте, слід здійснити комплекс заходів по стимулюванню платоспроможного попиту населення, і насамперед - за рахунок істотного підвищення заробітної плати. Це, водночас, означатиме дотримання вимог закону попиту і пропозиції. По-п'яте, треба сформувати належний інвестиційний клімат. По-шосте, необхідно проводити конструктивні структурні реформи. По-сьоме, важливо розбити науково обґрунтовану промисловою політику, чітко визнавши національні пріоритети в цій сфері. Відсутність дійової промислової політики унеможлиблює припинення катастрофічного падіння виробництва, проведення назрілої структурної перебудови господарського комплексу, розв'язання проблем вдосконалення управління його галузями, підтримання незалежного рівня обороноздатності держави, розвитку інтеграційних і коопераційних процесів, вихід з енергетичної кризи, збереження науково-технічного потенціалу, запобігання дальшому руйнуванню навколишнього середовища, підвищення добробуту населення. По-восьме, слід посилити роль держави у банківській системі шляхом створення державних спеціалізованих банків (земельних, інвестиційних та ін.),

помітного здешевлення на цій основі кредитів, їх направлення для структурної перебудови та вирішення інших проблем (як відомо комерційний банк України зосередили в своїх руках близько 75% кредитного ринку, що значно симулює подорожчання кредитів). Подев'яте, необхідно розпочати відродження села і проводити виважену аграрну політику. Тому для досягнення належного рівня економічної безпеки України необхідним є відповідне повідомлення важливості цієї проблеми на рівні вищого політичного і економічного керівництва держави. Характеризуючи специфіку, виявляючи сутнісні характеристики економічної безпеки, передусім варто акцентувати увагу на її "включеність" у загальну систему національної безпеки. Національна безпека накопичує всю сукупність превентивних заходів економічного, технологічного, військово-політичного, правоохоронного, дипломатичного та іншого характеру, що розроблені стосовно тих чи тих загроз, як з урахуванням поточного часу, так і в розрахунку на перспективу. Внутрішня економічна безпека - різнопланова і багаторівнева проблема, що охоплює всі сфери життєдіяльності й має потребу в науково обґрунтованій концепції, розрахованій на тривалу історичну перспективу.

Об'єктами внутрішньої економічної безпеки виступають як економічна система загалом, так і її різні складові: природні багатства, виробничі і невиробничі фонди, нерухомість, фінансові ресурси, господарські структури, сім'я, окрема особистість тощо.

Суб'єктами внутрішньої економічної безпеки виступають держава та її інститути (міністерства, відомства, податкові й митні органи, біржі, фонди і страхові компанії), а також підприємства, установи й організації як державного, так і приватного сектора економіки. До речі, в Конституції України чітко зазначено, що поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України забезпечення її економічної безпеки є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу.

Правоохоронні органи утворюють певним чином відособлену за ознакою професійної діяльності самостійну групу органів держави, що мають чітко визначені завдання та виконують певні правоохоронні функції. Мета, завдання та функції правоохоронних органів у цілому полягають у забезпеченні законності та правопорядку в усіх сферах життєдіяльності нашої країни. Щодо забезпечення економічної безпеки, то діяльність правоохоронних органів у цій сфері здебільшого зводиться до боротьби з економічною злочинністю - запобігання та викриття правопорушень у всіх галузях економіки України.

Використана література:

1. Користін О., Барановський О., Герасименко Л. та ін. Економічна безпека: Навч. посіб.; за ред. Джужі О. – К.: Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2010. – 368 с.

УДК 342.98

Б.П. Онищенко

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПОСАДОВИХ ОСІБ
АПАРАТУ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ**

Зміст інституту правової відповідальності посадових осіб апарату органів виконавчої влади розкривається в управлінських взаємовідносинах як певний вплив на людей, що працюють у цих організаційних структурах. З метою з'ясування зазначеного впливу, необхідно розглянути роль і місце посадових осіб в управлінському процесі органів виконавчої влади.

Ключові слова: *посадова особа, апарат управління, відповідальність посадових осіб, органи виконавчої влади.*

Содержание института правовой ответственности должностных лиц аппарата органов исполнительной власти раскрывается в управленческих взаимоотношениях как определенное влияние на людей, которые работают в этих организационных структурах. Чтобы выяснить содержание соответствующего влияния, нужно рассмотреть роль и место должностных лиц в управленческом процессе органов исполнительной власти.

Ключевые слова: *должностное лицо, аппарат управления, ответственность должностных лиц, органы исполнительной власти.*

The table of contents of institute of legal responsibility of public servants of vehicle of organs of executive power opens up in administrative mutual relations as certain influence on people which work in these organizational structures. To find out maintenance of the noted influence, it is needed to consider a role and place of public servants in the administrative process of organs of executive power.

Key words: *public servant, management vehicle, responsibility of public servants, organs of executive power.*

Постановка проблеми. Сьогодні на значну увагу заслуговує питання юридичної відповідальності посадових осіб. Ця проблема має не тільки суто теоретичне, а й практичне значення, що зумовлено

проведенням правової реформи в усіх сферах управління. Відповідальність органів і посадових осіб – це несприятливі наслідки, які настають у разі прийняття органами і посадовими особами протиправних рішень, невиконання або неналежного виконання покладених на них завдань і функцій, виражені у санкціях правових норм.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми відповідальності протягом тривалого часу досліджували науковці-юристи, зокрема В. Авер'янов, Д. Бахрах, Ю. Битяк, І. Голосніченко, А. Ключниченко, В. Колпаков, А. Матіос, А. Комзюк, О. Крупчан, Б. Лазарєв, Ю. Шемшученко та інші вчені.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі аналізу юридичної літератури та нормативно-правових актів висвітлити проблемні питання персональної відповідальності посадових осіб за якість виконання рішень.

Об'єктивні процеси, які відбуваються в житті нашої держави та суспільства вимагають перегляду багатьох положень сучасної юридичної науки. Формування нового розуміння правових інститутів на певному етапі розвитку безпосередньо пов'язане з політичними, соціально-економічними та іншими процесами в країні. У зв'язку з цим деякі інститути, правові явища та категорії потребують нового визначення та наукового обґрунтування. Однією з таких категорій в адміністративному праві є поняття посадової особи. На сьогодні ні в законодавстві про адміністративні правопорушення, ні в адміністративно-правовій науці не вирішена проблема розуміння поняття "посадова особа". Незважаючи на те, що в значній частині юридичних складів адміністративних проступків спеціальним суб'єктом відповідальності законодавець визначив посадових осіб, Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) не містить їх конкретного визначення.

Державне управління проявляється насамперед, як трудова діяльність державних службовців, що виступають первинними елементами його апарату. На сьогодні чисельність державних службовців в Україні становить 292 516 працівників (без урахування державних службовців у системі Міноборони, МВС, СБУ, Адміністрації Держприкордонслужби), з яких кількість керівників складає 75 370 осіб [2]. Незважаючи на спроби Уряду забезпечити скорочення чисельності управлінського апарату та витрат на його утримання, підвищити ефективність державного управління, їхня кількість постійно зростає [7].

Для організаційно-правового впорядкування діяльності такої численної кількості управлінських працівників, і в тому числі вста-

новлення відповідальності кожного, первинною юридичною формою є категорія "посада", що являє собою визначену структурою і штатним розписом первинну структурну одиницю державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень [4]. У Законі України "Про державну службу", що набирає чинності 01 січня 2013 року, зазначено, що посада державної служби – це визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу, органу влади Автономної Республіки Крим або їх апарату з установленими відповідно до законодавства посадовими обов'язками у межах визначених повноважень щодо: підготовки пропозицій стосовно формування державної політики; розроблення експертизи та/або редагування проектів нормативно-правових актів; надання адміністративних послуг [5]. Однак створити посади – ще не означає створити дієвий управлінський апарат. Його утворюють люди – конкретні особи, що обіймають ці посади в організаційно-управлінській структурі.

Свідоме і сумлінне ставлення службовців до виконання своїх обов'язків зумовлюється тим, що встановлені до службової дисципліни вимоги, є нормою, зазначеною у законодавстві. Неухильне дотримання дисципліни становить основу принципу законності, що означає обов'язковість закону, вимог дисципліни для всіх службовців незалежно від рангу, звань або посади. Добровільність дотримання вимог правових норм посадовими особами управлінського апарату досягається шляхом кваліфікованого професійного добору кадрів, який ґрунтується на принципах відповідності кандидатури освітнім, діловим і моральним якостям.

Керівні органи диференційовано підходять до персоналу апаратів державного управління, значну частину яких складають посадові особи. Посадовими особами відповідно до Закону "Про державну службу" вважаються керівники та заступники керівників державних органів і їх апарату, інші державні службовці, на яких законами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій [4].

Процес проходження державної служби у сфері виконавчої влади багато в чому залежить від галузі діяльності державного службовця, повноважень і обов'язків окремих службовців. За цими ознаками всіх службовців органів державного управління поділяють на окремі види. В теорії адміністративного права та практиці державного управління найпоширенішою є класифікація державних службовців

на види за владними повноваженнями, які закріплюються як у законодавчих актах, так і в інших правових документах – положеннях, статутах, рішеннях тощо.

За такою класифікацією виділяють: допоміжний (технічний) персонал, спеціалістів, посадових осіб і представників адміністративної влади.

Діяльність допоміжного персоналу пов'язана з виконанням матеріально-технічних дій (операцій), які не тягнуть за собою юридичних наслідків, але мають велике значення для управлінської практики, оскільки у процесі такої діяльності створюються умови для здійснення юридично значущих дій. До спеціалістів належать службовці, які мають професійні знання в окремих галузях і здійснюють професійну діяльність. Їх посади не пов'язані з керівною діяльністю й не породжують юридичних наслідків. До посадових осіб, як уже зазначалося, належать ті службовці, на яких покладено здійснення організаційно-розпорядчих і контрольно-дорадчих функцій. Їх дії, пов'язані з виконанням цих функцій, завжди тягнуть за собою юридичні наслідки. До представників адміністративної влади належать службовці, чий дії поширено на осіб, їм не підпорядкованих [1, с. 90-91].

Класифікація в цьому випадку означає групування службовців у систему класів на підставі спільних ознак. Для всіх працюючих у державному управлінні існує загальний правовий режим, заснований на єдиних конституційних принципах. Але відмінності в характері роботи й виконуваних функціях вимагають виокремлення деяких категорій працівників за різними критеріями. Слід зауважити, що управлінську правосуб'єктність мають не всі службовці і не всі підлягають управлінській відповідальності. Варто мати на увазі, що зовнішній збіг функцій органів управління та їх посадових осіб не визначає підстав відповідальності керівника й нормативного їх закріплення. На нашу думку, уникнення питання про персональне закріплення функцій, прав та відповідальності керівника призведе до безвідповідальності, невизначеності у розподілі повноважень і відповідальності, що неприпустимо в науковій організації управління в органах виконавчої влади.

Аналізуючи наведену класифікацію державних службовців значимо, що правосуб'єктність в управлінських відносинах мають керівники, функціональні керівники та в окремих випадках – виконавці. Ці групи управлінських працівників у чинному законодавстві об'єднані терміном "посадові особи".

Аналізу правового статусу посадових осіб присвячена досить велика кількість наукових доробок. Але автори, зазвичай, розглядають посадових осіб з погляду внутрішньогалузевих завдань права. Визначення посадової особи як суб'єкта комплексної системи юридичної відповідальності в управлінні, на нашу думку, вимагає більш широкого, загальноправового підходу. Законодавство не поєднує, як правило, поняття "посадова особа" і "посада". Посаду обіймає будь-який державний службовець, але не кожний службовець державного апарату є посадовою особою.

Посадовою особою є службовець апарату державного управління, наділений державно-владними повноваженнями для виконання організаційно-управлінської діяльності зі здійснення функцій органів апарату та їх підрозділів. Основним, що відрізняє цю категорію службовців, є зв'язок їх діяльності з організацією праці інших, визначенням цілей, плануванням, установами форм і методів роботи, реалізацією заохочення й відповідальності. Посадові особи, наділені засобами для забезпечення виконання своїх розпоряджень, спрямовують діяльність інших працівників і несуть відповідальність за роботу своїх підлеглих. Тому питання правового регулювання праці посадових осіб, зокрема їх відповідальності, привертають особливу увагу законодавців. Правове становище посадових осіб залежить від особливостей організаційних управлінських структур, в яких вони працюють.

У правовій літературі акцентується на особливій ролі керівників, але правові критерії виокремлення цієї категорії службовців ще мало досліджені. Чітке визначення, хто є керівником, - відсутнє. Іноді до них відносять усіх посадових осіб, чия діяльність можна об'єднати поняттям "управління". Така невизначеність зумовлює недотримання законності, особливо з питань встановлення правової відповідальності посадових осіб органів виконавчої влади.

Система юридичної відповідальності керівників та інших посадових осіб побудована за тими ж принципами, що й відповідальність інших громадян. При цьому в нормативних актах, що регламентують їх відповідальність, варто враховувати особливості соціального становища посадових осіб: їх робота вимагає спеціальних знань, високої культури, досвіду й, головне, особливих організаторських здібностей.

Особливої актуальності набуває завдання удосконалення системи юридичної відповідальності посадових осіб під час виконання ними своїх функціональних обов'язків. Ця система повинна стати

основою удосконалення нормативної бази щодо відповідальності посадових осіб органів виконавчої влади.

Також актуальність цієї проблеми зростає з огляду на основоположні конституційні положення. Йдеться про статтю 19 Конституції України: "Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України" [3].

Важливі завдання, що стоять перед апаратом управління, усіма державними органами, зумовлюють необхідність значного поліпшення стилю й методів їх діяльності. На особливу увагу заслуговують питання удосконалення роботи органів виконавчої влади, зміцнення державної дисципліни на кожному робочому місці, на будь-якому рівні управління й підвищення відповідальності працівників за доручену справу. Разом із тим, варто наголосити на необхідності розробки заходів щодо боротьби з корупцією, неналежним виконанням своїх службових обов'язків, тобто з усім, що перешкоджає підвищенню ефективності та якості управлінської діяльності. Багато проблем можуть бути вирішені за допомогою правових засобів, у тому числі за рахунок удосконалення механізму правової відповідальності посадових осіб в органах виконавчої влади.

Найчастіше в управлінських відносинах до посадових осіб застосовується дисциплінарна відповідальність, що настає за винне порушення службової дисципліни, тобто за здійснення дисциплінарних проступків.

Для деяких категорій посад у законодавстві передбачена дисциплінарна відповідальність не тільки за порушення службових обов'язків, але й за проступки, що підривають авторитет і довіру до державних органів у громадян. Наприклад, стаття 83 Закону України "Про судоустрій та статус суддів", регламентує, що підставами дисциплінарної відповідальності судді є систематичне або грубе одноразове порушення правил суддівської етики, що підриває авторитет правосуддя [8].

Матеріальна відповідальність застосовується до посадових осіб у випадку завдання шкоди установі та організації, встановлюється тільки за прямий дійсний збиток і застосовується в межах і в порядку, передбачених законом. Цей вид правової відповідальності має особливість – матеріальна відповідальність може бути накладена незалежно від притягнення посадової особи до дисциплінарної, адмі-

ністративної та кримінальної відповідальності за це ж правопорушення.

У статті 14 "Особливості дисциплінарної відповідальності державних службовців" Закону України "Про державну службу" від 16 грудня 1993 року зазначено, що дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних із проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює. Стаття 38 цього ж Закону передбачає, що особи, винні у порушенні законодавства про державну службу, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із чинним законодавством [4]. Слід зауважити, що новий Закон України "Про державну службу", який набере чинності 1 січня 2013 року передбачає лише дисциплінарну та майнову відповідальність (розділ VIII) [5].

Для встановлення виду відповідальності, у разі здійснення умисного діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за яке законом встановлено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність, необхідно звернутись до Закону "Про засади запобігання і протидії корупції", який визначає основні засади запобігання і протидії корупції в публічній і приватній сферах суспільних відносин, відшкодування завданої внаслідок вчинення корупційних правопорушень збитків, поновлення порушених прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав чи інтересів юридичних осіб, інтересів держави [6].

В юридичній літературі неодноразово висловлювались пропозиції щодо видання кодифікованого адміністративно-правового акта, який би регламентував організацію, діяльність і відповідальність органів влади.

Протягом останніх десятиліть законодавство про відповідальність посадових осіб у різних галузях було значно удосконалено, однак єдиний кодифікований акт про державну службу дотепер не видано.

Нормативною підставою для цього виду відповідальності може стати кодекс професійної етики для керівників, який би суттєво полегшив вибір виду відповідальності посадових осіб.

Окремі пропозиції щодо удосконалення інституту правової відповідальності посадових осіб, які варто відобразити у пропонова-

ному акті, заслуговують на додаткове обґрунтування у наступних наукових доробках.

Висновки. Таким чином, проблема правової відповідальності посадових осіб в управлінських відносинах є однією з найбільш актуальних у теоретичному й прикладному аспектах, а тому потребує подальшого наукового дослідження. Необхідно вивчити узагальнення практики застосування юридичної відповідальності в управлінні, здійснити її якісний і кількісний аналіз, розкрити її динаміку, тенденції, дати оцінку ефективності існуючим заходам і правовому процесу. Такі розробки дозволять більш поглиблено дослідити теорію й практику інституту відповідальності посадових осіб, а також питання, які не були висвітлені у цій статті, наприклад, про співвідношення юридичної відповідальності з моральним і матеріальним заохоченням; взаємодію відповідальності органів і їх посадових осіб; особливості юридичної відповідальності в умовах адміністративного судочинства; психологічні аспекти відповідальності посадових осіб; їх відповідальність за виконання умов колективних договорів; форми відповідальності посадових осіб перед громадянами.

Використана література:

1. Адміністративне право України: Підручник/ Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, О. В. Дяченко та ін.; За ред. Ю. П. Битяка. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
2. Альбом статистичних таблиць за даними звітності по формі № 9-ДС станом на 31.12.2010 року. Динаміка загальної чисельності державних службовців за період 2001-2010 р.р. // <http://nads.gov.ua/c>
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 // Голос України від 05.01.1994.
5. Про державну службу: Закон України від 17.11.2011 // Урядовий кур'єр від 17.01.2012.
6. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 07.04.2011 // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.
7. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 // <http://www.president.gov.ua/documents/12584.html>
8. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 07.07.2010 // Урядовий кур'єр від 12.08.2010.

УДК 343.982

В.В. Коваленко

**ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ
ЕКСПЕРТИЗИ ПРИ ПРОВАДЖЕННІ
В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СПРАВІ**

В статті, на основі аналізу норм діючого Кодексу адміністративного судочинства України та судової практики розглянуто правові та організаційні аспекти призначення судової експертизи при провадженні в адміністративній справі.

Ключові слова: *судова експертиза; предмет експертизи; судовий експерт; ухвала суду.*

В статье, на основе анализа норм действующего Кодекса административного судопроизводства Украины и судебной практики рассмотрены правовые и организационные аспекты назначения судебной экспертизы при производстве по административному делу.

Ключевые слова: *судебная экспертиза; предмет экспертизы; судебный эксперт; определение суда.*

In this article, based on an analysis of the standing Code of Administrative Procedure and the jurisprudence of Ukraine, the legal and organizational aspects of the forensic examination use in the production of administrative proceedings are reviewed.

Key words: *forensic examination; the subject of forensic examination; forensic expert; court decree.*

Аналіз норм діючого Кодексу адміністративного судочинства України (КАСУ), а також практики діяльності адміністративних судів показує, що основною процесуальною формою використання спеціальних знань в адміністративному судочинстві є судова експертиза. Згідно ст. 1 Закону України "Про судову експертизу" судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства.

У процесі розгляду адміністративних справ експертизи іменуються судовими, оскільки вони проводяться на підставі ухвали суду, а висновок експерта є джерелом доказів (ч. 1 ст. 69 КАСУ).

У спеціальній літературі питанням призначення судових експертиз приділяли увагу такі вчені, як Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченко, О.Р. Росинська, М.Я. Сегай, М.Г. Щербаківський та багато інших. Однак, у переважній біль-

шості праць увага авторів акцентувалася на особливостях призначення судових експертиз у кримінальних справах. Питання ж призначення судових експертиз при провадженні в адміністративній справі на належному рівні не розглядалися, що й обумовлює актуальність проведення дослідження за зазначеною тематикою.

В КАСУ України, на відміну від КПК, відсутня норма, яка б передбачала випадки обов'язкового призначення судової експертизи. Відповідно до ч. 1 ст. 81 КАСУ для з'ясування обставин, що мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо, суд може призначити експертизу.

Експертиза може бути призначена судом як за власною ініціативою, так і за клопотанням осіб, які беруть участь у справі.

Першим етапом підготовки судової експертизи при провадженні в адміністративній справі, слід вважати тактичне рішення суду про необхідність використання спеціальних знань експертів для встановлення доказових фактів по справі. Таке рішення суд приймає, як правило, у період підготовки справи до судового розгляду. Відповідно до ст. 110 КАСУ підготовку справи до судового розгляду здійснює суддя адміністративного суду, який відкрив провадження в адміністративній справі. Суд, до судового розгляду адміністративної справи, вживає заходи для всебічного та об'єктивного розгляду і вирішення справи в одному судовому засіданні протягом розумного строку. З цією метою суд може: прийняти рішення про витребування документів та інших матеріалів; навести необхідні довідки; провести огляд письмових та речових доказів на місці, якщо їх не можна доставити до суду; призначити експертизу, вирішити питання про необхідність залучення свідків, спеціаліста, перекладача тощо. Речовими доказами є предмети матеріального світу, що містять інформацію про обставини, які мають значення для справи, а також магнітні, електронні та інші носії інформації, що містять аудіовізуальну інформацію про обставини, що мають значення для справи (ч. 1 ст. 80 КАСУ).

Вивчаючи й вилучаючи різні матеріали суд висуває версії щодо всебічного та об'єктивного розгляду і вирішення справи, визначає можливості та перспективи їх експертного дослідження.

У разі призначення ідентифікаційної експертизи наступним етапом підготовки судової експертизи є визначення, пошук, виявлення і вилучення ототожнюючих об'єктів, чи інших порівняльних матеріалів. Однак норма, яка б регламентувала процес отримання зразків для порівняльного дослідження в КАСУ відсутня. Тому, на наш

погляд, КАСУ має бути доповнений статтею (аналогом ст. 199 КПК України), яка б регламентувала порядок отримання зразків для порівняльного дослідження.

Вибираючи момент призначення експертизи потрібно враховувати:

- 1) характер і стан об'єктів, що підлягають експертному дослідженню;
- 2) необхідність наявності порівняльних зразків та інших матеріалів, потрібних для дослідження;
- 3) характер і методи майбутніх досліджень;
- 4) місце проведення експертизи й умови доставляння туди необхідних матеріалів;
- 5) специфічні особливості справи, по якій призначається експертиза, і характер питань, що підлягають вирішенню [5, с. 34; 7, с. 11];
- 6) необхідність вжиття заходів для всебічного та об'єктивного розгляду і вирішення справи в одному судовому засіданні протягом розумного строку.

Експертиза повинна бути призначена вчасно, а своєчасність, як правило, визначається наявністю у суду необхідних для її проведення матеріалів. Як тільки суд матиме у своєму розпорядженні такі матеріали, експертиза має бути призначена невідкладно.

КАСУ не встановлює терміни проведення судових експертиз. Такі терміни визначені відомчими нормативними актами [3; 9]. Так, в експертних підрозділах МЮ України термін проведення експертизи – 10 діб. В експертних підрозділах МВС України експертизи виконуються за черговістю надходження матеріалів, крім невідкладних випадків, терміном не більше 15 діб, а складні, багатооб'єктні та комплексні експертизи – терміном не більше 1 місяця. Термін виконання експертизи може бути продовжений керівником експертного підрозділу за погодженням з органом чи особою, які призначили експертизу, після попереднього вивчення матеріалів експертизи.

Термін виконання експертизи визначається з дня отримання експертом матеріалів до дня відправлення висновку експерта органу чи особи, які призначили експертизу.

До терміну проведення експертизи не входить час виконання запиту про надання додаткових матеріалів, необхідних для вирішення поставлених перед експертом питань або усунення інших недоліків, допущених органом чи особою, які призначили експертизу.

Зважаючи на викладене, несвоєчасне призначення експертизи може привести до затягування термінів розгляду справи.

При визначенні предмета судової експертизи слід враховувати, що її предмет становлять факти й обставини, встановлення яких вимагає використання спеціальних знань. Останні можуть відноситися до будь-якої галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла. Винятком є правові науки. Правильне визначення предмету судової експертизи є дуже важливим, оскільки чітке розмежування кола питань, які підлягають вирішенню експертизою певного виду, визначає межі компетенції експертів, сприяє правильному їх вибору.

Строго кажучи, предмет експертизи визначається питаннями, поставленими перед експертом. Підготовка питань експерту має як процесуальне, так і тактичне значення. Як зазначає В.А. Волинський, визначення кола питань, які підлягають експертному вирішенню, і їх формулювання носять творчий, тактичний, а не технічний характер [1, с. 174].

Відповідно до ч. 2. ст. 81 КАСУ особи, які беруть участь у справі, мають право подати суду питання, на які потрібна відповідь експерта. Однак, кількість і зміст питань, за якими має бути проведена експертиза, визначаються судом. Відхилення питань осіб, які беруть участь у справі, суд повинен вмотивувати. Як відомо, неправильна постановка питань призводить до необхідності призначення додаткових або повторних експертиз, що затягує строки розгляду справи. Слід пам'ятати, що за рахунок грамотного формування питань суд визначає обсяг експертного дослідження. Саме тому суттєве значення має кількість питань, поставлених перед експертом, і те, як їх сформульовано.

При формулюванні питань суду доцільно скористатися відповідними довідниками, які містять перелік розв'язуваних тією чи іншою експертизою питань, або допомогою спеціаліста. Питання експерту повинні відповідати таким основним вимогам:

- не виходити за межі спеціальних знань експерта і не мати правового характеру;
- бути визначеними, конкретними та короткими;
- мати логічну послідовність;
- характеризуватися повнотою та мати комплексний характер [8, с. 164].

На наш погляд КАСУ має бути доповнений нормами, які б зобов'язували суд знайомити осіб, які беруть участь у справі, з ухвалою про призначення експертизи та з висновком експерта, що сприяло б об'єктивності вирішення справи по суті.

Важливим етапом призначення судової експертизи є вибір експертної установи або експерта. Особи, які беруть участь у справі, мають право просити суд призначити експертизу і доручити її проведення відповідній експертній установі або конкретному експерту. Якщо сторони домовилися про залучення експертами певних осіб, суд повинен призначити їх відповідно до цієї домовленості (ч. 3 ст. 81 КАСУ). Якщо ж сторони не дійшли такої згоди, суд обирає експертну установу або експерта на власний розсуд.

Адміністративне судочинство України не обмежує суд у виборі експертної установи. Це питання вирішується з урахуванням виду експертизи, предмету і об'єктів дослідження. При цьому слід враховувати, що відповідно до ст. 9 Закону України "Про судову експертизу", МЮ веде Реєстр атестованих судових експертів. Відповідно до цієї ж статті особа або орган, які призначили судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких внесено до державного Реєстру атестованих судових експертів, а у випадках, передбачених частиною четвертою статті 7 даного Закону, - іншим фахівцям з відповідних галузей знань. Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз.

Для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися, крім судових експертів, також інші фахівці з відповідних галузей знань.

Якщо проведення експертизи доручено експертній установі, її керівник має право доручити проведення експертизи одному або кільком експертам, якщо судом не визначено конкретних експертів, у разі потреби - замінити виконавців експертизи, заявити клопотання щодо організації проведення досліджень поза межами експертної установи (ч. 4 ст. 81 КАСУ).

Підставою для проведення експертизи в адміністративній справі є відповідна ухвала суду. Оскільки законодавець, при формулюванні вимог до ухвали про призначення судової експертизи при провадженні в адміністративній справі, обмежився лише вказівкою на необхідність попередження експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків (ч. 5 ст. 81 КАСУ), враховуючи загальні правила оформлення судових ухвал, встановле-

ні ст. 165 КАСУ, положення судової практики та підзаконних нормативних актів, ухвала про призначення експертизи при провадженні в адміністративній справі, на наш погляд, має включати такі дані: 1) **вступна частина** із зазначенням: дати і місця постановлення ухвали; номери та назви справи; найменування адміністративного суду; прізвища та ініціалів судді (суддів); імен (найменувань) сторін; 2) **описова частина** із зазначенням: обставин справи, які мають значення для проведення експертизи; суті клопотання про призначення експертизи, її виду та переліку питань, які сторона просить поставити на вирішення експертизи; імені (найменування) особи, що заявила клопотання; якщо інша сторона заперечує щодо призначення експертизи - її аргументи; 3) **мотивувальна частина** із зазначенням: мотивів, з яких суд дійшов до висновків про призначення експертизи; норми закону (ст. 81 КАСУ), якою керувався суд, постановляючи ухвалу; 4) **резолютивна частина** із зазначенням: виду експертизи, щодо призначення якої виноситься ухвала; прізвища експерта або назви установи, експертам якої доручається проведення експертизи; питань, які виносяться на вирішення експертів; переліки об'єктів, що підлягають дослідженню (у тому числі порівняльних зразків та інших матеріалів, направлених експертів, або посилання на такі переліки, що містяться в матеріалах справи); інших матеріалів справи, що надаються експертів для ознайомлення; вказівки на роз'яснення експерту його прав і обов'язків, передбачених ст. 66 КАСУ; попередження експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків [4].

Розглянуті положення, на наш погляд, сприятимуть удосконаленню правових та організаційних засад діяльності адміністративних судів щодо підготовки матеріалів та призначення судових експертиз при провадженні в адміністративній справі.

Використана література:

1. Волынский В. А. Криминалистическая техника: наука-техника-общество-человек / В. А. Волынский. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. - 311 с.
2. Закон України "Про судову експертизу" від 25.02.1994 р. № 4038а-ХІІ (із змінами і доповненнями станом на 09.09.2004 р.) // Комп'ютерна правова система "Ліга: Закон".
3. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки матеріалів та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ МЮ Укра-

їни від 08.10.1998 р. № 53/5 (із змінами і доповненнями станом на 01.06.2009 р.) // Комп'ютерна правова система "Ліга: Закон".

4. Коваленко В. В. Структура та зміст ухвали про призначення судової експертизи при провадженні в адміністративній справі // Інформаційне забезпечення розслідування злочинів у сучасних умовах: Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. Спец. випуск № 3 / В. В. Коваленко. - Луганськ, РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. - С. 60-62.

5. Коваленко Е. Г. Использование экспертных знаний в деятельности органов внутренних дел по предупреждению хищений социалистического имущества: Учеб. пособие / Е. Г. Коваленко. - К., 1990. - 87 с.

6. Кодекс адміністративного судочинства України: науково-практичний коментар / [Ківалов С. В., Харитонов Є. О., Харитонova О. І. та ін.]; За ред. С. В. Ківалова, О. М. Пасенюка, О. І. Харитонovої. - К.: Правова єдність, 2009. - 656 с.

7. Крылов И. Ф. Пути развития тактики экспертизы // Сборник научных работ / И. Ф. Крылов. - Вильнюс, 1968. - Вып. 3. - С. 7-21.

8. Настільна книга слідчого: [Наук. практ. видання для слідчих і дізнавачів] / Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. - 720 с.

9. Про затвердження Настанови про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України: Наказ МВС України № 682 від 30.08.1999 р.

УДК 35.086

Л.С. Єрмоленко-Князєва

СПІВВІДНОШЕННЯ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ З АДМІНІСТРАТИВНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

У статті на основі аналізу нормативно-правових актів здійснено співвідношення дисциплінарної відповідальності з адміністративною, визначено відмінності та правозастосування у діючому законодавстві.

Ключові слова: *адміністративна відповідальність, дисциплінарна відповідальність, проступок, злочин, дисципліна.*

В статье на основе анализа нормативно-правовых актов осуществлено соотношение дисциплинарной ответственности с административной, определены различия и правоприменения в действующем законодательстве.

Ключевые слова: *административная ответственность, дисциплинарная ответственность, проступок, преступление, дисциплина.*

The article is based on the analysis of legal acts by the ratio of administrative disciplinary action, defined differences and enforcement of existing legislation.

Key words: *administrative responsibility, disciplinary responsibility, offense, offense, discipline.*

Розкриваючи сутність та зміст дисциплінарної відповідальності взагалі, та дисциплінарної відповідальності державних службовців, особливого значення набуває питання співвідношення дисциплінарної відповідальності з іншими видами юридичної відповідальності. Лише порівняння та відмежування ознак різних видів відповідальності надасть змогу найбільш повно виявити та дослідити особливості дисциплінарної відповідальності. На даний момент в українському суспільстві до загальноприйнятих та найбільш суттєвих видів юридичної відповідальності відносять кримінальну, адміністративну, дисциплінарну і цивільно-правову.

Даною проблемою тією чи іншою мірою займалися такі науковці, як І.Л. Бородин, Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, В.В. Зуй, Н.М. Неумивайченко, О.В. Петришин, С.В. Петков, Є.Ю. Соболев, О.І. Щербак, В.В. Цветков, В.І. Щербина та ін. Але системного, комплексного адміністративно-правового дослідження дисциплінарної відповідальності державних службовців у вітчизняній доктрині поки що бракує.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі досягнень юридичної науки, аналізу вітчизняного законодавства, практики його реалізації, дослідити співвідношення дисциплінарної відповідальності з адміністративною відповідальністю в законодавстві України.

Основними особливостями дисциплінарної відповідальності, які відокремлюють її від інших видів юридичної відповідальності, є те, що вона застосовується в межах службової підлеглості, а її підставою може виступати дисциплінарний проступок або порушення морального характеру. Стосовно останнього варто зазначити, що дисциплінарна відповідальність може наступати за вчинення особою проступку, який ганьбить її як державного службовця чи дискредитує державний орган, в якому він працює [1, с. 155]. Також характерним для дисциплінарної відповідальності є те, що вона може наступати не лише за недотримання самим службовцем трудової (службової) дисципліни, а й за незабезпечення ним належної дисципліни з боку підлеглих [2, с. 52].

Порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності особливий, він істотно відрізняється від кримінального, цивільного процесів і адміністративного провадження.

Розкриваючи вказане питання в першу чергу відзначимо, що найбільш схожим до дисциплінарної є такий різновид юридичної відповідальності, як адміністративна відповідальність. Їх схожість призвела до того, що багато авторів віднесли дисциплінарну відповідальність до інституту адміністративного права. Так, зокрема, Ц.А. Ямпольська відзначала, що більшість норм адміністративного права містить санкцію у вигляді адміністративних і дисциплінарних стягнень [3, с. 64]. Перераховуючи потім дисциплінарні стягнення, вона відносила до них зауваження, догану, сувору догану, тобто ті санкції, що характерні для дисциплінарної відповідальності. Аналогічним чином дисциплінарна відповідальність характеризувалася раніше й іншими вченими-адміністративістами, котрі підкреслювали, що між адміністративною і дисциплінарною відповідальністю багато спільного, у зв'язку з чим вони є інститутами адміністративного права [4, с. 12].

У подальшому подібна категорична позиція була визнана помилковою, оскільки в процесі розвитку юридичної думки дисциплінарна відповідальність стала розглядатися як "комплексний" правовий інститут, що охоплює собою норми і відносини, характерні одночасно для декількох галузей права [5, с. 82-93]. Так, Є.А. Кленів і В.Г. Малов у зв'язку з цим стверджували: "...дисциплінарної відповідальності як єдиного виду юридичної відповідальності в чинному законодавстві по суті справи немає. Є дисциплінарна відповідальність (до того ж декількох видів) робітників та службовців по трудовому праву, дисциплінарна відповідальність колгоспників по колгоспному праву, військовослужбовців і осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ по адміністративному праву" [6, с. 22]. Вказана думка являється досить цікавою, але потребує більш ґрунтовного дослідження. Вважаємо, що найбільш доречним буде розділення дисциплінарної відповідальності на трудову дисциплінарну відповідальність та службову дисциплінарну відповідальність, оскільки в основі поняття дисциплінарної відповідальності знаходить своє відображення саме порушення трудової або службової дисципліни. Вказане в подальшому дасть змогу визначити тяжкість правопорушення та встановити, які саме суб'єкти мають здійснювати дисциплінарне провадження. Але при цьому слід відзначити ту обставину, що відносини в сфері трудових, службових обов'язків регулюються в основному владними методами, які найбільш характерні для адміністративного права. Крім того, багато службових відносин одночасно охороняються адміністративно-правовими і

дисциплінарними (по трудовому праву) санкціями, що можуть бути застосовані за одне й те саме правопорушення. А отже з вищевказаного випливає, що інститут дисциплінарної відповідальності найбільш наближений до адміністративного права.

Поряд з цим необхідно зазначити, що вищевказані різновиди юридичної відповідальності відрізняються між собою. Питання такого відмежування й досі залишаються спірними. Це викликано тим, що різними авторами за основу відмежування беруться неоднакові ознаки. Наприклад С.С. Алексєєв в основу розділення відповідальності на окремі види кладе галузевий критерій, тобто те, до якої галузі права вона відноситься. В залежності від цього виділяє кримінально-правову, цивільно-правову, адміністративно-правову, матеріальну і дисциплінарну відповідальність. Він розрізняє відповідальність і порядок притягнення до неї - відповідальність, накладена судовими органами, і відповідальність, що застосована в адміністративному порядку [7, с. 198-199]. Але вважаємо, що акцентувати увагу на галузевій приналежності різних видів відповідальності є не досить правильним, оскільки це не розв'яже проблеми їхнього розмежування а лише створює можливість дати їм галузеве найменування. Доцільно теоретично і практично обґрунтувати наявність правової відповідальності в усіх без винятку галузях права - конституційному, екологічному, земельному, сімейному, фінансовому і т.п.

Надалі підкреслимо, що головним критерієм розмежування дисциплінарної відповідальності від адміністративної є їх нормативні та фактичні підстави. Вказану позицію підтримує багато науковців. Зокрема Л.В. Коваль відзначив, що при подібному підході вбачаються дві сторони: юридико-фактична та нормативна [8, с. 106]. Вказаної позиції також дотримується О.С. Літошенко [9, с. 53].

Розглядаючи нормативні підстави зазначимо, що вони визначені відмінностями в законодавстві, яким вони регламентуються. Дисциплінарні проступки прямо чи частково закріплені в нормах адміністративного, трудового, аграрного (земельного), кримінально-виконавчого права. Адміністративні проступки визначені в нормах адміністративного права, де, крім загального поняття, дається опис складів конкретних правопорушень. Також, на відміну від адміністративного, дисциплінарне законодавство не дає визначення дисциплінарного проступку та майже не містить конкретних його складів, що являється прогалиною в українському законодавстві.

В основу розмежування дисциплінарної відповідальності від інших видів юридичної відповідальності, зокрема адміністративної,

доцільно покласти наявні в нормативно-правових актах України ознаки, які характеризують правопорушення (проступок). До ознак правопорушення належать суспільна небезпека, протиправність, винність, караність. До ознак складу правопорушення належать об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона.

Розглядаючи суспільну небезпеку, як ознаку правопорушення, деякі автори відзначають, що дисциплінарні і адміністративні проступки є незлочинними правопорушеннями і, як правило, не суспільно небезпечні. Розслідування по них, застосування санкцій за їх скоєння здійснюється в процесі управлінської діяльності [10, с. 34]. Тобто до характерних, специфічних рис адміністративної відповідальності варто віднести насамперед те, що її підставою є особливий вид правопорушення – адміністративний проступок [11, с. 21-36; 12, с. 7-24]. Своє вираження адміністративна відповідальність знаходить у застосуванні певних видів адміністративних стягнень, специфічних за змістом і відмінних від заходів кримінального покарання, дисциплінарного впливу і майнової відповідальності.

На єдність усіх правопорушень як діянь, що становлять певну суспільну небезпеку вказують Л.В. Коваль, В.В. Лазарев, Н.С. Малєїн, О.Ф. Скакун [13; 14; 15; 16]. І злочини, і адміністративні правопорушення, і дисциплінарні проступки, і цивільні правопорушення є певною мірою суспільно небезпечними діяннями. Тому суспільна небезпека – це ознака, властива їм усім без винятку. Відмінність полягає лише в ступені суспільної небезпеки. На зазначені обставини вказує також Є.І. Маркова: "об'єктивно усім протиправним діянням властивий певний ступінь суспільної небезпеки, який лежить в основі різниці між адміністративними проступками і злочинами" [17, с. 26].

Вважаємо, що виправданою буде позиція, відповідно до якої кваліфікація правопорушення як більш суспільно-небезпечного діяння повинна виключати кваліфікацію його ж як менш суспільно-небезпечного проступку (як вже зазначалося, притягнення до кримінальної відповідальності виключає притягнення цієї ж особи до адміністративної). Аналогічне правило має бути встановлено і щодо співвідношення дисциплінарної відповідальності державних службовців з іншими видами публічно-правової відповідальності (кримінальною, адміністративною), що має бути відображено в Дисциплінарному статуті державних службовців.

Суспільна небезпека дисциплінарних проступків знаходить свій прояв у їх посяганні на суспільні відносини, оскільки порушення

дисципліни в подальшому призводить чи може призвести до відповідних значних економічних, фізичних та моральних втрат. Так, наприклад, згідно пункту 15 Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 січня 1993 р. № 55, дисциплінарне стягнення у вигляді звільнення застосовується до працівників залізничного транспорту за порушення дисципліни, наслідки яких загрожують безпеці руху поїздів, життю і здоров'ю громадян [18].

Суспільна небезпека адміністративних проступків полягає в порушенні дисципліни, встановленої в суспільстві та державі, в посяганні на суспільні відносини стосовно здійснення функцій держави, що охороняються правом. При цьому більшість цих правопорушень взагалі не тягне конкретних, реальних шкідливих наслідків, а містить тільки можливість їх настання. Багато правопорушень в зазначеній сфері є порушеннями загальнообов'язкових правил (техніки безпеки, протипожежної безпеки, санітарії тощо), що встановлені з метою попередження шкідливих наслідків. Тому порушення чи недотримання цих правил тягне застосування заходів адміністративної відповідальності навіть тоді, коли відсутні конкретні шкідливі наслідки.

Наступною ознакою правопорушення є протиправність. Протиправність дисциплінарного проступку, на відміну від адміністративного, як правило, не носить конкретного характеру, вираженого в чітко сформульованих юридичних складах, і має абстрактний прояв. Вважається, що це є значним недоліком дисциплінарного законодавства, оскільки дозволяє органу (посадовій особі), який накладає стягнення, у ряді випадків самому вирішувати питання щодо протиправності того чи іншого діяння, що на практиці може призвести до ущемлення службових прав підлеглих осіб. У зв'язку з цим досить актуальним є розробка Дисциплінарного кодексу, в якому містилися б загальна та особливі частини, а також розділ про дисциплінарне провадження з переліком органів (посадових осіб), які правомочні застосовувати заходи дисциплінарного стягнення.

Дисциплінарним та адміністративним правопорушенням визнається тільки винне діяння, яке може бути скоєно умисно чи з необережності.

На відміну від адміністративного законодавства, в дисциплінарному обставини, що виключають, пом'якшують або обтяжують адміністративну відповідальність за адміністративне правопорушення не визна-

чені, що негативно відображається на ефективності та об'єктивності визначення вини правопорушника, а також застосуванні дисциплінарної відповідальності. Так, обставинами, що виключають адміністративну відповідальність, є скоєння проступку особою, яка діяла в стані крайньої необхідності, необхідної оборони або яка була в стані неосудності. На ступінь вини можуть впливати обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність за скоєний проступок (статті 34, 35 КУпАП) [19].

Також, однією з обов'язкових ознак дисциплінарного та адміністративного проступків є караність. Вона знаходить свій безпосередній прояв через застосування відповідних стягнень, визначених в чинному законодавстві України, при притягненні винної особи до адміністративної чи дисциплінарної відповідальності. Караність, як ознака юридичної відповідальності, властива як для адміністративної, так і дисциплінарної відповідальності. При цьому в кожному із зазначених видів юридичної відповідальності вона має певну специфіку, яка залежить від характеру правопорушення, а також суб'єкта відповідальності і знаходить свій прояв через систему відповідних стягнень.

Таким чином, підводячи підсумок, варто підкреслити, що фактичні підстави розмежування адміністративної відповідальності від дисциплінарної в першу чергу пов'язані з різними об'єктами цих протиправних посягань. Так, військова дисципліна, внутрішній трудовий розпорядок в організаціях, дотримання норм кримінально-процесуального законодавства посадовими особами тощо, забезпечується дисциплінарними санкціями, і відповідні відносини, як правило, не є об'єктами адміністративних проступків. Тому, враховуючи "зовнішній" характер скоєння цього правопорушення, адміністративна відповідальність, на відміну від дисциплінарної, настає перед органами та посадовими особами, яким винний по службі не підлеглий. Між адміністративними та дисциплінарними правопорушеннями виявляється досить значна подібність. І ті й інші є незлочинними правопорушеннями, їх розслідування, застосування санкцій за їх скоєння здійснюються в процесі виконавчо-розпорядчої діяльності. Ступінь суспільної небезпеки адміністративних і дисциплінарних правопорушень практично рівнозначна. Суть відмінностей між ними у тому, що вони мають неоднакову правову природу й нормативну базу. Адміністративні проступки зафіксовані в законодавстві про адміністративні правопорушення, яке в даний час кодифіковане. Тут

наявне поняття адміністративного правопорушення, описані конкретні їх склади, встановлена підвідомчість, детально регламентуються процесуальні питання. Дисциплінарні проступки прямо або опосередковано регламентуються нормами адміністративного, трудового, кримінально-виконавчого та інших галузей права. Визначення дисциплінарного проступку є тільки в науковій літературі. Під ним розуміється протиправне порушення трудової або службової дисципліни. Опис конкретних складів дисциплінарних проступків, за досить рідкісними винятками, відсутній.

Використана література:

1. Адміністративне право України : підручник / За заг. ред. академіка С.В. Ківалова. – Одеса : Юридична література, 2003. – 893 с.
2. Оленченко Т.Л. Особливості відповідальності посадових осіб системи МВС України (адміністративно-правовий аспект) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.07 / Т.Л. Оленченко. – К., 2006. – 215 с.
3. Ямпольская Ц.А. Органы советского государственного управления в современный период / Ц.А. Ямпольская. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1954. – 228 с.
4. Галаган И.А. Административная ответственность граждан в СССР : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата юрид. наук : спец. 12.00.14 "административное право, финансовое право, информационное право" / И.А. Галаган. – Л., 1959. – 19 с.
5. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права / С.С. Алексеев. – М. : Госюриздат, 1961. – 187 с.
6. Кленов Е.А. Материальная ответственность рабочих и служащих на предприятии / Е.А. Кленов, В.Г. Малов. – М. : Юрид. лит., 1968. – 152 с.
7. Алексеев С.С. Общая теория социалистического права / С.С. Алексеев : вып. 2. – Свердловск 1964. – 226 с.
8. Коваль Л.В. Адміністративне право України / Л.В. Коваль. – К. : Основи, 1994. – 154 с.
9. Літошенко О.С. Адміністративна відповідальність в системі юридичної відповідальності : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.07 / О.С. Літошенко. – К., 2004. – 199 с.
10. Бахрах Д.Н. Административная ответственность граждан в СССР : учебное пособие / Д.Н. Бахрах. – Свердловск : Изд-во Уральск. ун-та, 1989. – 204 с.
11. Бахрах Д.Н. Административная ответственность / Д.Н. Бахрах. – Пермь, 1966.
12. Административная ответственность в СССР / под ред. В.М. Мамохина, Ю.С. Адушкина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1988.

13. Коваль Л.В. Ответственность за административное правонарушение / Л.В. Коваль. – К. : Выща школа, 1975.
14. Теория права и государства : учебник / под общей В.В. Лазарева. – М. : Закон и право, 2001.
15. Малейн Н.С. Правонарушение : понятие, причины, ответственность / Н.С. Малейн. – М. : Юрид. лит., 1985.
16. Скакун О.Ф. Теория государства и права : учебник / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, Ун-т. внутр. дел, 2000.
17. Маркова Е.И. Административная ответственность по советскому праву : учебное пособие / Е.И. Маркова. – Куйбышев, 1978.
18. Про Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту : постанова Кабінету Міністрів України від 26.01.1993 р. № 55 // Збірник постанов Уряду України. – 1993. – № 4-5. – Ст. 71.
19. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

УДК 342.92

А.С. Кравцов

**ПРИНЦИП ЗАКОННОСТІ
В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

У статті автор розглядає проблеми дії конституційного принципу законності у сфері державного управління, його співвідношення з принципом верховенства права.

Ключові слова: *принципи адміністративного права, принцип законності, верховенство права, верховенство закону, державне управління.*

Аннотация. В статье автор рассматривает проблемы действия конституционного принципа законности в сфере государственного управления, его соотношение с принципом верховенства права.

Ключевые слова: *принципы административного права; принцип законности, верховенство права, верховенство закона, государственное управление.*

The summary. In article the author considers problems of action of the constitutional principle of legality in government sphere, its parity with a principle rule of law.

Key words: *administrative law principles; principle of legality; principle rule of law; principle rule of right; state government .*

Демократична трансформація українського суспільства, розбудова його правової державності обумовлює необхідність наповнення новим змістом адміністративно-правових відносин, які виникають

між державою та людиною у різних сферах державного управління. Пріоритет людини, її прав і свобод, а також їх економічних та правових гарантій повинен стати саме тим стрижнем, який буде визначати зміст цих правовідносин. Тому сучасні взаємостосунки держави та людини повинні бути обумовлені взаємними правами, обов'язками і відповідальністю та будуватися на сучасній ідеї пріоритету прав і свобод людини й принципу законності.

Нормативним вираженням цього є норми Конституції України, у яких визначено: відповідальність держави за виконання обов'язків щодо забезпечення реалізації прав і свобод людини (ст. 3); гарантоване право кожного знати свої права та обов'язки (ст. 57); обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей, нести юридичну відповідальність навіть у тих випадках, коли особа не знає законів (ст. 68) тощо.

Термін "законність" є похідним від терміна "закон" та є комплексним поняттям, яке охоплює всі сторони існування права – від його ролі в створенні закону до реалізації його норм в юридичній практиці. Законність відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок закону й держави, закону й суспільства, закону й людини. Вимога законності рівною мірою стосується вищих органів державної влади, інших державних органів, які ухвалюють у межах своєї компетенції підзаконні акти (сфера правотворчості), безпосередніх виконавців законів – посадових осіб, а також громадських організацій, окремих громадян (сфера правореалізації).

Слід відзначити єдність вчених у тому, що законність – це комплексне соціально-правове явище, що характеризує організацію і функціонування суспільства й держави на правових засадах та може виступати і як принцип, і як метод, і як режим. Усе залежить від кута зору на цей багатоаспектний правовий феномен. Однак зауважимо, що без принципу законності як засадничої основи діяльності державних органів та їх посадових осіб, громадських організацій і пересічних громадян не є ефективними, як методи державного управління суспільством, так й адміністративно-правові режими у державі.

Принцип законності притаманний лише демократичним, правовим державам, оскільки він є антиподом беззаконня, передбачає пов'язаність всіх органів держави правовими нормами. Треба звернути увагу на те, що в радянські часи законність достатньо довго розумілася суто як правовий режим точного та неухильного виконання законів та інших нормативно-правових актів всіма учасниками право-

відносин у сфері публічного управління. Тим самим, враховуючи недостатню кількість законів, що у той час приймалася, фактично допускалося верховенство в національній системі права підзаконних нормативно-правових актів. Таке становище було досить прийнятним для пануючої адміністративно-командної системи. Акти управління в СРСР досить часто підміняли закони, тому не завжди виявлялося позитивне відношення щодо цієї демократичної за своєю суттю правової ідеї.

На сучасному етапі, який характеризується змінами в суспільному житті, проголошенням курсу на побудову правової держави, формуванням громадянського суспільства, виникає необхідність реалізації в Україні саме принципу законності. Потребують нових досліджень представниками юридичної науки його змістовні характеристики, роль і місце у суспільному житті та державному управлінні.

Цей важливий принцип відомий як теорії права, так і майже усім його сучасним галузям, знаходить своє втілення й в адміністративно-правовій сфері. Так, відзначаючи позитивну тенденцію по розробленню низки проблемних питань принципів адміністративного права у роботах відомих правознавців: В. Авер'янова, Г. Атаманчука, О. Бандурки, К. Бельського, Ю. Битяка, І. Голосніченка, С. Гончарука, Р. Калужного, А. Колодія, В. Колпакова, С. Котюргіна, В. Перепелюка, С. Петкова, Ю. Тихомирова, В. Шкарупи, В. Юсупова, В. Яковлева та інших науковців, слід відмітити, що останнім часом принципу законності у сфері публічного управління приділяється дещо менша увага, а розглядається принцип верховенства права¹. Зазвичай принцип верховенства права протиставляється принципу верховенства закону, який є невід'ємною складовою принципу законності. А широкі підходи стосовно тлумачення поняття "закон", що

¹ Див.: Авер'янов В. Утвердження принципу верховенства права у новій доктрині українського адміністративного права // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2006. - № 11. - С. 57-70; Вовк Д. Проблеми визначення та дії принципу верховенства права в Україні // Право України. - 2003. - № 11. - С. 127-129; Гайворонський В. Конституційний принцип верховенства права // Право України. - 2003. - № 5. - С. 26-31; Гордоденко В. Значення принципу верховенства права при здійсненні правосуддя // Юридична Україна. - 2005. - № 12. - С. 4-8; Кундельська С. Верховенство права у законодавстві України: онтологічні статуси // Право України. - 2006. - № 12. - С. 117-119; Погребняк С. Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми // Вісник Академії правових наук України. - 2006. - № 1. - С. 26-36; Пухтецька А. Еволюція доктринального тлумачення принципу верховенства права: від зарубіжної доктрини до вітчизняного праворозуміння // Юридичний журнал. - 2007. - № 4. - С. 30-37; Селіванов А.О. Верховенство права в Конституційному правосудді: аналіз конституційної юрисдикції. - Київ-Харків: Акад. прав. наук України, 2006. - 400 с.; Темченко В. Принцип верховенства права у практиці європейського суду з прав людини // Підприємництво, господарство і право. - 2007. - № 8. - С. 74-77 та інші.

сьогодні визначають напрями діяльності суб'єктів правотворчості та правозастосування, зумовили непоодинокі спроби ряду представників теорії права взагалі відмовитися від вживання категорії верховенства закону на користь принципу верховенства права. Наприклад, на думку С. Головатого, на сучасному етапі українські вчені могли б почати з того, що визнали б за необхідне дотримуватися ідеї "верховенства права", залишивши при цьому поняття "верховенство закону" для історії – як категорію минулого¹.

Треба зазначити, що значна кількість відомих вчених не поділяє такої позиції. Так, заслуговує на увагу думка В. Шаповала, який зауважує, що погляди щодо заміни верховенства закону верховенством права є неперспективними з позицій формування стрункої і ефективної системи права, визначення чітких орієнтирів у правозастосуванні. Зокрема, він підкреслює, що ці наміри супроводжуються не завжди коректним і критичним сприйняттям змісту певних, демократичних за загальним смислом ідей, таких як правова держава і верховенство права. Нерідко сприйняття цих ідей означає спробу нав'язати думку про роз'єднання змісту і форми права, протиставлення права й закону. Цим принижується або навіть ігнорується роль вищої юридичної сили закону як першої за ієрархією форми права².

Необхідність відокремлення конституційного принципу верховенства закону від принципу верховенства права визнає й професор В. Забігайло, який відмічає, що кожен з них має самостійне значення. Якщо концепція "верховенства права" має переважно політичний акцент як фундаментальна складова демократичного режиму, заснованого на пріоритеті прав і свобод особи у відносинах з державою, то "верховенство закону" виступає як основоположний принцип забезпечення законності у процесі формування і реалізації права, обмежувачий критерій в діяльності посадових осіб держави, її органів та організацій. Забезпечення "верховенства закону" є не лише цементуючим елементом узгодження всіх нормативно-правових актів в державі, але й їх єднання в цілісну систему права, побудовану на засадах ієрархічності джерел права, в основу якої покладено закон³.

¹ Див.: "Верховенство закону" versus "верховенство права": філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? // Вісник до 10-річчя Академії правових наук України. - 2003. - № 2 (33) - № 3 (34). - С. 113.

² Див.: Шаповал В. Верховенство закону як принцип Конституції України // Право України. - 1999. - № 1. - С. 5.

³ Див.: Забігайло В. Ієрархія нормативних правових актів як гарантія забезпечення верховенства права // Український часопис міжнародного права. - 2002. - № 2. - С. 12.

Схожій позиції притримуються й В.Я. Тацій та Ю.М. Тодика. Ці визначні вітчизняні вчені-юристи зазначають, що розгляд принципу верховенства права поза верховенством Конституції і законів - це шлях до беззаконня й уседозволеності, а визнання принципу верховенства закону поза системним розумінням принципу верховенства права - шлях до прийняття несправедливих, негуманних, недемократичних законів та інших нормативно-правових актів¹.

Отже, на нашу думку, законність (верховенство закону) більш характерна та необхідна саме адміністративному праву (виконавчій владі, державному управлінню), тоді як ідея верховенства права більш характерна конституційному праву та повинна бути головним принципом правотворчості Верховної Ради України. Для того щоб усі прийняті нею акти не суперечили природнім правам людини та були правовими законами, які потім втілює в життя виконавча влада на основі принципу законності. Принцип верховенства права впливає в першу чергу на якість законів, які приймаються, а не на їх неухильне додержання усіма суб'єктами правовідносин. Тому, наприклад, викликає сумніви обґрунтованість проведення таких досліджень, як реалізація принципу верховенства права в діяльності міліції (вдосконалення її діяльності на основі зазначеного принципу)². Закон України "Про міліцію"³ взагалі не містить принципу верховенства права, а першим принципом діяльності міліції називає принцип законності (стаття 3), й далі акцентуючи на тому, що міліція виконує свої завдання неупереджено, у точній відповідності з законом (стаття 5).

Згідно статті 8 Конституції України в державі визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми

¹ Див.: Тацій В.Я., Тодика Ю.М. Основні напрямки розвитку науки конституційного права України та проблеми вдосконалення викладання конституційного права // Проблеми активізації конституційно-правових досліджень і вдосконалення викладання конституційного права: Зб. наук. статей. - Х.: Нац. юрид. академія України, 1999. - С. 3-18.

² Див.: Головин А. Реалізація принципу верховенства права в діяльності міліції // Захист прав, свобод і законних інтересів громадян України в процесі правоохоронної діяльності: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, 27 квітня 2001 року, м. Донецьк / Гол. ред. І.Г. Кириченко. - Донецьк: ДІВС, 2001. - С. 95-99.

³ Див.: Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1991. - № 4. - Ст. 20.

Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується¹. Виходячи з цього, вважаємо, що стаття 8 Конституції України закріплює не верховенство права, а верховенство Конституції (верховенство Основного закону) в системі нормативно-правових актів держави.

Принцип верховенства права, переконані, слід розуміти по-іншому. Верховенство права – це панування права в суспільстві, яке зокрема проявляється у тому, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм та не отожднюється із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та права людини, а включає й інші соціальні регулятори, такі як принципи права, норми моралі, традиції, звичаї тощо.

Треба додати й те, що принцип верховенства права дійшов до нас з англо-саксонської (англо-американської) правової системи, для якої характерні звичаєве право та правовий прецедент, а закону відводиться вторинне місце, та сутність якого полягає в верховенстві природних прав людини щодо позитивного законодавства держави. Але Україна належить до романо-германської (континентальної) правової сім'ї, в якій головне місце посідає закон. Тому, вважаємо, що в Конституції України повинен бути текстуально закріплений саме принцип законності. Наприклад, в статті 4 Конституції УРСР зазначалося, що держава, всі її органи діють на основі законності та що державні і громадські організації, службові особи зобов'язані додержуватися Конституції та законів². В Конституція України принцип законності в узагальненому вигляді впливає лише зі змісту статті 19, в якій зазначається, що правовий порядок в країні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. А органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Законність знайшла своє текстуальне закріплення, як принцип, майже в усіх законодавчих та інших нормативно-правових актах

¹ Див.: Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.

² Див.: Конституция (Основной Закон) Украинской Советской Социалистической Республики: принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета Укр. ССР девятого созыва 20 апреля 1978 г. - К.: Политиздат Украины, 1983. - 48 с.

України. Це насамперед Закони України "Про державну службу" (стаття 3)¹, "Про місцеве самоврядування в Україні" (стаття 4)², "Про службу в органах місцевого самоврядування" (стаття 4)³, "Про комітети Верховної Ради України" (стаття 3)⁴, "Про місцеві державні адміністрації" (стаття 3)⁵, "Про Кабінет Міністрів України" (стаття 3)⁶, "Про оперативно-розшукову діяльність" (стаття 4)⁷, "Про міліцію" (стаття 3)⁸, "Про Службу безпеки України" (стаття 3)⁹, "Про боротьбу з тероризмом" (стаття 3)¹⁰ та інші. Також, згідно статті 7 Кодексу адміністративного судочинства України, законність є принципом здійснення правосуддя в адміністративних судах¹¹.

Останнім часом, принцип законності знайшов своє закріплення у Законах України "Про доступ до публічної інформації" (стаття 4)¹², "Про центральні органи виконавчої влади" (стаття 2)¹³, "Про засади запобігання і протидії корупції" (стаття 3)¹⁴ та інших.

¹ Див.: Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 52. - Ст. 490.

² Див.: Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1997. - № 24. - Ст. 170.

³ Див.: Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 7 червня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 33. - Ст. 175.

⁴ Див.: Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 4 квітня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. 1995. - № 19. - Ст. 134.

⁵ Див.: Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 20-21. - Ст. 190.

⁶ Див.: Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 16 травня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2008. - № 25. - Ст. 241.

⁷ Див.: Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 22. - Ст. 303.

⁸ Див.: Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1991. - № 4. - Ст. 20.

⁹ Див.: Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 27. - Ст. 382.

¹⁰ Див.: Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 25. - Ст. 180.

¹¹ Див.: Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. - 2005. - № 35-36, № 37. - Ст. 446.

¹² Див.: Про доступ до публічної інформації: Закон України від 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2011. - № 32. - Ст. 314.

¹³ Див.: Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2011. - № 38. - Ст. 385.

¹⁴ Див.: Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2011. - № 40. - Ст. 404.

Цей принцип в адміністративно-правовій сфері проявляється: а) в законодавчому регулюванні суспільних відносин в галузі управління; б) в формулі, відповідно до якої всі органи виконавчої влади, як й інші державні органи, утворюються відповідно до закону, який також наділяє їх відповідними повноваженнями; в) в вимогах обов'язкової відповідності актів органів управління адміністративному законодавству; г) в закріпленні в якості незаперечної і обов'язкової вимоги положення про те, що заходи адміністративного примусу можуть бути застосовані до особи лише у випадках й межах, які встановлені законом, а кваліфікація правопорушення, застосування адміністративного стягнення та його виконання повинні виконуватися суворо на основі закону і тільки за ті адміністративні проступки, які ця особа скоїла; г) в наданні громадськості права на участь в здійсненні контролю за додержанням норм адміністративного законодавства; д) у встановленні суворої відповідальності за порушення вимог законності.

Водночас цей принцип не можна розуміти однобічно - лише щодо державних органів. Він стосується також громадян, які щоденно стикаються з цими органами. Громадяни повинні сумлінно виконувати покладені на них обов'язки додержуватися законності, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Отже, принцип законності полягає в тому, що усі органи державної влади та їх посадові особи, громадські організації та окремі громадяни повинні суворо дотримуватися вимог законів і положень зазначених на них підзаконних актів.

Додержання вимог законності у сфері діяльності органів виконавчої влади має особливого значення, адже це обумовлюється обставинами, які пов'язані із загальними тенденціями і вимогами розвитку громадянського суспільства в Україні. Державне управління реалізують численні суб'єкти державно-владних повноважень. Передусім це органи виконавчої влади, їх посадові і службові особи, які вступають у реальні відносини з громадянами, практично втілюють у життя закони України. Тому ними має реально забезпечуватися режим законності в державі, їх поведінка (діяльність) має бути зразком ідеального дотримання принципу законності. Але поки що рано говорити про повне і всебічне дотримання посадовими особами органів виконавчої влади, як на центральному, так і місцевому рівнях, положень законодавства України.

Органи виконавчої влади здійснюють у межах своєї компетенції підзаконну правотворчу діяльність, яка охоплює досить широкий спектр сфер суспільного життя. Зважаючи на нинішній стан україн-

ського законодавства, слід мати на увазі, що його частиною на підзаконному рівні, є й акти, прийняті ще за часів колишнього СРСР. Чинними є на сьогодні такі акти законодавства УРСР – Кодекс законів про працю, процесуальні кодекси тощо, які за основним своїм змістом не завжди відповідають сучасним умовам функціонування суспільних відносин за побудови соціально орієнтованої, правової держави. Потрібно також мати на увазі, що певна кількість нормативно-правових актів, прийнятих в Україні після 1991 року до 1996 року, теж не відповідають положенням Конституції України, насамперед її тезам про визнання людини, її життя і здоров'я, недоторканості і безпеки найвищою соціальною цінністю. А тому, необхідно плано-мірно проводити роботу з метою приведення їх у відповідність до вимог Основного Закону України.

Зазначене свідчить про те, що стан законності у сфері нормотворчості органів виконавчої влади залишається незадовільним. Ефективне правозастосування в Україні ускладнено, щонайменше, такими негативними чинниками як-то: існування норм, що прийняті ще в період тоталітарного режиму; наявність прогалів, безсистемність, неузгодженість чинного законодавства; незабезпеченість повної реалізації положень Конституції в поточному законодавстві; суперечливість чинних нормативно-правових актів міжнародним конвенціям, договорам, ратифікованим Верховною Радою України, незважаючи на те, що останні є нормами прямої дії. Усе це негативно відбивається на стабільності юридичної практики і в свою чергу не сприяє економічному зростанню країни, пануванню законності у різноманітних сферах суспільного життя¹.

Для забезпечення законності у сфері нормотворчої діяльності органів виконавчої влади необхідно насамперед на законодавчому рівні врегулювати процес прийняття підзаконних норм права, упорядкувати його найбільш типові форми, встановити чіткі залежності між формою та змістом цих джерел права, визначити шляхи подолання протиріч у їх системі.

Крім того, треба погодитися з вченими які вказують на необхідність прийняття єдиного комплексного нормативно-правового акту – Закону України "Про нормативно-правові акти України". Він дозволить упорядкувати питання формування системи законодавства

¹ Див.: Горбунова Л.М. Підзаконні нормативно-правові акти: організаційно-правові питання забезпечення законності: дис. к.ю.н. за спец.: 12.00.07 – теорія управління: адміністративне право і процес, фінансове право; інформаційне право. – К.: Київський національний економічний університет, 2005. – С. 151-152.

України, забезпечити його високу якість та ефективність, зміцнити законність у сфері державного управління.

УДК 351.741:342.7:314.7

Є.В. Микитенко

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ
ГРОМАДЯН В МІГРАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ**

У статті розглядаються актуальні проблеми захисту прав громадян в міграційній діяльності правоохоронних органів. Автором виділені групи питань, з якими найчастіше стикаються працівники відповідних підрозділів, а також пропонуються авторські пропозиції в чинне українське законодавство.

Ключові слова: *захист прав, міграційна діяльність, актуальні питання, правове регулювання імміграційної діяльності.*

В статье рассматриваются актуальные проблемы защиты прав граждан в миграционной деятельности правоохранительных органов. Автором выделены группы вопросов, с которыми наиболее часто сталкиваются работники соответствующих подразделений, а также предлагаются авторские предложения в действующее украинское законодательство.

Ключевые слова: *защита прав, миграционная деятельность, актуальные вопросы, правовое регулирование иммиграционной деятельности.*

In article actual problems of citizen's rights protection in migratory activity of law enforcement bodies are considered. The author allocates groups of questions which workers of corresponding divisions most often face, and also author's offers in the operating Ukrainian legislation are offered.

Key words: *protection of the rights, migratory activity; pressing questions; legal regulation of immigration activity.*

Кардинальне реформування соціально-економічних та політичних сфер українського суспільства, побудова демократичної, соціальної і правової держави поставило на порядок денний питання щодо повного і ефективного забезпечення прав громадян. Не є виключенням і захист прав громадян в міграційній діяльності відповідних державних органів. Варто відзначити, що міграційні процеси значно впливають на суспільне життя, рівень соціально-економічного розвитку країн. Так, за даними Всесвітнього банку на 2010 рік за кордоном знаходяться 6,6 мільйона українців [1]. Державною прикордонною службою України з січня по грудень 2010 року пропущено через

державний кордон близько 77,19 мільйона осіб, крім цього, було відмовлено у пропуску в Україну 16 028 іноземцям - потенційним незаконним мігрантам [2].

Зауважимо, що проблема охорони прав громадян в міграційній діяльності правоохоронних органів лежить в площині прав і свобод людини. З одного боку в Конституції нашої держави визнається, що людина в Україні визнається найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Конституційні права і свободи з одного боку захищаються державою, а з іншого - суспільством. Чим тісніше буде взаємодія між гілками влади і суспільством, тим якісніші будуть правоохоронні послуги та рівень захисту населення. Отже, у такій взаємодії безпосередньо зацікавлені мігранти - фізичні особи.

В основу сучасної правоохоронної системи України покладено ст. 8 Конституції України принцип верховенства права, що означає підпорядкування діяльності суб'єктів державної влади потребам реалізації та захисту прав людини, її пріоритетність перед іншими демократичними цінностями правової держави. Адміністративно-правовий режим взаємовідносин органів державної влади з громадянами, у тому числі з іммігрантами, має базуватися на вимозі беззаперечного визнання прав людини, поваги до її законних інтересів, правомірних вимог і очікувань.

У Посланні до українського народу "Не люди для реформ, а реформи для людей" Президент України Віктор Федорович Янукович в частині окреслених принципів вітчизняної системи права зазначив, що: норми права мають бути зрозумілими для громадян, закріплених у нормативно-правових актах; стабільними і послідовними в законодавчій діяльності; однаковими для застосування; відповідність законодавства сучасним світовим стандартам прав і свобод людини; відповідність нормативно-правовим актів загальним принципам права, закріпленим у Конституції України, передусім у Конституції України, передусім свободи, у тому числі - свободи слова, справедливості, рівності [3, с. 6].

На підготовку роботи мали істотний вплив наукові розробки українських правників, управлінців, психологів, кримінологів, педагогів В.І. Антіпова, О.М. Бандурки, Н.В. Барахтяна, І.П. Голосніченка, С.Т. Гончарука, О.М. Джу́жі, Є.В. Додіна, М.М. Дорогих, А.В. Іщенко, М.Й. Коржанського, В.П. Казміренка, Я.Ю. Кондратьєва, В.К. Колпакова, Ф.А. Лопушанського, Н.Р. Нижник, О.І. Остапенка, В.І. Олєфіра, В.М. Сіньова, В.Д. Сущенко, Л.П. Тузова, В.І. Шакуна та інших.

Метою даної статті є проаналізувати захист прав громадян в імміграційній діяльності правоохоронних органів та визначити проблемні питання в обраній тематиці, а також розроблення відповідних практичних рекомендацій.

Для досягнення поставленої мети були вирішені такі завдання:

- проаналізувати наявні наукові розробки і стан чинного законодавства у контексті досліджуваної тематики;
- розробити відповідні пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у зазначеній сфері.

Розв'язання окреслених завдань вимагає комплексного підходу, вироблення методологічних та практичних заходів з метою внесення пропозицій для практики. Відзначаємо, що сучасна юридична наука не завжди в змозі своєчасно реагувати на ті питання, які виникають в ході практичної діяльності. Це стосується й сфери врегулювання міграційних відносин. Незважаючи на те, що опубліковано декілька наукових праць присвячених проблемам захисту прав мігрантів, наразі відсутні фундаментальні розробки щодо захисту прав громадян в імміграційній діяльності правоохоронних органів, що спонукали автора взятися за дослідження даної тематики.

Загально відомо, що перебудова чи удосконалення в будь-якій сфері суспільного життя можлива лише тоді, коли будуть зрозумілі причини, що не сприяють покращенню становища, а відповідним чином гальмують еволюційний розвиток.

Проведене в процесі дослідження інтерв'ювання працівників підрозділів служби у справах громадянства, міграції та реєстрації фізичних осіб (далі - служби ГРФО) дозволило окреслити, виходячи із загальної проблеми функціонування правоохоронних органів, ряд питань, що безпосередньо впливають на ефективність функціонування вказаних підрозділів. Серед таких питань виділимо:

- удосконалення нормативно-правового забезпечення функціонування правоохоронних органів відповідно до покладених завдань в імміграційній діяльності;
- взаємодія правоохоронних органів, які забезпечують захист прав мігрантів з населенням та представниками засобів масової інформації;
- науково-методичне забезпечення кадрової підготовки працівників правоохоронних органів.

Інші питання, на нашу думку, слід вважати похідними від згаданих вище.

Водночас, процеси послідовного утвердження демократичних засад здійснюються досить непросто й обтяжені багатьма негативними явищами, серед яких найнебезпечнішими є: високий рівень криміналізації економіки, корупція, консолідація злочинного світу, вихід криміналу за межі національних кордонів. Міграція фізичних осіб, що визначається як складний соціальний феномен який впливає на демографічну ситуацію та процеси урбанізації, сприяє територіальному перерозподілу населення та трудових ресурсів, впливає на рівень соціально-економічного розвитку регіонів, на ринок робочої сили, на соціальну структуру, культурний та освітній рівень населення. Тому й юридичні норми, які регулюють суспільні відносини пов'язані з міграційними процесами фізичних осіб, є складною системою, яка носить міжгалузевий характер та містить багато міграційно-правових інститутів. Так, відносини щодо контролю за режимом перебування іноземців в Україні, їх видворення за межі України регламентується адміністративним правом, порядок видачі фізичних осіб –конституційним, кримінальним та кримінально-процесуальним правом, інститут трудової міграції – трудовим правом, правом соціального забезпечення – тобто міграційні правовідносини є багатогранними та різноманітними.

Між тим, незаперечним є факт, що сучасне законодавство України, що регулює міграційні процеси знаходяться в постійному розвитку та удосконаленні. Так, на цей час діє вже третя редакція Закону України "Про громадянство", двічі вносилися зміни (в 2000 та 2001 роках) до Постанови Кабінету міністрів України № 1074 від 29.12.1995 р. "Про правила виїзду з України іноземців та осіб без громадянства в Україну, їх виїзду і транзитного проїзду через її територію", Законом України № 1299-IV від 20.11.2003 р. були внесені зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо адміністративної відповідальності за порушення правил перебування іноземців та осіб без громадянства в Україні. В Закон України "Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України" зміни вносилися тричі (у 2002-2004 роках).

Доцільно згадати й про відсутність комплексного контролю міграції в країні. Так, Державна прикордонна служба забезпечує пропуск громадян через державний кордон, МВС України оформлює паспорти, дозволи на імміграцію та контролює перебування іноземців в країні, Державний комітет України у справах національностей та релігії займається прийманням біженців, Міністерство праці України відповідає за працевлаштування іноземців, тощо, а державний орган

який би вирішив питання захисту прав громадян в міграційній галузі комплексно, знаходиться в стадії створення. Вищевказане, разом з констатацією активного розвитку міграційних відносин в суспільстві, дозволяє говорити про гостру необхідність подальшого удосконалення нормативних актів, що регулюють міграційні відносини.

Запорукою вирішення проблем, які нарізи в міграційній політиці країни може стати створення в процесі адміністративної реформи Державної міграційної служби, розгляд та прийняття Верховною Радою України Закону України "Про основні засади державної міграційної політики України".

Серед положень законодавства України, з приводу необхідності змін яких ведеться активна дискусія в суспільстві, відзначимо ст. 1 Закону України "Про громадянство України", а саме частину 9, в якій регламентовано, що проживання на території України на законних підставах – це проживання в Україні іноземця чи особи без громадянства, які мають у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року відмітку про постійну чи тимчасову прописку на території України, або зареєструвати на території свій національний паспорт, або мають посвідку на постійне чи тимчасове проживання на території України, або їм надано статус біженця чи притулок в Україні [4].

Таке трактування дало змогу легалізуватись в Україні значній кількості іноземців, які тимчасово перебували в Україні через приватні справи, особливо з країн "кавказького" регіону. В ч. 4 ст. 7 вищезгаданого нами закону надано можливість визнати громадянином України особу, яка народилася на території України, батьками якої є іноземці, що на законних підставах проживають на території України, і не була за народженням громадянства жодного з батьків. Разом з тим, клопотання батьків про визначення їх дитини громадянином України не має правових наслідків до досягнення дитиною 18-річного віку. В той же час дитина згідно національного законодавства в сфері громадянства більшості європейських держав може визначитись зі своїм громадянством відповідно до громадянства її батьків. Про те цей факт не свідчить, що вона захоче при досягненні відповідного віку набути громадянства України. Тобто, визнання новонародженої дитини громадянином України дає змогу легалізуватись її батькам, а її реальне громадянство стане відомо лише тоді, коли вона досягне певного віку та буде огримувати національний паспорт.

Так, тільки за ст. 7 Закону України "Про громадянство України" в 2009 році підрозділами служби ПРФО Головного управління МВС

України в Донецькій області прийнято 451 матеріал про визнання громадянином України неповнолітньої дитини. Це дало змогу легалізуватись в Україні, тобто отримати дозвіл на імміграцію їх батькам, а це понад 900 іноземців.

Вважаємо, що визначення "проживання на території України на законних підставах іноземців, що зареєстрували на території України свій національний паспорт" відповідно до ст. 1 Закону України "Про громадянство" суперечить положенням ст. 3 Закону України "Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні", в якій регламентовано, що місце проживання - це адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком понад 6 місяців на рік [5]. Таким чином, в положенні ст. 1 Закону України "Про громадянство" не визначено необхідний термін проживання, що за умови народження дитини у цей термін, дає змогу особі іноземця або особі без громадянства скористатися правом на імміграцію, що, в свою чергу, може суперечити інтересам державної національної політики. У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне виключити з ч. 9 ст. 1 цього закону слова "або зареєстрували на території України свій національний паспорт".

Також, на наш погляд, існують певні смислові протиріччя зі ст. 3 Закону України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства", в якій регламентовано, що іноземці та особи без громадянства можуть у встановленому порядку іммігрувати в Україну на постійне проживання, або прибути для працевлаштування на визначений термін, а також тимчасово перебувати на її території [6]. Так, перебування на території України на постійних або тимчасових обставинах мають зовсім різний правовий статус і наслідки.

Звертаємо увагу й на такий аспект діяльності підрозділів служби ПРФО, який стосується інтересів багатьох громадян та суб'єктів господарювання. Так, останнім часом значно зросла кількість звернень суб'єктів господарювання до МВС України щодо обмеження права на свободу пересування боржників-фізичних осіб. У зв'язку з набуттям вказаною проблемою значної гостроти, Національний банк України листом № 49-012/2687-20491 від 03.11.2009 був змушений надати роз'яснення "Щодо обмеження в'їзду за межі України боржників банків". Так, обмеження права на свободу пересування відповідно до Закону України "Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України" може мати місце як безпосередньо, так і опосередковано, зокрема, шляхом відмови у видачі паспорта громадянина

України для виїзду за кордон. У ст. 6 зазначеного закону закріплено вичерпний перелік підстав, за яких громадянину України може бути відмовлено у видачі такого паспорта або, за його наявності, у виїзді за межі України [7]. Відзначаємо, що за відомостями Державної прикордонної служби в 2009 році на контроль щодо тимчасової заборони на виїзд з України було поставлено понад 2 тисяч громадян України, які мали заборгованість. Незважаючи на те, що співробітники державної виконавчої служби, державної прикордонної служби в своїх коментарях щодо цієї проблеми вказують, що враховують суму заборгованості, обставини справи, майнове положення боржника, в наведеному нами законі дуже широко викладено обставини, за яких виїзд може бути обмежений. Так, наприклад п. 2 ст. 6 Закону України "Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України" регламентовано, що громадянину України може бути тимчасово відмовлено у видачі паспорта у випадках, якщо діють неврегульовані аліментні, договірні чи інші невиконані зобов'язання, проте жодної вказівки щодо конкретизації хоча б розміру невиконаних зобов'язань не існує. Фактично, заборгованість, наприклад, за комунальні послуги в розмірі 200 гривень може привести до скасування туристичної подорожі вартістю 2000 доларів США. Також потребує удосконалення положення п. 8 ст. 6 цього закону, в якому законодавець звертає увагу на можливість тимчасової відмови у видачі паспорта або його затримання громадянину України, якщо щодо нього подано цивільний позов до суду - до закінчення провадження у справі. Але ми знаємо, що на практиці розгляд цивільних справ може тривати роками та й за різними обставинами. Тобто, за таких умов людина може бути роками обмежена в свободі пересування. У зв'язку з цим, на наш погляд, на законодавчому рівні необхідно визначити, що у разі подання цивільного позову до суду обмеження щодо виїзду можуть бути встановлені тільки за рішенням суду та на визначений термін. Багато також визначити коло цивільних справ, щодо яких може бути вчинено обмеження на виїзд.

Звернемо увагу й на необхідність перегляду положень ст. 32 Закону України "Про правовий статус іноземців", в якій визначено можливість видворення іноземця за межі України (якщо він вчинив злочин або адміністративне правопорушення) після відбуття призначеного йому покарання чи виконання адміністративного стягнення. На практиці виконання цієї норми в окремих випадках призводить до абсурду. Так, у разі, коли іноземець вчинив злочин та ви-

роком суду його позбавлено свободи на 3 роки, з випробувальним строком на 2 роки, то в підсумку його не може бути видворено за межі України, до того ж в нього можуть бути відсутні законні засоби до існування та право на законних підставах на працевлаштування, адже його правовий статус як іноземця – незаконний мігрант.

Відзначаємо, що санкція ст. 203 Кодексу України про адміністративні правопорушення не передбачає можливості попередження за скоєння такого правопорушення. В практичній діяльності у разі виявлення незаконного мігранту, у якого не має коштів для сплати штрафу, правоохоронні органи не мають його примусово видворити навіть за державні кошти, оскільки є невиконане рішення суду щодо накладення адміністративного стягнення.

Також потребує відповідних змін положення ст. 4 Закону України "Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України", відповідно до якого особа може отримати паспорт для виїзду за кордон на загальних підставах лише при досягненні нею 18-річного віку. В той же час в ст. 313 Цивільного кодексу України встановлено право особи на свободу пересування, яким закріплено можливість фізичної особи яка досягла шістнадцяти років, на вільний самостійний виїзд за межі України. Таким чином необхідно привести вищезгадану норму закону у відповідність до положень Цивільного кодексу України.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що реалії сьогодення вимагають проведення гнучкої державної політики в усіх сферах суспільного життя, у тому числі в галузі регулювання міграційних відносин. Необхідна швидка та об'єктивна ревізія нормативно-правової бази в сфері державної міграційної політики, що надасть можливість більш ефективно виконувати свої обов'язки відповідним державним органам, знизити рівень невдоволеності громадян станом захисту їх прав та інтересів у вказаній галузі правовідносин, а також забезпечити дотримання національних інтересів нашої держави.

Використана література:

1. За останні роки Україну залишили 6,6 млн людей / Інформація "ТСН.ua" від 11.11.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/z-ukrayini-vzhe-viyihali-ponad-6-milyoniv-lyudey.html>. – Назва з екрану.

2. У 2011 році українські прикордонники працюватимуть під гаслом "Законність, безпека, культура, комфорт" / Інформація Державної

прикордонної служби України від 15 грудня 2010 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pvu.gov.ua/control/uk/publish/article?jsessionId=AD676B84BA3F73656C1DB0A006C0E549?art_id=99875&cat_id=62916. – Назва з екрану.

3. Не люди для реформ, а реформи для людей: Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу / Газета "Урядовий кур'єр" від 05.06.2010. – № 101. – С. 4-6.

4. Про громадянство України: Закон України № 2235-III від 18.01.2001 / Законодавчі та нормативно-правові акти, які регламентують міграційні процеси, реєстрацію фізичних осіб, питання громадянства, оформлення документів // Збірник документів у 2-х частинах. – Державний департамент у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб МВС України. – К., 2007. – Ч. 1. – 380 с.

5. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України № 1382-IV від 11.12.2003. / Законодавчі та нормативно-правові акти, які регламентують міграційні процеси, реєстрацію фізичних осіб, питання громадянства, оформлення документів // Збірник документів у 2-х частинах. – Державний департамент у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб МВС України. – К., 2007. – Ч. 1. – 380 с.

6. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України № 3929-XII від 04.02.1994. / Законодавчі та нормативно-правові акти, які регламентують міграційні процеси, реєстрацію фізичних осіб, питання громадянства, оформлення документів // Збірник документів у 2-х частинах. – Державний департамент у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб МВС України. – К., 2007. – Ч. 1. – 380 с.

7. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України № 3857-XII від 21.01.1994. / Законодавчі та нормативно-правові акти, які регламентують міграційні процеси, реєстрацію фізичних осіб, питання громадянства, оформлення документів // Збірник документів у 2-х частинах. – Державний департамент у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб МВС України. – К., 2007. – Ч. 1. – 380 с.

Розділ ІV. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА

УДК 349.6

Б.Г. Розовский

**"СЕВЕРНЫЙ ПОЛЮС"
ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРАВА**

Экономика XX-XXI в.в. – это массовое искусство жить в долг. Отечественный эколого-правовой механизм управления природопользованием – это нормативное закрепление попытки отдать долг природе на копейку, отняв у нее гривну.

Розглядається проблема визначення предмету екологічного права, місця його в системі має рацію, неминучій трансформації в право господарське.

Ключові слова: *природа, екологічне право, господарське право.*

Рассматривается проблема определения предмета экологического права, места его в системе права, неизбежной трансформации в право хозяйственное.

Ключевые слова: *природа, экологическое право, хозяйственное право.*

The problem of defining the subject of ecological law, its place in the system of law, inevitable transformation in economic law is considered.

Key words: *nature, ecological law, economic law.*

Считается аксиомой: на Северном полюсе в какую бы сторону не двинулся – пойдешь на юг. Столь же аксиоматично признание: в экологическом праве куда не двинешь – придешь в право хозяйственное.

"Право, – пишет известный американский юрист Л. Фридман, – имеет большое количество значений, хрупких, как стекло, неустой-

чивых, как мыльный пузырь, неуловимых, как время, но ему можно попытаться дать несколько рабочих определений"¹. Пытаются. Говорят: два украинца - три гетмана. Если эту формулу распространить на юристов, то на два юриста будет десять концепций и в итоге - полное отсутствие ясности. Причем, не в частности - в самих что не есть основополагающих понятиях. Так, если в понимании пересічного українця право - это допустимые правила поведения, установленные законом, указом, то в теории издавна признается, что в толковании права следует избегать универсальных определений². Несмотря на многотысячелетнюю историю, ни юридическая наука, ни философия не смогли выработать общепризнанную его формулу. Продолжает сохранять актуальность известное замечание Канта: "Юристы и до сих пор ищут дефиницию для своего понятия права"³. Ю.С. Шемшученко, например, начиная статью "Что есть право?", цитирует Канта и пишет: "С тех времен миновало более двух столетий. Написано тысячи работ по вопросам правопонимания. Однако и сегодня нет однозначного ответа на вопрос: что есть право?" Изложив на полтора десятка страниц результаты своего поиска ответа, автор приходит к выводу: "Таким образом, в длительных теоретических поисках общей формулы права заметно большое разнообразие идей и мыслей. Можно допустить, что такая формула никогда не будет найдена"⁴. Действительно, на философском уровне не нашли, не предпринимают даже попытку.

Г.В. Мальцев в свою очередь констатирует: "Существуют сотни, а может быть и тысячи дефиниций права, и среди них нет ни одной общепризнанной, разделяемой всеми, кто ценит и изучает право"⁵. Один только перечень чего стоит: теологическая теория, натуралистическая теория, теория естественного права, нормативистская, позитивистская, марксистская, примирительная, регулятивная, психологическая - список, наверное, далеко неполный.

Не приходится удивляться, когда ситуация дублируется в попытках определения некоторых отраслей права. Экологическое пра-

¹ Фридман Л. Введение в американское право. - М., 1992. - С.14.

² Яволен, Дигесты 50.17.202 [[http://ru.wikipedia.org/wiki/Право \(wikiwix.com-export/export.php?...wikipedia...wiki...\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Право_(wikiwix.com-export/export.php?...wikipedia...wiki...))]

³ Кант И. Критика чистого разума. - М.: Мысль, 1994. - С.432.

⁴ Шемшученко Ю.С. Що є право? / Антологія української юридичної думки. В 10 т. Том 10. Юридична наука незалежної України. К.: Видавничий Дім "Юридична книга", 2005. - С.30, 46.

⁵ Теория государства и права. Под ред. проф. Г.И. Манова. Учебник для вузов. - М.: Изд-во БЕК. 1996. - С. 31-32.

во за свою недолгую историю сменило названия: природоохрительное, охрана окружающей природной среды, охрана человека в окружающей природной среде, природноресурсное - всё не упомянуто.

Причины в том, что в поисках определения брались отдельные стороны взаимоотношений человека с природой, игнорируя суть. Суть же однозначна. Право складывается как бы из двух томов. Один из них - в новой глянцево-обложке, многократно переизданный, дополненный и переработанный с учетом меняющихся; воззрений, напичканный множеством цитат из работ от древних греков и римлян до современных авангардистов, лежит на библиотечной полке, изредка истребваемый особыми ценителями. Другой же - старый, потрепанный, с замусоленными страницами, постоянно находится на рабочем столе практиков, живет рабочей жизнью, независимый от своего библиотечного собрата. И этот второй, деловой том экологического права составляет экономика.

В самом общем виде природопользование - это обусловленный уровнем развития производительных сил и соответствующих им производственных отношений динамичный процесс вовлечения природных объектов в хозяйственную, научно-познавательную, рекреационную, эстетико-воспитательную и другую деятельность для удовлетворения материальных и духовных потребностей общества. Рациональность придается природопользованию путем правовой регламентации меры, формы и соотношения возможного использования объектов природы во всех видах социально-экономической деятельности, а также установления приоритета целей при невозможности многоцелевого использования этих объектов. Таким образом, цель рационального природопользования - обеспечить максимальное удовлетворение постоянно растущих материальных и духовных потребностей общества за счет имеющихся или воспроизводимых природных ресурсов, определить наиболее эффективный, экономически выгодный с позиции народного хозяйства путь их использования без ущерба для жизненных интересов людей.

Поскольку хозяйственная эксплуатация природных и всех остальных экономических ресурсов базируется на единых экономических законах, весьма проблематична дальнейшая возможность регулирования процесса хозяйствования с помощью разнородных отраслей права. Синтезирующей отрасли, полностью охватывающей весь комплекс правовых средств рационального использования экономи-

ческих ресурсов, нет. Наиболее полно решить эту задачу может хозяйственное право, вели сумеет отказаться от дублирования целей гражданского права. Стнесение к хозяйственному праву в качестве одной из составляющих права природоресурсного позволит ликвидировать отсутствие единства в основных методах правового регулирования хозяйственного использования экономических ресурсов, что сейчас в равной мере отрицательно сказывается на эффективности и природоресурсных, и хозяйственно-правовых (в существующем их обособлении) норм, а в конечном итоге - на результатах хозяйственной деятельности общества. Концентрация правового регулирования хозяйственных отношений в одной отрасли хозяйственного права создает очевидные преимущества, обусловленные возможностью формулировать единую цель правового регулирования, достижение которой обеспечивается единством применяемых принципов.

В отличие от нынешнего его состояния, природоресурсное право должно входить в союз в качестве права *цивилизированных природопользователей*, отражать более высокую *экономическую и правовую культуру* интенсивного использования природных ресурсов, быть составной *частью права цивилизованных хозяйственных производителей*. Последнее требует выхода на очень высокие рубежи качества теоретических разработок и практического их воплощения в законодательных актах.

Регулирование жизненно важных для общества отношений обеспечивается целым комплексом отраслей законодательства. Природопользование, являясь материальной основой существования человека, по самой идее должно быть эпицентром, связующим звеном построения и функционирования всей системы права. Должно. Но стало ли?

Как указывалось, исторически потребление значительной части природных ресурсов было естественно-биологической потребностью человека и в силу этой его естественности долго не требовало жесткого регулирования. Объективно даже появление собственности на землю первоначально символизировало лишь атрибутику власти ее владельца и лишь затем получило экономическое содержание.

Экологический фактор многие века отсутствовал в перечне регулируемых. Он приобретал значение, а затем и вес по мере нарастания своего рода коэффициента экономической отдачи от эксплуатации природного ресурса, со временем помноженного на его сокращение и истощение. В разных странах это происходило по-разному и в разных временных рамках, но в целом не подлежит сомнению:

именно экономика является прародительницей современной экологии и ее завершения – экологического права. Поэтому не приходится удивляться, что экологическое право с момента зарождения начало дрейфовать в сторону права рационального, экономически обоснованного природопользования. Попытки обособления цели охраны от задачи рационального природопользования – это всего лишь подобие доктринального фейерверка: красиво, но не светит и не греет, свидетельствует лишь о недомыслии в оценке реальной действительности.

Сегодня экологи, хотя бы они того или нет, обязаны исповедовать слоган американцев: "О чем бы мы не говорили, мы говорим о деньгах!" Понимаю, на фоне возвышенного отношения к природе, это режет ухо, но такова серость реальной жизни.

Самонадеянные утверждения, будто экологическое право призвано регулировать общественные отношения по управлению природой. Если воспользоваться украинским фольклором – "нашому теляті – вовка з'їсти". При неизменности целей и задач охраны природы, отношения по использованию природных объектов, комплексов, ресурсов по своей сути производственные, технологические, экономические. Приставка "экологические" ровным счетом ничего не дает, даже если добавить критерий "рациональные". Природе как таковой от этого не холодно, не жарко. Цель человека – получить за ее счет максимальное удовлетворение своих потребностей, получить выгоду с минимальными издержками.

Сегодня бал правит рынок. Гражданское законодательство Украины в преобладающей части регламентирует те общественные отношения, в которых используется минимум его ограничений. Однако рынок, при всех его достоинствах, не панацея. Неограниченность рынка неизбежно привела бы к разрушению социально ориентированной экономики и общества в целом. Наиболее пострадала бы от хищнической эксплуатации природа во всех ее ипостасях. Поскольку данная работа адресована специалистам, не буду затрачивать время на обоснование преимуществ хозяйственно-правового регулирования использования природных ресурсов в процессе экономической (в широком смысле) деятельности. Ограничусь изложением содержания двух статей Хозяйственного кодекса Украины.

Статья 5. Конституционные основы правопорядка в сфере хозяйствования

1. Правовой хозяйственный порядок в Украине формируется на основе оптимального сочетания рыночного саморегулирования эко-

номических отношений субъектов хозяйствования и государственного регулирования макроэкономических процессов, исходя из конституционного требования ответственности государства перед человеком за свою деятельность и определения Украины как суверенного и независимого, демократического, социального, правового государства.

2. Конституционные основы правового хозяйственного порядка в Украине составляют: право собственности Украинского народа на землю, ее недра, атмосферный воздух, водные и другие природные ресурсы, находящиеся в пределах территории Украины, природные ресурсы ее континентального шельфа, исключительной (морской) экономической зоны, осуществляемое от имени Украинского народа органами государственной власти и органами местного самоуправления в пределах, определенных Конституцией Украины; право каждого гражданина пользоваться природными объектами права собственности народа в соответствии с законом; обеспечение государством защиты прав всех субъектов права собственности и хозяйствования, социальной направленности экономики, недопущение использования собственности во вред человеку и обществу; право каждого владеть, пользоваться и распоряжаться своей собственностью, результатами своей интеллектуальной, творческой деятельности; признание всех субъектов права собственности равными перед законом, нерушимости права частной собственности, недопущение противоправного лишения собственности; экономическое многообразие, право каждого на предпринимательскую деятельность, не запрещенную законом, определение исключительно законом правовых основ и гарантий предпринимательства; обеспечение государством защиты конкуренции в предпринимательской деятельности, недопущение злоупотребления монопольным положением на рынке, неправомерного ограничения конкуренции и недобросовестной конкуренции, определение правил конкуренции и норм антимонопольного регулирования исключительно законом; обеспечение государством экологической безопасности и поддержание экологического равновесия на территории Украины; обеспечение государством надлежащих, безопасных и здоровых условий труда, защита прав потребителей; взаимовыгодное сотрудничество с другими странами; признание и действие в Украине принципа верховенства права.

3. Субъекты хозяйствования и другие участники отношений в сфере хозяйствования осуществляют свою деятельность в пределах установленного правового хозяйственного порядка, соблюдая требования законодательства.

Стаття 6. Общие принципы хозяйствования

Общими принципами хозяйствования в Украине являются:

обеспечение экономического многообразия и равная защита государством всех субъектов хозяйствования;

свобода предпринимательской деятельности в пределах, определенных законом; свободное движение капиталов, товаров и услуг на территории Украины; ограничение государственного регулирования экономических процессов в связи с необходимостью обеспечения социальной направленности экономики, добросовестной конкуренции в предпринимательстве, экологической защиты населения, защиты прав потребителей и безопасности общества и государства; защита национального товаропроизводителя;

запрещение незаконного вмешательства органов государственной власти и органов местного самоуправления, их должностных лиц в хозяйственные отношения.

Приходится констатировать, по букве закона не являются, как это указано в ч. 2 ст.1 ХКУ, предметом его регулирования земельные, горные, лесные и водные отношения, отношения по использованию и охране растительного и животного мира, территорий и объектов природно-заповедного фонда, атмосферного воздуха. Представляется, данное утверждение излишне категорично и не отражает действительность. Нужен разумный симбиоз методов и средств правового регулирования, адекватное разграничение сфер отраслевого регулирования.

Реальная жизнь не может быть черно-белой. Уже сейчас экологическое право в своей основе базируется на принципах хозяйственного права, в соответствующей части неизбежно должно стать его составляющей. Как общественную опасность преступления необходимо искать за пределами уголовного права – в социальной действительности, где оно таит дальнейшую опасность¹, так и негативные последствия нерационального природопользования, нарушения стандартов охраны природы проявляются в ухудшении условий социально-экономического бытия человека и общества.

Понимание этого есть, но уж слишком велико нежелание не то, что уж расстаться с отраслевой самостоятельностью, но даже пойти на существенное ее ограничение. В итоге начинаешь опасаться, что

¹ См.: Ковалев М.И. Понятие преступления в советском уголовном праве. Свердловск. 1987. - С. 59; Лютов К. Содержание понятия "общественная опасность" // Вопросы уголовного права стран народной демократии. - М., 1963. - С. 233.

мы, экологи-правоведы уподобляемся наперсточникам, у которых шарик – предмет исследования – исчезает, затуманивается. И это при условии, что теоретики в подавляющем большинстве, если не обращать внимание на точность и обоснованность формулировок, излагают в целом правильные мысли. Они, подобно зверям Киплинга, забыв о теоретических битвах, мирно припадают к живительному источнику законов, стандартов, нормативов, комментируя их по силе возможности. И надо отдать должное – комментируют убедительно. Но получается примерно так, как в одной народной мудрости, которая гласит, что эротика – это когда красиво, а порнография – это когда как в жизни. В жизни же, когда смотришь на результаты реализации построенной на практике, получается, что порнография – это еще красиво, нужны другие образы, на описание которых не хватает нормативной лексики.

Разгадка проста: теория и практика находятся сейчас в двух измерениях, в параллельных реальностях, и из одной в другую происходит (должно происходить) перемещение активности по достижению иных целей деятельности. Так, в наиболее авторитетном по составу авторского коллектива учебнике "Экологическое право Украины. Академический курс" дается следующее определение: "Экологическое право – это комплексная отрасль права, которой регулируются общественные отношения в сфере охраны *окружающей природной среды*, (курсив мой. – Б.Р.) использования природных ресурсов и обеспечения экологической безопасности в интересах нынешнего и будущих поколений". Вроде все ясно и понятно. Но буквально на следующей странице со ссылкой на понятийный аппарат международных правовых актов и изменения, произошедшие в законодательстве Российской Федерации, утверждается: "При смысловой близости понятий "окружающая среда" и "окружающая природная среда" первое из них более точно отображает объект правовой охраны. Природная среда – это фактически природа, однако она в чистом виде уже практически не существует. Более 90% экосистем в мире искусственные. Под влиянием научно-технического прогресса в последнее полу столетие сформировалось новое антропогенно-природное окружение, которое и получило название окружающей среды (англ. – environment)"¹. Ситуация констатируется как факт, не требующий доказа-

¹ Екологічне право України. Академічний курс: Підручник. – Друге видання. / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво "Юридична думка", 2008. – С. 11.

тельств. Природа, по-Базарову, не храм, а мастерская, и человек в ней работник.

Как видим, авторы цитированного учебника дают совершенно иную трактовку понятия экологического права. По-сути, это теперь право охраны окружающей искусственной природной среды. Действительно, человечество из-за экспонентного роста численности и технической вооруженности внесло кардинальные изменения в существовавшую природу подавляющей части регионов Земли. И это случилось не сегодня. Абсолютно трезвую оценку дал не экономист, и не юрист, а известный философ В.С. Соловьев, утверждавший, что после ухода от слепого обожествления природы на стадии младенчества человечества, "одни только поэты сохраняли еще и поддерживали хотя бы безотчетное и робкое чувство любви как равноправному существу"¹. Мы тысячелетия живем в ультрапрагматичном мире, когда человек любит прежде всего самого себя. Природу он "любит" только в той мере, в какой она обеспечивает его благополучное существование.

Вспомним, сняв идеализирующие очки, подсечное земледелие и даже такое, на первый взгляд, невинное начинание, как одомашнивание диких животных – это ведь начальный этап агрессии человека в своем естественном окружении. Этап, без которого не было бы современного человека. А распашка неисчислимых гектаров земли, отторжение ее на городское и промышленное строительство, активное уничтожение носителей инфекционных болезней, предотвращение наводнений, оползней, селей и многое-многое другое – мог ли без этого человек не в позитическом ореоле, а на грешной земле чувствовать себя ныне человеком? Три десятилетия тому академик В.К. Макутов пророчески писал: "В таких регионах как, например, Донбасс, речь идет уже не столько об охране "окружающей нас природной среды", сколько об "окруженной нами природе". При развитии такой тенденции может наступить время, когда не природа будет средой для промышленности и транспорта, а последние станут средой для природы".

Сказав "А", по логике вещей надо идти до конца алфавита. Как видим, авторы цитированного учебника дают совершенно иную трактовку понятия экологического права. По сути, это теперь право

¹ Соловьев В.С. Смысл любви / Русский космизм: антология философской мысли. - М., 1993. - С. 102.

охраны окружающей искусственной природной среды. На первый взгляд – формальность, терминологические умствования. Так оно и получилось, ибо, судя по содержанию учебника, механизм охраны окружающей искусственной природной среды ни на йоту не претерпел изменений в сравнении с былым механизмом охраны естественной природной среды. Но если мы действительно признаем, что нас теперь окружает не естественная, а искусственная, существенно трансформированная природная среда, подходы к ее правовому регулированию меняются. И не просто меняются, а меняются кардинально.

Естественная природа – это то, что самозарождается и самовоспроизводится. Она и была условно предметом природоохранительного права. Искусственная природа – продукт труда человека. Ее отличие от естественной не в наборе видов – для изменения его в массе потребуются не год и не десятилетия, – а в своем предназначении: она служит, именно служит человеку, предназначена удовлетворять его потребности. Для придания и поддержания заданных качеств природного объекта требуется реализация комплекса соответствующих организационно-технических средств. В конечном итоге они сводятся к **искусственному** воспроизводству природного объекта. Некоторые изменения, вносимые в природный объект, требуют объяснения специалистов. Так, лес по своей природной структуре является разновозрастным. Именно в таком лесу и возможны выборочные рубки – одни деревья изымаются, другие тем временем подрастают. Но последние сто лет лесное хозяйство ориентировалось преимущественно на выращивание одновозрастных древостоев, то есть на систему сплошных рубок, когда на лесосеку загоняют технику и рубят все подряд. В итоге лес, подчиняясь промышленной технологии, то есть, то спонтанно на десятилетия исчезает. Меняется и его качественная структура – отличие многовидовой растительности от искусственно выращенной одновидовой в пояснении не нуждается. И таких лесов в Украине свыше половины.

Вообще, что такое естественное природное окружение? "Если сто лет назад немецкая корова давала в среднем 2,1 тонны молока в год, то сегодня она дает 6,8 тонны (и это не предел – экспериментальные голландские фермы вплотную приближаются к показателю 10 тонн молока от коровы в год). Сто лет назад один гектар немецкой пашни давал 185 тонн пшеницы, сегодня он уже дает 778 тонн. Аналогичная ситуация наблюдается с другими сельскохозяйственными продуктами-

ми. Например, производство картофеля выросло в Германии с 1300 до 4910 тон с гектара... В арсенале производителей селекция, генетическая модификация растений и большая линейка средств защиты растений от вредителей, болезней и сорняков¹.

Есть другой, кричащий аспект. По расчетам ученых, украинская земля – при должном отношении к ней – способна накормить более 300 млн. человек. Но за минувшее столетие ее плодородие сократилось до критических отметок. Украинский чернозем с 10-12-процентным содержанием гумуса – основного органического вещества почвы, сегодня можно увидеть только в Институте им. Л.Пастера в Париже. Это проблема экологическая или приоритетно-экономическая, народнохозяйственная?

В принципе внеэкономических экологических проблем нет и быть не может, разница в акцентных. Акценты таковы: мы больше не можем рассчитывать на расширение пахотных земель, они и так занимают 81% общего объема угодий. В США, к примеру, пахотные земли составляют всего 25%, во Франции – 48%. Производство зерна имеет четкую многолетнюю тенденцию к спаду. Мы ежегодно недобираем 20-30 млн. т хлеба. Подобное не наблюдается даже в Китае, Индии и Египте. Из-за нарушения технологической дисциплины мы собираем низкие урожаи при большом перерасходе удобрений. Так, на тонну действующего вещества получаем втрое меньше зерна, чем в США. Сегодня мы вносим в 30 раз меньше удобрений, по сравнению с Западной Европой. Вследствие этого генетический потенциал современных высокоинтенсивных сортов реализуется в производстве только на 25-38%.

Цифры не так, чтобы вгонять в панику, но впечатляют. Не нужно ли интерпретировать призыв сохранить естественное природное окружение как оправдание крайне нерационального, судя по статистическим показателям, ведения сельскохозяйственного производства в Украине?

Сколько не переименовывай природоохранительное право в экологическое, оно сегодня по реально стоящим задачам и способам их решения неминуемо должно трансформироваться в комплекс институтов, регламентирующих хозяйственную и иную деятельность по производству и порядку эксплуатации искусственных объектов, хотя и имеющих природную составляющую. (Целесообразно для их

¹ Новиков С. Накормить девять миллиардов / Эксперт. – 2011. – № 48 (781). – С. 118.

обозначения ввести термин "природно-искусственный объект"). Что это означает - понятно любому юристу, знакомому хотя бы с азами экономики и хозяйственного права. Однако в экологическом праве его составляющая - право рационального природопользования - не только не было полноценным партнером природоохранительного права, но, без преувеличения, пребывало в забвении. Ситуация меняется: в регулировании отношений человека с искусственно-естественной окружающей средой право рационального природопользования должно приобрести преобладающую роль.

Сколько бы ни совершенствовалось экологическое право, как бы ни ужесточали ответственность за посягательства на качество окружающей среды, факт остается фактом - естественная природа по мере индустриализации меняется, теряет одни, приобретает новые качества. А человек как объект природы? Учитывая парность корреляции, есть основания ожидать продолжения эволюции в сторону изменений природы и человека, пока еще считающейся естественной. Прогнозы его роботизации уже делаются. Сегодня в науке на профессиональном уровне обсуждается возможность материализации утопии с головой профессора Друзля. Речь не идет о консервации самой головы и искусственном поддержании функционирования мозга. Специалисты полагают, что к 2030 г. будет создан суперкомпьютер, который превзойдет по мощности мозга всего человечества. Он сможет размещаться в черепной коробке и стоить не более \$ 1 тыс. "То, что называют душой, не более чем сумма хранящейся в памяти информации. Эмоции и страсти только вредят человеку, толкая его к необдуманному поступкам. Сверхразум будет лишен этих слабостей. Информацию, поступающую в память каждого человека, уже сейчас можно начать переписывать на микрочип. Умирая, человек уносит с собой в могилу почти все, что создал его мозг за десятилетия. Компьютерная техника, удваивающая свои возможности каждые два-три года, скоро позволит перенести душу человека на микрочип. А уж приделать к нему органы восприятия (глаза и уши) и исполнительные органы (руки и ноги), как говорится, дело техники. Перед угрозой небытия любой разумный человек выберет продолжение жизни. Так биологическое человечество начнет переходить в электронное"¹. У меня лично такая перспектива позитивных эмоций не вызывает, но кто знает, может это будет в будущем очередной вариант экологического права?

¹ Болонкин А. В шаге от вечности. Электронное бессмертие наступит через 10-15 лет. / Аргументы и факты в Украине. - 2010. - № 48. - С. 23.

Прогностическая составляющая – неотъемлемый атрибут права. Однако в столь масштабно ускорившихся темпах научно-технического и социального прогресса долгосрочные прогнозы делать весьма затруднительно. Главный футуролог консалтингового подразделения широко известной фирмы Cisco Дэйв Эванс утверждает: "Сегодня мы знаем лишь 5% того, что нам станет известно через 50 лет". К тому же существует очевидное противоречие: право создается на перспективу, но закон должен действовать сегодня, он не может быть оторванным от жизни. И хотим мы того или нет, надо признать: экологическое законодательство, не говоря о перспективах, сегодня в массе не соответствует реалиям нашей неоднозначной жизни.

УДК 351.713 : 347.511

Н.Л. Недодасва

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ
ЩОДО ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ
ПЛАТНИКАМ ПОДАТКІВ**

Розглянуто проблемні питання відповідальності Державної податкової служби України, надано пропозиції по удосконаленню законодавчого забезпечення та організаційних заходів щодо відшкодування збитків платникам податків.

Ключові слова: *майнова відповідальність, платники податків, податкова служба, збитки, джерело відшкодування, законодавче забезпечення.*

Рассмотрены проблемные вопросы ответственности Государственной налоговой службы Украины, приведены предложения по усовершенствованию законодательного обеспечения и организационных подходов к возмещению убытков плательщикам налогов.

Ключевые слова: *имущественная ответственность, плательщики налогов, налоговая служба, ущерб, источник возмещения, законодательное обеспечение.*

Problematic aspects of the responsibility of the State Tax Service of Ukraine, presented proposals for improvement of legislation and organizational approaches to damages taxpayers.

Key words: *the liability, taxpayers, the tax office, the damage, the source of reimbursement, legislative support.*

Постановка проблеми. Законодавча база України передбачає владно – примусовий характер податкових правовідносин. Механізм примусу в сфері податкової діяльності з акумуляції податків та інших обов'язкових платежів можна визначити як закріплену законом суку-

пність дій та способів впливу владного суб'єкта на іншого учасника правовідносин зі сплати податків з метою забезпечення невідворотності їх сплати та захисту фіскального інтересу держави. З іншого боку повинен бути і законодавче закріплений адекватний механізм захисту прав платників податків. Але, як правомірно підкреслюють науковці, закріпленні у чинному законодавстві принципи оподаткування мають частково декларативний характер і не знайшли свого повного відображення у податкових правовідносинах. Особливим елементом податкових правовідносин є правовий статус Державної податкової служби України (ДПС) та її відповідальність. Значення відповідальності ДПС вже давно підкреслюється у літературі, і останнім часом інститут відповідальності став розглядатися не тільки як стримуючий фактор, а як основна засада функціонування. Податкові органи відповідають перед позивачем у межах цивільного права, тобто у повному обсязі, їх працівники відповідають уже в межах адміністративного або трудового законодавства, де випадки повного відшкодування збитків є швидше винятком. Викладене, без сумніву, підтверджує важливість дослідження та удосконалення правових, фінансових та організаційних аспектів відповідальності органів Державної податкової служби України.

Аналіз досліджень та публікацій. Окремі питання щодо відповідальності податкових органів перед платниками податків та державою знайшли своє відображення в наукових працях О.Бандурки, П.Мельника, Д.Мулявки, М.Кучерявенка та ін. авторів. Аналіз наукових джерел та матеріалів практики розгляду скарг дозволяють окреслити найбільш типові ситуації порушення прав платників податків: платник сплачує поточні платежі, а податковий орган направляє ці суми на погашення податкового боргу, або не списує податковий борг платника, який відповідно до законодавства мав бути списаний; при здійсненні перевірки податкові інспектори не визнають частину валових витрат платника і в результаті цього зменшують суму його збитків, або зменшують негативне значення декларацій по ПДВ; платник представляє уточнюючі розрахунки, але вони не визнаються податковим органом¹. Законодавчі акти, що регулюють правовідношення платників податків з контролюючими органами лише у загальному вигляді регламентують відповідальність податкової служби та її посадових осіб за відшкодування збитків з посиланням на цивільне та

¹ Єфанова З.Т. Оскарження податкових рішень-повідомлень в адміністративному порядку/ Єфанова Т.А. //Юридичний журнал. - 2009. - № 8. - С. 56-59.

адміністративне законодавство України взагалі. Не зважаючи на те що ці проблеми неодноразово висвітлювалися у юридичній та економічних джерелах, в Україні ще не розроблена чітка концепція захисту прав платників податків та відповідальності податкових органів.

Мета дослідження: проаналізувати проблемні питання відповідальності податкових органів щодо відшкодування збитків платникам податків, навести світовий досвід та пропозиції щодо персональної відповідальності посадових осіб ДПС і джерел відшкодування збитків податковими органами.

Виклад основного матеріалу. У загальному вигляді відповідальність ДПС необхідно розглядати як гарантію належного виконання нею своїх обов'язків та конкретних владних повноважень. Значимо, що в юридичній літературі відповідальність розглядається, в першу чергу, саме як іманентна, атрибутивна властивість обов'язку і одночасно характеризується як стан примушення до виконання обов'язку. Іншими словами, в саме поняття обов'язку відповідальність входить через примус, без якого не може бути відповідальності і не може бути виконання обов'язку. О. Бандурка правомірно підкреслює, що першочерговим завданням удосконалення юридичної відповідальності органів державної податкової служби має бути чітке законодавче розмежування відповідальності органу цієї служби і відповідальності посадових та службових осіб цього органу¹.

Найбільш слід підкреслити, що відповідальність перед платниками податків податкові органи несуть у межах інституту цивільного права. Цей вид відповідальності має деякі особливості порівняно з адміністративною, дисциплінарною та кримінальною відповідальністю. Норми цивільного права передбачають лише заходи майнового характеру, таким чином можна говорити про кілька функцій цивільно-правової (майнової) відповідальності податкової служби. Значені відповідальності властива превентивна функція. Вона полягає у тому, що стягнення з органу державної податкової служби шкоди, заподіяної в результаті його протиправного рішення, дії або бездіяльності, на користь постраждалої фізичної або юридичної особи становить досить відчутну санкцію. Виплачуючи певну суму, орган державної податкової служби позбавляється частини свого майна, не отримуючи при цьому взамін матеріального еквіваленту. Таким чи-

¹ Бандурко О.О. Управління Державною податковою службою в Україні: організаційно-правові аспекти. - Харків: вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2005. - С 11.

ном, проявляється одночасно репресивна (каральна) та превентивна функція майнової відповідальності.

Працівники ДПС, чії дії спричинили збитки платникам або державі, несуть у головному відповідальність у межах адміністративного та трудового права, де діє презумпція невинності працівника і відшкодування збитків настає в обмеженому обсязі, поширене коло питань щодо відповідальності посадових осіб податкової служби відображено у КУпАП. Адміністративна відповідальність передбачає стягнення у вигляді штрафу, який спрямовується у державний бюджет, але жодного висловлювання щодо відшкодування збитків платникам податків саме за рахунок особистих коштів посадових осіб ДПС немає. Відповідальність працівників органів ДПС виникає і в межах службово-трудових правовідносин. Законом України "Про державну службу" запроваджується система заходів, направлених на підвищення виконавчої та службової дисципліни серед службових і посадових осіб органів ДПС та інших державних установ, що мають відношення до галузі оподаткування. Але, як свідчить практика, цих дій явно не достатньо, часто, намагаючись забезпечити фінансові інтереси держави та виконати планові показники з надходження доходів до бюджетної системи, працівники податкових органів перевищують службові повноваження. Типовими є факти накладання надлишкових штрафних санкцій, незаконне притягнення до адміністративної відповідальності платників податків. Ст. 109 Податкового кодексу України² передбачає що під податковими правопорушеннями розуміються протиправні діяння (дія або бездіяльність) платників податків, податкових агентів а також посадових осіб контролюючих органів, вчинення ними порушень тягне за собою відповідальність, передбачену законами України. Але вже ст.110 Кодексу до осіб, які притягаються до відповідальності відносить тільки платників податків, податкових агентів та/або їх посадових осіб. Щоб уникнути такої ситуації, варто акцентувати увагу перш за все на персональній відповідальності посадових осіб органів ДПС України.

Практика свідчить, що найбільше від порушень чинного законодавства у сфері адміністративного управління зазнають збитків підприємницькі структури. Звідси і збільшення кількості їх позовів

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення. - Харків.: ТОВ "Одісей", 2011. - 248 с.

² Податковий кодекс України від 12.12.2010 (зі змінами та доповненнями). - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: // zakon.rada.gov.ua

до різних державних установ, включаючи податкові органи, про відшкодування матеріальної і моральної шкоди. На думку автора, повинна бути персональна відповідальність посадових осіб органів ДПС перед платниками податків за заподіянні збитки і вона повинна бути прописана саме у податковому законодавстві. На сьогодні законодавство з оподаткування не встановлює конкретних видів відповідальності посадових осіб за неправомірними дії чи бездіяльність, а лише містить посилення на чинне законодавство України.

З метою посилення ролі майнової відповідальності державної податкової служби необхідно посилити ще одну функцію зазначеного виду відповідальності - інформативну, спрямовану на всебічне та повне висвітлення фактів накладення на органи податкової служби майнових санкцій. За допомогою зазначеної функції можна і більш об'єктивно викривати ті аспекти роботи податкової служби, у межах яких порушено режим законності, виникають суперечки між платниками податків та органами податкової служби. Можливо враховувати світовий досвід, так, наприклад, у Росії з метою вдосконалення процедур взаємодії податкових органів і платників податків затверджено Єдиний стандарт обслуговування платників податків. У Єдиному стандарті зазначено всі види можливих процедур взаємодії та послуг, що надаються податковими органами платникам податків, визначено терміни та форми їх надання, перераховано конкретні нормативні акти, що передбачають надання таких послуг. Практика податкового адміністрування у країнах ЄС за останні десять років демонструє значні успіхи у створенні рівноправних відносин між фіскальними органами та платниками податків. Окрім розробки новітніх методів адміністрування податків, значна увага приділяється роз'ясненню платникам їхніх прав та створенню механізмів, які забезпечують їх реалізацію у повному обсязі. Реалізація державної політики у сфері оподаткування, яка спрямована на відкритість та прозорість, виражена не тільки у формалізованих документах. Вона також знайшла відображення в інституціональному аспекті у вигляді апеляційних офісів. Серед підходів до формування документа, який відображає узагальнені положення стосовно прав платників, слід згадати "Біль про права платників податків", розроблений і прийнятий у США, Канаді та деяких інших країнах. Загалом 41 країна світу має законодавчі або нормативні акти, де формалізовано узагальнені права платників податків¹.

¹ Кузнецов К. Податковий кодекс - недосяжна мрія / Економічна правда від 26.10.2009. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua>.

За оцінками міжнародних організацій, відносини між платниками податків та податковими органами України є надмірно бюрократизованими та непрозорими. Існуючі механізми державного управління в цій сфері зменшують ефективність процесу сплати податків та знижують рівень національної податкової конкуренції. Про складність та суперечливість захисту прав платників податків свідчить статистика щодо кількості податкових спорів, вирішених у судах за результатами звернень органів державної податкової служби та на вимогу платників податків. У цілому з усіх категорій справ, розглянутих у 2010 р., на користь органів ДПС вирішено 109 тис. справ на суму 35,9 млрд. грн., що становить практично 96,3% від загальної кількості справ та 79,4% від суми розглянутих судами справ¹.

З прийняттям Податкового кодексу України права платників податків та відповідальність податкових органів деяким чином стали більш визначеними та конкретними, але кількість прав податкових органів у значній мірі перевищує права платників, про що свідчать норми ст. 17 та ст. 20 ПКУ, більшість його норм присвячується саме обов'язкам платників податків і повноваженням державних контролюючих органів. Права суб'єктів підприємницької діяльності не систематизовані, і, головне, відсутній механізм їх реалізації.

Ст. 21 ПКУ передбачає, що збитки, завдані неправомірними діями посадових осіб органів державної податкової служби, підлягають відшкодуванню за рахунок коштів державного бюджету. Аналогічна норма щодо відповідальності за завдані збитки посадовою чи службовою особою податкової міліції за рахунок держави відображена і у ст. 25 Закону України "Про державну податкову службу".

Питання про те, за рахунок яких коштів має бути здійснено відшкодування збитків платникам податків, завданих незаконними діями органів ДПС, є досить принциповим. На думку автора, підхід законодавця щодо відшкодування збитків за рахунок коштів державного бюджету дещо "розмиває" матеріальну відповідальність органу державної податкової служби, не дозволяє повною мірою реалізувати її функції. Більш вдалим слід визнати підхід, коли б майнові санкції стягувалися безпосередньо з рахунку конкретного органу податкової служби. При такому підході відповідальність локалізується у межах відповідної системи органів і не переноситься на державу. Найбільш проблемною є ситуація, що відшкодуванню підлягають не тільки

¹ Вісник податкової служби України. - 2011. - №1. - січень. - С. 10.

фактичні збитки, а й не одержані доходи. Збитки можуть бути двох видів: реальний збиток – витрати, які юридична чи фізична особа зробила, або повинна буде зробити для відновлення порушеного права та майна; упущена вигода – неотримані доходи, які ця особа одержала б при звичайних умовах цивільного обороту, якби його право не було порушене.

Слід зазначити, що довести факт виникнення збитків, а особливо упущеної вигоди та обґрунтувати їх розмір вкрай проблематично. Так, якщо підприємство внаслідок незаконної дії податкового органу не змогло вчасно розплатитися з контрагентами, це не є збитками через відсутність його витрат. Зазвичай дуже важко довести збитки у вигляді втраченої вигоди, так як потрібно обґрунтувати, що ті чи інші доходи платник податків неодмінно отримав би, якби не дії податкових органів і те, що платник податків зробив усе від нього залежне, щоб збитки мінімізувати. Наприклад, якщо збитки спричинені відсутністю коштів на рахунку внаслідок їх списання податковим органом, платник податків повинен довести що робив різні дії з пошуку інших джерел. Складнощі при доказі причино-наслідкового зв'язку між незаконними діями податкових органів й збитками платника податків є основною підставою для відмови у задоволенні позовних вимог про відшкодування збитків. При цьому слід зазначити, що ряд скарг платників податків зовсім не розглядається як у адміністративному, так і у судовому порядку оскарження. По перше, не можливо оскаржити акт, який складається за результатами перевірки податкового органу на підставі того, що акти перевірки лише підтверджують факт перевірки, однак не містять вказівки про застосування санкцій до платників, не є рішеннями суб'єкта владних повноважень, отже, не породжують правовідносин, які можуть бути предметом суперечки та підлягають судовому захисту. По друге, не можливо оскаржити дії органу податкової служби у вигляді вказівок платникові. Суд вважає, що такі дії не породжують, не змінюють і не припиняють жодних прав і обов'язків платника, не носять імперативного характеру, тому оскаржитися не можуть (рішення ВАС України від 10.06.2010р. № К-22200/07)¹. Особливо слід підкреслити, що податкове законодавство не встановлює процедури пред'явлення вимог про відшкодування збитків, тому такі вимоги повинні пред'являтися в порядку, передбаченому цивільним

¹ Мулявка Д. Практика розгляду скарг платників податків в органах ДПС України // Збірник наукових праць Національної академії ДПС України. – Ірпінь, 2010. – № 4. – С. 160-168.

законодавством. Однак податкові органи не володіють ні джерелом відшкодування збитків, ні відповідної компетенцією. Тому навіть у разі визнання податковим органом вимог платника податків, відшкодування йому збитків можливо тільки з Державного бюджету України. Таким чином, відповідальність за порушення прав платників податків лише умовно можна вважати відповідальністю податкових органів.

У публікаціях існує думка щодо створення у складі Державного бюджету України спеціального фонду для відшкодування збитків, спричинених платнику податків неправомірними діями контролюючих органів та їх службових осіб¹. Аналогічні пропозиції наводились і у ряді законопроектів, поданих на розгляд у ВРУ. Запровадження даного підходу призведе до підвищення навантаження на бюджет, крім того такі витрати носять непередбачений характер, таким чином, майже неможливо забезпечити їх обґрунтування.

На думку автора, альтернативним напрямком може бути відшкодування збитків, заподіяних органами ДПС, за рахунок зменшення податкового боргу платників при його наявності, або взаємозаліку по наступним податковим надходженням платників податків, що потребує розробки детального механізму заліку платежів, переліку податків та граничних строків взаємозаліків. Платник податків повинен мати право самостійно визначити податок з переліку можливих за рахунок якого буде погашено збитки, завдані неправомірними діями податкової служби. Сума податку, що підлягає перерахуванню до Державного бюджету України у такому разі буде визначатися як різниця між сумою податкового зобов'язання звітного податкового періоду та сумою відшкодування збитків. При позитивному значенні суми, така сума підлягає сплаті до бюджету у встановлені строки, при від'ємному значенні суми, така сума може враховуватися у зменшенні суми податкового зобов'язання наступних звітних періодів.

Висновки. Таким чином, законодавче забезпечення та організаційні заходи щодо відповідальності органів ДПС потребують удосконалення. Головна проблема при цьому полягає у наступних питаннях: як відокремити відповідальність ДПС та її окремих посадових осіб, за рахунок яких джерел здійснювати відшкодування збитків платникам податків, у якій формі зазначені органи та їх посадові особи притягаються до відповідальності. У наукових джерелах ще недостатньо

¹ Прядко Д. Платнику потрібен статус /Юридичний журнал. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.Justinian.com.ua>

уваги приділено відшкодуванню реальних збитків та упущеної вигоди платників податків внаслідок дій податкових органів.

У зв'язку з тим, що на практиці все частіше виникають питання притягнення до матеріальної відповідальності податкових органів за збитки, спричинені неправомірними діями їх працівників, набуває актуальності питання перегляду правового регулювання особистої матеріальної відповідальності посадових осіб ДПС. Якщо неможливо встановити конкретно вину особу, збитки, завдані неправомірними діями органів державної податкової служби, доцільно відшкодувати безпосередньо з рахунку конкретного органу податкової служби, альтернативним напрямком може бути відшкодування збитків за рахунок погашення податкового боргу платників при його наявності, або взаємозаліку по наступним податковим надходженням.

УДК 343.359.2

В.С. Кошеєвський

**СУБ'ЄКТ УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ СТРАХОВИХ
ВНЕСКІВ НА ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВЕ
ДЕРЖАВНЕ ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ**

У статті проведено аналіз ознак суб'єкта ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Визначено коло осіб які можуть виступати в якості суб'єкта злочину передбаченого ст. 212-1 КК України.

Ключові слова: *ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, суб'єкт, вік, осудність, службова особа, фізична особа.*

В статтю проаналізовано признаки субъекта уклонения от уплаты страховых взносов общеобязательного пенсионного страхования. Определено круг лиц, которые могут выступать в качестве субъекта преступления предусмотренного ст. 212-1 УК Украины.

Ключевые слова: *уклонение от уплаты страховых взносов общеобязательного пенсионного страхования, субъект, возраст, вменяемость, службное лицо, физическое лицо.*

In this article the characteristics of the subject evasion of compulsory pension insurance premiums is analyzed. Defined group of persons who can commit a crime provided for in article 212-1 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: *evasion of compulsory pension insurance premiums, subject of crime, age, sanity, officer, an individual.*

Конституційні принципи побудови демократичної держави вимагають законного й обґрунтованого притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Постановка проблеми. Дослідження питання кримінально-правової характеристики злочинів у сфері фінансових послуг залишається вельми актуальним. Це обумовлено фінансовими перепадами економіки України та їх наслідками. Зростання ж кількості злочинних посягань у вказаній сфері обумовлює інтерес до кримінальної характеристики суб'єкта фінансових злочинів, зокрема, ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми відповідальності суб'єкта злочину присвятили свої роботи П. П. Андрушко, Л. В. Багрій-Шахматов, В. І. Борисов, В. М. Бурдін, В. А. Владіміров, П. А. Воробей, В. О. Глушков, С. Б. Гавриш, Л. Д. Гаухман, Н. А. Гуторова, П. С. Дагель, А. Ф. Зелінський, Н. Ф. Кузнецова, І. П. Лановенко, Н. С. Лейкіна, Т. А. Лесніевски-Костарева, А. В. Наумов, В. О. Меркулова, Н. А. Мирошніченко, А. А. Музика, В. С. Орлов, В. Г. Павлов, В. В. Сташис, С. А. Семенов, Є. Л. Стрельцов, Ш. С. Рашковская, С. А. Тарарухін, В. Я. Ташій, П. Ф. Тельнов, В. І. Терент'єв, А. П. Тузов, В. В. Устименко, В. Д. Філімонов, С. А. Химченко й інші вчені.

Однак слід зазначити, що в більшості випадків вченими проводився аналіз спеціальних ознак суб'єктів окремих видів злочинів, особливості їхньої кваліфікації або ж проблематика суб'єкта розглядалася як окремий випадок характеристик складу злочину. Детальна характеристика суб'єкта ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування до цього часу ніким не проводилась.

Мета публікації полягає у встановленні та аналізі ознак суб'єкта злочину, передбаченого ст. 212-1 КК України, а також висуненні і обґрунтуванні пропозицій щодо вдосконалення норм чинного законодавства.

Викладення основного матеріалу. Суб'єкт злочину в кримінальному законодавстві – це один з обов'язкових елементів складу злочину. У кримінально-правовій літературі суб'єктом злочину визнається особа, яка володіє сукупністю ознак, що дають підстави для її притягнення до кримінальної відповідальності [1, с.100].

Згідно ст. 18 нині чинного Кримінального кодексу України суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність [2, с. 9]. Таке

визначення суб'єкта злочину є результатом багаторічних досліджень науки кримінального права [3, с. 154-163; 4; 5; 6].

Законодавець визначає два види суб'єктів злочину – загальний і спеціальний. Для загального суб'єкта наявність ознак, зазначених у ст. 18 КК України є достатньою. Однак, спеціальний суб'єкт, крім вказаних вище, повинен мати й інші – спеціальні ознаки, передбачені законом про кримінальну відповідальність.

На думку М. І. Хавронюка, при ухиленні від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування суб'єкт злочину є спеціальним. Крім основних ознак він містить й інші спеціальні ознаки, такі як: 1) службова особа підприємства, установи організації незалежно від форми власності; 2) особа, яка займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи; 3) будь-яка інша особа, яка зобов'язана сплачувати внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування [7, с.626,633]. І це має певний логічний зміст, адже не може бути суб'єктом ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування особа на яку, чинним законодавством, не покладено обов'язок сплачувати такі внески.

Іншою необхідною ознакою суб'єкта злочину є осудність. Відповідно до ч. 1 ст. 19 КК осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. В ч. 2 даної статті вказано, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки.

Ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, як вид протиправної, злочинної поведінки, потребує відповідного рівня освіти, практичного досвіду в певних сферах діяльності та значних інтелектуальних зусиль. Вчинення цього злочину особою в стані неосудності теоретично і практично припустиме. Однак, при виникненні такої ситуації будь-яких особливостей застосування кримінально-правової норми про ухилення від сплати загальнообов'язкових страхових внесків не виникне.

На сьогоднішній день питання осудності й неосудності у вітчизняній науці кримінального права є достатньо розробленими [4; 5; 8; 9, с.63] і повністю можуть бути використанні при аналізі та

кваліфікації фактів ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, тому більш детально зупинятися на висвітленні цього питання в рамках даної статті немає необхідності.

Наступною ознакою суб'єкта злочину є вік з якого настає кримінальна відповідальність. Чинний Кримінальний кодекс України ч.1 ст. 22 визначає, що кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років[2]. Частиною другою цієї ж статті визначено вичерпний перелік злочинів за які відповідальність настає з 14-го віку. Однак, ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування у вказаному переліку немає. Звідси, можна зробити висновок, що відповідальність за вчинення досліджуваного нами злочину настає з 16-го віку.

Серед науковців, що здійснювали дослідження ухилення від сплати обов'язкових внесків державі [10; 11; 12] більшість підтримують позицію законодавця який визначає, що кримінальна відповідальність за вчинення злочинного ухилення від сплати обов'язкових внесків державі може наставати з 16 років. Про те є й такі, які не погоджуються з такою думкою.

Так, В. М. Вересов, досліджуючи ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, зробив висновок, що суб'єктом такого злочину може бути тільки посадова особа яка досягла 18 річного віку [13].

Такої ж думки притримується і Л. П. Брич, яка опираючись на висновки О. Є. Светлова стверджує, "що суб'єктами службових злочинів мають визнаватися лише повнолітні особи" [14, с. 227].

Якщо ж говорити про ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, які недовдавна входили в систему оподаткування, то ми не згодні з вище наведеною позицією В. М. Вересова та Л. П. Брич зважаючи на наступне.

Згідно пункту 4 статті 11 та пункту 5 статті 14 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 № 1058-IV в редакції від 01.10.2011 обов'язок сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування покладено на фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності та членів їх сімей, які беруть участь у провадженні з ними підприємницької діяльності. До членів сімей належать: дружина (чоловік), батьки, діти та інші утриманці, які досягли 15 років, не перебувають

у трудових або цивільно-правових відносинах з такою фізичною особою - суб'єктом підприємницької діяльності, але разом з ним здійснюють підприємницьку діяльність і отримують частину доходу від заняття цією діяльністю [15].

Також, статтею 35 Цивільного кодексу України передбачено можливість набуття 16-ю фізичною особою повної дієздатності, зокрема, для здійснення підприємницької діяльності.

Тому, на нашу думку, позиція законодавця щодо визнання особи у віці 16 років, на яку законом покладено обов'язок сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, суб'єктом злочину передбаченого ст. 212-1 КК України є цілком обґрунтованою і не повинна піддаватись сумніву.

Однак, враховуючи положення ст. 32 ЦК України та законодавства України про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування є підстави говорити про зниження вікової планки до 15 років при визнанні особи суб'єктом злочину передбаченого ст. 212-1 КК України, або ж внести відповідні уточнення до законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування [16].

Суб'єкт злочину, передбаченого ст. 212-1 КК України, крім загальних ознак має і спеціальні, які прямо вказані в законі про кримінальну відповідальність. Суб'єктом ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування є : а) службова особа підприємства, установи, організації незалежно від форми власності; або б) особа, яка здійснює підприємницьку діяльність без створення юридичної особи; чи в) будь-яка інша особа, яка зобов'язана їх сплачувати [2].

Однак, дане визначення не відрізняється чіткістю і конкретністю воно лише описує загальні риси суб'єкта досліджуваного нами злочину, не вказуючи на характерні, притаманні йому ознаки, властивості чи якості.

Як влучно помітив А. Є. Гутник, досліджуючи ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, визначальною ознакою при встановленні осіб, які є відповідальними за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів є виконання обов'язків по обчисленню, сплаті податків, зборів, інших обов'язкових платежів, наданню відповідної звітності та іншої інформації державним органам [17, с. 25].

Тому, перш за все, необхідно визначити які саме конкретно службові особи підприємства, установи, організації мають нести відповідальність за несплату загальнообов'язкових страхових внесків.

Слід зазначити, що службовими особами на підприємствах, в установах чи організаціях не залежно від форми власності є особи, які постійно чи тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням [2, с. 172].

На думку Верховного Суду України, відповідальність за ухилення від сплати обов'язкових внесків державі мають нести службові особи підприємств, установ, організацій не залежно від форми власності, на яких покладені обов'язки з ведення бухгалтерського обліку, подання податкових декларацій, бухгалтерських звітів, балансів, розрахунків та інших документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою обов'язкових платежів до бюджетів і державних цільових фондів (керівники; особи, котрі виконують їхні обов'язки; інші службові особи, яким у встановленому законом порядку надане право підпису фінансових документів) [18].

Ми погоджуємось з такою думкою. Тому, з числа працівників підприємства, установи чи організації не залежно від форми власності, суб'єктом ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування слід вважати не будь-якого працівника чи будь-яку службову особу, а саме керівників, осіб, котрі виконують їхні обов'язки, інших службових осіб, яким у встановленому законом порядку надане право підпису фінансових документів, а також службових осіб які відповідальні за розрахунок та нарахування загальнообов'язкових страхових внесків.

Іншою ознакою суб'єкту злочину, прописаною в диспозиції ст. 212-1 КК України, є "будь-яка інша особа, яка зобов'язана сплачувати страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" [2]. Для визначення кола осіб які входять в цю категорію необхідно звернутись до законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

Згідно ст. 15 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 № 1058-IV в редакції від 01.10.2011 р. платниками страхових внесків до солідарної системи є страховальники, зазначені в статті 14 цього Закону, і застраховані особи, зазначені в частині першій статті 12 цього ж Закону. Проаналізувавши вказані статті приходимо до висновку, що крім підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та фізичних осіб, які здійснюють підприємницьку діяльність без ство-

рення юридичної особи, платниками страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування є: члени сімей (дружина (чоловік), батьки, діти та інші утриманці, які досягли 15 років) зазначених фізичних осіб, які беруть участь у провадженні з ними підприємницької діяльності, отримують частину доходу від заняття цією діяльністю та не перебувають з ними у трудових або цивільно-правових відносинах; особи, які забезпечують себе роботою самостійно (адвокати, нотаріуси, творчі люди), а також особи, які досягли 16-річного віку та не належать до кола осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, однак, добровільно виявили бажання взяти участь у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Висновки. Таким чином, спеціальним суб'єктом злочину, передбаченого ст. 212-1 КК України можуть бути осудні особи, які досягли 16-річного віку, з числа:

1. Службових осіб – представників влади, а також осіб, котрі виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форми власності, які є страховиками; їх власники чи засновники, що зобов'язані забезпечити обчислення та сплату страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (організовувати та вести бухгалтерський облік, складати бухгалтерські звіти та подавати їх до органів Пенсійного Фонду України тощо);

2. Фізичних осіб, що займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи – страховиків, які вважаються такими згідно законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування і на яких покладений обов'язок обчислення та сплати загальнообов'язкових страхових внесків;

3. Фізичних осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (адвокати, нотаріуси, творчі люди), які є членами сімей (дружина (чоловік), батьки, діти та інші утриманці) фізичних осіб, що займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи та беруть участь у провадженні з ними підприємницької діяльності, отримують частину доходу від заняття цією діяльністю та не перебувають з ними у трудових або цивільно-правових відносинах, які не належать до кола осіб, що підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, однак, добровільно виявили бажання взяти участь у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Використанв література:

1. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / [Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка - [вид. 3-те, переобл. та доповн]. - К. : Юридична думка, 2004. - 352 с.
2. Кримінальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 04.04.2011р. - офіц. текст. - К. : Павливода А. В., 2011. - 208 с.
3. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть Общая : [в 2 т.] / Н. С. Таганцев. - Т.1. - М. : Наука, 1994. - 380 с.
4. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве / Р. И. Михеев. - Владивосток, 1983. - 300 с.
5. Михеев Р. И. Уголовная ответственность лиц с психофизиологическими особенностями и психогенетическими аномалиями (спорные вопросы правовой теории и трудности практической деятельности органов правоприменения) : [учеб. пособие] / Р. И. Михеев. - Хабаровск, 1989. - 96 с.
6. Ялин А. Субъект преступления как условие уголовной ответственности / А. Янин // Российская юстиция. - 2001. - № 2. - С. 59-61
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. - [6-те вид., переробл. та доповн]. - К. : Юридична думка, 2009. - 1236 с.
8. Магарін М. С. Суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України : [монографія] / М. С. Магарін, Д. В. Бараненко ; під ред. д-ра юрид. наук, професора Є. Л. Стрельцова. - Одеса : Астропринт, 2001. - 104 с.
9. Лазарев А. М. Субъект преступления / А. М. Лазарев. - М. : ВЮЗИ, 1981. - 93 с.
10. Гревцова Р. Ю. Кримінальна відповідальність за податкові злочини в Україні : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія; кримінально виконавче право" / Р. Ю. Гревцова - К., 2003. - 23 с.
11. Останін В. О. Кваліфікація ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія; кримінально виконавче право" / В. О. Останін - К., 2004. - 22 с.
12. Гуторова Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : автореф. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. : 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія; кримінально виконавче право" / Н. О. Гуторова - Х., 2002. - 38 с.
13. Вересов В. Н. Уголовная ответственность за уклонение от уплаты налогов, сборов, других обязательных платежей (на материалах АРК) :

автореф. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. : спец. : 12.00.08 "Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" / В. Н. Вересов - О., 1999. - 38 с.

14. Брич Л. П. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні / Л. П. Брич, В. О. Навроцький. - К. : Атика, 2000. - 287 с.

15. Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 року N 1058-IV в редакції від 01.10.2011 року [Електронний ресурс] / Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 2003. - NN 49-51. - ст.376. - Режим доступу до документа : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=8&nreg=1058-15>

16. Кошевський В. С. Вік з якого може наставати кримінальна відповідальність за ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування / В.С. Кошевський // Правовий захист людини та громадянина в Україні : зб. наук. праць всеукр. наук.-теорет. конф. (24 листопада 2011.). - К. : НАВС, 2011. - 232 с. - С. 60-62.

17. Гутник А. Е. Предупреждение налоговой милицией уклонений от уплаты налогов / А. Е. Гутник. - К. : Атика, 2001. - 174 с.

18. Постанова Пленуму Верховного Суду України №15 від 08.10.2004 року "Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів" [Електронний ресурс]. - Режим доступу до документу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/7DD7A8FCB7EAB89EC2256F3C00346799?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=7DD7A8FCB7EAB89EC2256F3C00346799&Count=500&>

УДК 343(477)(075.8)

О.П. Шем'яков

М.В. Андрейцев

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ
ПОРЯДКУ ЗДІЙСНЕННЯ ОПЕРАЦІЙ З
МЕТАЛОБРУХТОМ

У статті розглядаються проблемні питання щодо особливостей та видів юридичної відповідальності за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом, а також висвітлюються деякі недоліки чинного законодавства, що встановлює відповідальність за вказанні порушення. З'ясовуються питання відмежування видів відповідальності за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом, зокрема адміністративної та кримінальної. Проаналізовано кваліфікуючі ознаки злочинного порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом, запропоновано зміни та доповнення до діючого законодавства, що встановлює відповідальність за вказане порушення.

Ключові слова: *металобрухт, операції з металобрухтом, порядок здійснення, порушення, відповідальність, адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність, кваліфікуючі ознаки.*

В статті розглядаються проблемні питання щодо особливостей і видів юридичної відповідальності за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом, а також вказуються деякі недоліки діючого законодавства, що встановлює відповідальність за вказані порушення. Розглядається питання обмеження видів відповідальності за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом, зокрема, адміністративної та кримінальної. Проаналізовані кваліфікуючі ознаки кримінального порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом, пропонуються зміни та доповнення до діючого законодавства, що встановлює відповідальність за вказане порушення.

Ключевые слова: *металлолом, операции с металлоломом, порядок осуществления, нарушение, ответственность, административная ответственность, уголовная ответственность, квалифицирующие признаки.*

This article considers the problem questions of legal responsibility's characteristics and types as well as the violation of scrap metal's operations. The article also discusses some of the shortcomings of the existing legislation, stipulating responsibility for these violations. It considers the question of differentiation responsibility's types for violation of this kind. In particular, administrative and criminal. The qualified analyzing of criminal violation of procedure of these operations is done in detail in the article. Proposed changes and amendments to the current legislation, determining the responsibility for violation of this kind.

Key words: *scrap metal, operations with a scrap metal, order of realization, violation, responsibility, administrative responsibility, criminal responsibility, qualifying signs.*

Важливою сферою економічного життя будь-якої держави є господарська діяльність, що має здійснюватись певними суб'єктами, які мають спеціальний дозвіл на здійснення такої діяльності. Важливою складовою регулювання вказаної діяльності є наявність дійового інституту відповідальності за порушення встановленого порядку здійснення певних видів операцій. До таких операцій слід віднести й операції з металобрухтом, порушення порядку здійснення яких тягне за собою встановлену законом юридичну відповідальність.

Актуальність обраної теми пояснюється, по-перше, недостатньою теоретичною урегульованістю питань відповідальності за по-

рушення порядку здійснення операцій з металобрухтом на сьогодні. Окрім цього, проаналізувавши офіційні статистичні дані МВС України про стан та структуру злочинності, робимо висновок про збільшення за останні кілька років вчинення злочинного порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом у багатьох регіонах країни. Для прикладу, в Донецькій області в 2009 р. було зареєстровано 262 подібних злочинів, в 2010 р. – 351 злочин, а в першому кварталі 2011 р. – 121 злочин; в Луганській області в 2009 р. зареєстровано – 238 злочинів, в 2010 р. – 242, в першому кварталі 2011 р. – 123; в АР Крим в 2009 р. було зареєстровано 5 подібних злочинів, в 2010 р. – 54, в першому кварталі 2011 р. – 40 злочинів [1]. Таке положення викликає потребу в проведенні комплексних досліджень та вдосконаленні законодавства, регулюючого відповідальність за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом.

Метою статті є дослідження на основі чинного законодавства та наукової літератури суті відповідальності за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом, та внесення пропозицій щодо вдосконалення норм, які встановлюють таку відповідальність.

Дослідженням кримінально-правових проблем злочинів у сфері господарської діяльності, та зокрема питаннями відповідальності за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом, займалися такі вітчизняні вчені-правознавці, як О.І. Саско, Д.О. Гармаш, В.І. Антипов, М.І. Бажанов, Л.П. Брич, М.Б. Бучко, В.М. Вересов, М.В. Руденко, І.М. Даньшин, О.Г. Кальман, Я.М. Кураш, В.Р. Мойсик, М.І. Панов, О.І. Перепелиця, В.М. Попович, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, І.В. Хохлова та інші.

Для більш чіткого з'ясування суті відповідальності за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом необхідно звернутися до деяких законодавчих актів, що регулюють порядок здійснення таких операцій. Основним актом в цій сфері можна визначити Закон України "Про металобрухт" від 05.05.1999 р. [2]. Вказаний Закон у ст. 4 регулює порядок здійснення операцій з металобрухтом, встановлюючи, що операції з металобрухтом здійснюються лише спеціалізованими підприємствами, а також їх приймальними пунктами, після отримання ліцензії. Згідно зі ст. 9 Закону України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" від 01.06.2000 р. передбачено перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, а саме згідно п.26 цієї статті ліцензуванню підлягають – заготівля, переробка, металургійна переробка металобрухту кольорових і чорних металів [3].

Законом України "Про металобрухт", у ст. 16, встановлено три види відповідальності за порушення законодавства, регулюючого порядок здійснення операцій з металобрухтом: адміністративну, цивільно-правову та кримінальну. Необхідно зазначити, що існують певні проблеми при практичному застосуванні та відмежуванні видів відповідальності при виявленні ознак порушення законодавства про металобрухт. Це пояснюється тим, що диспозиції статей Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі - КУпАП) [4] та Кримінального кодексу України (далі - КК) [5], що встановлюють відповідальність за вказані порушення майже ідентичні за своїм змістом.

Диспозиція ст. 164-10 КУпАП встановлює адміністративну відповідальність за порушення законодавства, що регулює здійснення операцій з металобрухтом, не уточнюючи, які саме види порушень підпадатимуть під сферу дії даної статті.

Стаття 213 КК встановлює кримінальну відповідальність за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом. Вказаний злочин з об'єктивної сторони проявляється у трьох формах: 1) здійснення операцій з брухтом кольорових і чорних металів без державної реєстрації або без спеціального дозволу (ліцензії), одержання якого передбачено законодавством; 2) надання приміщень та споруд для розташування незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту; 3) організація незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту [6, с.156].

За загальним правилом, яке встановлено ч. 2 ст. 9 КУпАП, адміністративна відповідальність настає, якщо порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності. Таким чином, адміністративна відповідальність має наставати, якщо у діях суб'єкта відсутні вищеперераховані ознаки об'єктивної сторони ст. 213 КК. Однак на практиці зазначене правило часто ігнорується.

Проаналізуємо кваліфікуючі ознаки злочину, передбаченого ст. 213 КК України. Частина 2 вказаної статті в якості кваліфікуючої передбачає лише одну ознаку - вчинення дій, перелічених в ч. 1 ст. 213 особою, раніше судимою за даний злочин, тобто мова йде про спеціальний рецидив. В науковій літературі неодноразово висловлювалася думка про необхідність розширення змісту ст. 213 КК та про доповнення її кваліфікуючими ознаками. Так, Д.О. Гармаш, на основі аналізу судової практики, пропонує в якості кваліфікуючих такі ознаки, як: тривалість злочинної діяльності, залучення до вчинення

аналізованого злочину малолітніх або неповнолітніх осіб, учинення злочину групою осіб за попередньою змовою або організованою групою; учинення злочину з використанням службового становища; учинення порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом у великих та особливо великих розмірах [7, с. 14]. Варто зазначити, що характер та різноманітність форм зовнішнього прояву даного злочину, робить ймовірним вчинення його групою осіб (наприклад, одна особа може надавати приміщення для здійснення незаконних операцій з металобрухтом, інша буде організовувати, керувати, фінансувати таку діяльність, інша безпосередньо здійснювати операції з металобрухтом). Разом із тим, відповідальність за ст. 213 КК має наставати тільки за умови умисного вчинення діянь, вказаних в диспозиції, тобто особа повинна усвідомлювати злочинність своїх дій. Це стосується, в першу чергу, такої форми вчинення злочину, як надання приміщень та споруд для розташування незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту. Надаючи приміщення, особа повинна чітко усвідомлювати, що в ньому буде розташовано незаконний пункт прийому, схову або збуту металобрухту. Якщо ж особу введено в оману стосовно дійсних намірів використання наданого нею приміщення та вона не мала можливості знати про здійснювані в даному приміщенні операції, кримінальна відповідальність такої особи за ст. 213 КК має виключатися.

Разом із цим постає питання про необхідність посилення кримінальної відповідальності для осіб, порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом яких тривало довгий період та (або) було вчинено у великих (особливо великих) розмірах. Незаконні пункти прийому, схову та збуту металобрухту можуть "успішно" діяти на протязі не одного року та отримувати за цей час величезні доходи від своєї незаконної діяльності, приносячи тим самим набагато більшу шкоду охоронюваним суспільним відносинам по здійсненню операцій з металобрухтом та економічним інтересам держави, чим, наприклад, нещодавно організований та оперативно виявлений незаконний пункт прийому, схову та збуту металобрухту, операції з металобрухтом якого не досягли великих розмірів. У обох випадках мова йде про один і той же злочин, однак суспільна небезпечність від довгостроково існуючого незаконного пункту прийому, схову та збуту металобрухту набагато вища від такого ж нещодавно створеного пункту, що не здійснював незаконні операції з металобрухтом у великих розмірах. Звідси витікає, що й міра відповідальності суб'єктів

злочину в обох випадках має значно відрізнятись одна від одної. Слід додати, що поняття "тривалий період діяльності", "великі та особливо великі розміри" порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом не повинні мати оціночний характер та мають бути зафіксовані шляхом доповнення статті 213 КК спеціальною приміткою.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, пропонуємо внести наступні зміни та доповнення до існуючої редакції ст. 213 КК:

По-перше, частину другу викласти в такій редакції:

"2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, якщо вони вчинені особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, або вчинені за попередньою змовою групою осіб, або якщо така діяльність здійснювалась тривалий період, або вчинена у великому розмірі, - караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк".

По-друге, доповнити частиною третьою та приміткою такого змісту:

"3. Дії, передбачені частинами першою та другою цієї статті, якщо вони вчинені організованою групою, або вчинені у особливо великих розмірах, - караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

Примітка: 1. Порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом визнається вчинюваним тривалий період, якщо така діяльність фактично здійснювалась впродовж більше ніж один рік з моменту створення незаконного пункту прийому, схову та збуту металобрухту до повного та остаточного припинення такої діяльності.

2. Порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом у великому розмірі має місце, коли сума отриманого доходу у п'ятсот та більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян, в особливо великому розмірі - коли сума отриманого доходу у тисячу та більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян".

Використана література:

1. Стан та структура злочинності в Україні (2011 рік -I квартал) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міністерства внутрішніх справ України. - Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/519179>. - Заголовок з екрану.

2. "Про металобрухт": Закон України від 05 травня 1999 р. № 619-XIV // Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 25. - Ст. 212.

3. "Про ліцензування певних видів господарської діяльності": Закон України від 01 червня 2000 р. № 1775-ІІІ. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299.

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.

5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.

6. Уголовное право Украины: Особенная часть: Учебник / Отв. редактор доктор юрид. наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники Украины Е.П. Стрельцов. – Х.: Одиссей, 2009. – 544 с.

7. Гармаш Д.О. Кримінальна відповідальність за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. юрид. наук / Гармаш Д.О. – Х., 2008. – 22 с.

УДК 657.6: 004.67: 004.738

О.І. Зуєва
С.І. Меженська

ЕЛЕКТРОННА ПЕРЕВІРКА ПОДАТКОВОЇ ЗВІТНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто питання щодо застосування електронної форми звітування платників податків в Україні та визначені основні етапи електронної перевірки.

Ключові слова: *податкова звітність, податок на додану вартість, етапи перевірки, камеральна перевірка.*

В статье рассмотрен вопрос относительно применения электронной формы отчетности плательщиков налогов в Украине и определены основные этапы электронной проверки.

Ключевые слова: *налоговая отчетность, налог на добавленную стоимость, этапы проверки, камеральная проверка.*

In the article the aspect of application of electronic form of accounting of taxes payers in Ukraine is considered and the basic stages of electronic verification are defined.

Key words: *tax accounting, value-added tax, stages of verification, cameral verification.*

Актуальність дослідження. Запровадження у Податковому кодексі України норми щодо обов'язкового подання податкової звітності в електронній формі великими та середніми платниками податків – важливий крок як у системі адміністрування податків, так і в автоматизації процесів, пов'язане із веденням податкового обліку та звіту-

ванням. Саме впровадження нових механізмів звітування платників податків шляхом подання податкової звітності засобами електронного зв'язку залишається для органів державної податкової служби одним із важливих напрямків поліпшення процесу обслуговування платників податків, однією зі складових модернізації державної податкової служби. Наступним кроком в модернізації економіки стане перехід на електронну форму звітування представниками малого підприємства.

Теоретичний аналіз досліджень. Питання щодо застосування електронної форми звітування платників податків потребує окремого вивчення. Електронна форма звітування – це новий рівень взаємодії платників податків з податковою службою, реальна вимога часу, на меті якої забезпечення прозорості у співпраці між платниками податків та податковою службою. Спеціальні нормативно-правові документи регламентують подання податкової, фінансової, статистичної звітності в електронному вигляді; запроваджують єдині підходи до збирання й обробки [1 - 6].

Метою статті є розкриття переваг подання звітності в електронному вигляді та розгляд основних етапів електронної перевірки податкової звітності.

Виклад основного матеріалу. Платники податків самостійно визначаються з вибором програмного забезпечення для формування та подання податкової звітності в електронному вигляді засобами телекомунікаційного зв'язку з дотриманням умови щодо реєстрації електронного підпису підзвітних осіб. Проте не лише податкову звітність можуть надсилати суб'єкти господарювання. Запроваджується механізм подання звітності безпосередньо з власного робочого місця до міністерств, Держкомстату, інших органів державної влади та фондів загальнообов'язкового державного страхування.

Для втілення в життя електронного звітування в Україні є всі передумови: наявність комп'ютерної техніки у суб'єктів господарювання, розвинутий ринок телекомунікаційних мереж, функціонування Інтернет, розгалужена мережа провайдерів, конкурентна цінова політика розробників бухгалтерських програм та акредитованих центрів сертифікації ключів. Наявність електронного цифрового підпису виключає імовірність безпосереднього контакту з податківцем.

Для подання звітності в електронному вигляді платник податків повинен:

1. Звернутись до державної податкової інспекції за місцем реєстрації або для фізичних осіб за місцем проживання.

2. У районній ДПІ заключити Договір про визнання електронних документів.

3. Отримати в будь-якому акредитованому центрі сертифікації ключів посилені сертифікати відкритих ключів ЕЦП посадових осіб підприємства, що мають право підпису (керівника, бухгалтера), та посилений сертифікат відкритого ключа електронної печатки підприємства. Платник податків фізична особа – суб'єкт підприємницької діяльності може обмежитись одним ключем електронного цифрового підпису.

4. Надати до ДПП паперові та електронні копії сертифікатів відкритих ключів посадових осіб платника податків та електронної печатки.

5. Придбати програмне забезпечення для формування та передачі податкової звітності до органів ДПС України.

Запровадження електронної звітності, автоматичного відшкодування податку на додану вартість дає можливість проводити моніторинг операцій в режимі онлайн, завчасно повідомляти платників податків про виявлені помилки та ймовірні ризики. У системах підготовки звітності закладені спеціальні алгоритми, які дають платнику можливість виявити і виправити їх самостійно, до подання податкових звітних документів до податкової служби.

Моніторинг усіх етапів контрольно-перевірочної роботи, підвищення якості документування доказової бази щодо встановлення порушень дають змогу оптимізувати контрольно-перевірочну роботу на місцях. При зменшенні кількості планових і позапланових перевірок суб'єктів господарювання поліпшуються результати роботи податкової служби.

Основними перевагами подання податкової звітності та реєстрів податкових накладних в електронному вигляді є:

- економія робочого часу платників податків, а також їх коштів на придбання бланків звітних документів (немає необхідності відвідувати державну податкову інспекцію, купувати бланки звітності);
- гарантія автоматичної перевірки підготовлених документів на наявність арифметичних помилок та описок;
- не витрачається час на черги до податкового інспектора або "вікна" прийому звітності при поданні звітності, оскільки достатньо її лише сформувати в електронному вигляді за допомогою спеціальних програм та надіслати через мережу Інтернет до податкового органу;
- можливість оперативного оновлення форматів подання документів в електронному вигляді каналами телекомунікаційного зв'язку (у

разі зміни форм податкових декларацій, інших документів, які є підставою для нарахування і сплати податків, або при запровадженні нових форм декларацій платник податків автоматично отримує можливість оновлення версій форматів);

- суттєве скорочення термінів проведення перевірки щодо правомірності заявлених до відшкодування сум ПДВ та забезпечення своєчасного їх відшкодування платнику податків;

- ♦ підтвердження доставки звітності (податковий орган надсилає квитанцію про отримання податкової декларації каналами телекомунікаційного зв'язку);

- конфіденційність інформації;
- оперативність обробки отриманої інформації у податковому органі;

- звітність, що надіслана до податкового органу електронною поштою через мережу Інтернет із застосуванням посилених сертифікатів ключів електронного цифрового підпису, не потребує дублювання на паперових носіях, а також її зберігання.

Основними етапами електронної перевірки податкової звітності з податку на додану вартість є: приймання податкової звітності в електронному режимі, звірка податкової звітності, розподіл податкової звітності, результати (висновки) електронної перевірки податкової звітності.

На першому етапі електронної перевірки, приймаючи податкову звітність в електронному вигляді, здійснюється контроль реєстрації платником податку на додану вартість. Насамперед перевіряють платників податків, які ймовірно сформували податковий кредит від вигодоформуючих суб'єктів, а також платників, які занизили податкові зобов'язання і самі є вигодоформуючими суб'єктами. Здійснюється контроль електронних цифрових підписів, повноти та цілісності пакета звітності з ПДВ, форми та структури звітності ПДВ.

Основними процедурами перевірки на другому етапі звірки передбачено: арифметично-логічний контроль податкової звітності; зіставлення податкової звітності з ПДВ та копії реєстру податкових накладних; звірка даних копії реєстру податкових накладних з Єдиним реєстром податкових накладних; зіставлення податкових зобов'язань та податкового кредиту контрагентів; зіставлення податкової звітності з ПДВ та інформації з інших джерел (дані митних органів, інформація РРО тощо).

Згідно з Податковим кодексом при здійсненні операцій з постачання товарів (послуг) платник податку - продавець товарів (послуг)

зобов'язаний надати покупцю податкову накладну після реєстрації в Єдиному реєстрі податкових накладних (п. 201.10 статті 201). З 1 січня 2012 року обов'язкова реєстрація податкових накладних, у яких сума ПДВ в одній податковій накладній становить понад 10 тис. грн. Це нововведення передбачає значне скорочення кількості перевірок з правових відносин (зустрічних звірок), оскільки специфіка його ведення виключає можливість формування податкового кредиту по податковій накладній не включеній в цей реєстр.

Платники податку у відповідності до пункту 201.15 статті 201 розділу V кодексу [1, с. 351] щомісяця в терміни, що передбачені для подання податкової звітності подають органу державної податкової служби копії записів у реєстрах виданих та отриманих податкових накладних за такий період в електронному вигляді [2].

Ведення реєстру в паперовому вигляді не має практичного сенсу. Подавати копії до податкового органу можна або за допомогою телекомунікаційних сітей з реєстрацією електронного підпису підзвітних осіб або особисто на електронному носії (диск, дискета, флеш-пам'ять). При наданні на електронних носіях підпис не обов'язковий. виправляти помилки в Реєстрі можна тільки методом "сторно" не залежно від характеру помилки. В розділі 1 вказують видані податкові накладні, а отримані в другому. При проведенні планової або позапланової виїзної документальної перевірки платник податку зобов'язаний забезпечити доступ посадових осіб органів податкової служби до Реєстру.

Органи державної податкової служби з метою удосконалення адміністрування податку на додану вартість, унеможливлення схем мінімізації податкових зобов'язань, ліквідації віртуального податкового кредиту з ПДВ, повноти декларування податкових зобов'язань та забезпечення своєчасності відшкодування податку на додану вартість запровадили систему подвійного контролю перевірки податкової звітності з податку на додану вартість і подання платниками ПДВ розшифровок податкового кредиту та податкових зобов'язань у розрізі контрагентів.

Також проводиться зіставлення даних податкових декларацій з податку на додану вартість з окремими показниками декларації з податку на прибуток, податку з доходів фізичних осіб, розрахунку акцизного податку та розрахунків з інших податків, зборів та обов'язкових платежів, звітів про суми отриманих пільг тощо.

Основним завданням на сьогодні є розширення бази оподаткування за рахунок посилення контрольно-перевірочної роботи ви-

ключно підприємств, що мінімізують платежі до бюджету. Першочергово зосереджується увага в ході перевірки на підприємствах, які здійснюють торговельно-посередницьку діяльність, зазначають збиткові показники, декларуючи при цьому суми податку на додану вартість до відшкодування.

Задеклароване бюджетне відшкодування за результатами здійснення фінансово-господарської діяльності платника підлягає автоматичному відшкодуванню з бюджету відповідно ст. 200 Кодексу при відповідності зазначеним критеріям, щоб претендувати на автоматичне відшкодування податку, або підлягає перевірці у звичайному режимі. Система автоматичного відшкодування ПДВ передбачає його повернення платникам з позитивною бізнес-репутацією.

Критерії оцінки платника, відповідність яким надає йому право на отримання автоматичного бюджетного відшкодування ПДВ, побудовано на аналізі даних звітних показників, задекларованих платником самостійно в його податковій звітності та наявних у базах даних Державної податкової служби України. Вивчаються (п. 200.19 ст. 200 розділу V Податкового кодексу):

- стан платника в Єдиному державному реєстрі юридичних та фізичних осіб;
- операції, до яких застосовується нульова ставка;
- сума розбіжностей між податковим кредитом та податковими зобов'язаннями контрагентів платника;
- рівень заробітної плати;
- чисельність працівників;
- виробничі потужності підприємства;
- наявність податкового боргу.

При перевірці податкових декларацій з податку на додану вартість, отриманих органами державної податкової служби без бюджетного відшкодування, декларації розподіляють на три категорії уваги. Категорія уваги 1 - звітність сумлінного платника ПДВ. Сумлінні платники - це платники ПДВ, що сплачують податок до бюджету, рівень його надходжень відповідає середньому по галузі. Категорія уваги 2 - звітність платника ПДВ, що сплачує ПДВ менше середнього по галузі. Платники податків помірної ризику - це платники, які здійснюють господарську діяльність, мають основні виробничі засоби, достатню кількість трудових ресурсів для здійснення такої діяльності, але використовують схеми ухилення від оподаткування (в ланцюгах постачання та придбання товарів використовують вигодофор-

муючих та вигодотранспортуючих платників), тобто потенційно мають резерви для збільшення надходжень до бюджету.

Категорія уваги 3 – звітність платника ПДВ, діяльність якого має ознаки шахрайства. Платники податків високого ризику – це суб'єкти господарювання, які не мають основних виробничих засобів, мають недостатню кількість трудових ресурсів для здійснення такої діяльності та використовують для ухилення так звані "податкові ями" (не декларують і не сплачують податкові зобов'язання або декларують не в повному обсязі), "транзитери", які використовуються для передачі податкового кредиту, сформованого "податковою ямою", платники ПДВ – мінімізатори. Окрему групу складають платники ПДВ, що декларують різке збільшення сум податкового кредиту.

На технічну обробку декларацій щодо того, чи підпадають вони під автоматичне відшкодування відведено 15 днів; 5 днів – на проведення електронної камеральної перевірки. Отже, впродовж 20 днів органи державної податкової служби повинні винести рішення: або скласти акт у разі не підтвердження достовірності бюджетного відшкодування, або видати довідку – у разі підтвердження. Після видачі довідки формується висновок про бюджетне відшкодування із зазначенням суми, який передається до органів Держказначейства України протягом трьох робочих днів після закінчення камеральної перевірки податкової декларації платника податку, який має право на автоматичне бюджетне відшкодування податку на додану вартість; п'яти робочих днів після закінчення перевірки платника податку, який не має права на автоматичне відшкодування податку на додану вартість. На підставі висновку Держказначейство перераховує платнику податку суму відшкодування на поточний банківський рахунок протягом трьох або п'яти операційних днів після отримання висновку органу державної податкової служби. Є низка регуляторних актів, ухвалених урядом, щодо підстав для проведення перевірок, порядку взаємодії з органами Держказначейства України, проходження документообігу [4].

Результатами електронної перевірки податкової звітності є: довідка про успішне проходження електронної перевірки; лист платнику податку про усунення в 10-денний термін виявлених недоліків; акт камеральної перевірки та податкове повідомлення-рішення; висновок щодо необхідності проведення документальної перевірки; висновок щодо необхідності вжити заходів підрозділами податкової міліції. Основне завдання податкової міліції полягає у своєчасному виявлен-

ні й попередженні кримінальних ухилень від сплати податків, спрямуванні грошових коштів до державної скарбниці. Ними проводиться комплекс оперативних розшукових заходів щодо виявлення порушень у сфері оподаткування. Це – відпрацювання суб'єктів господарської діяльності, пов'язане з протидією незаконному відшкодуванню ПДВ, робота з підприємствами, які мінімізують податкові зобов'язання шляхом використання фіктивних і транзитних підприємств, а в цілому – підприємств зони ризику, так званих "податкових ям".

Виявлення і припинення протиправної діяльності суб'єктів господарювання і ліквідації міжрегіональних схем ухилення від оподаткування вимагає координації роботи всіх структурних підрозділів органів державної податкової служби.

Висновки. Використовуючи такий формат подання звітності, можна уникнути черг, зекономити час та гроші, які витрачаються на доставку звітності до податкових органів. До того ж програмне забезпечення звітності автоматично виконує чимало спеціальних розрахунків та самостійно знаходить помилки. Подаючи звітність в електронному вигляді, не треба перенавчатись, адже сторінки електронної форми звітності повністю відповідають звітному документу на паперових носіях, а система електронних ключів робить електронну звітність захищеною від стороннього втручання.

Отже, запровадження електронної звітності – це зниження затрат та поліпшення звітності платників податків, полегшення процедур, спрощення отримання та обробки звітності, безконтактний метод, який унеможливило зловживання у податковій сфері.

Використана література:

1. Податковий кодекс України від 02.12. 2010 р. № 2755 – VI – X.: Одіссей, 2010. – 568 с.
2. Наказ ДПА України № 1002 від 24.12 2010 р. Про затвердження форми Реєстру виданих та отриманих податкових накладних та Порядку його ведення // Вісник податкової служби України. – 2011. – № 3. – С. 11.
3. Наказ ДПА України № 41 від 25.01 2011 р. Про затвердження форм та Порядку заповнення та подання податкової звітності з податку на додану вартість // Вісник податкової служби України. – 2011. – № 12. – С. 12 – 24.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2011 р. № 39 Порядок взаємодії органів державної податкової служби і органів державної

казначейської служби в процесі відшкодування податку на додану вартість.

5. Наказ ДПА України № 42 від 25.01.2011 р. Про затвердження Порядку визначення відповідності платника податку критеріям, які дають право на отримання автоматичного бюджетного відшкодування податку на додану вартість // Вісник податкової служби України. – 2011. – № 12. – С. 29 – 30.

6. Постанова Кабінету Міністрів України № 1246 від 29.12.2010 р. Про затвердження Порядку ведення Єдиного реєстру податкових накладних.

**Розділ V. ПРОБЛЕМИ БОРотьБИ
ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВООХОРОННА
ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

УДК 351.741:343.985:343.33

Ю.М. Черноус

**ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ
МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ**

У науковій статті розкриваються особливості взаємодії правоохоронних та інших компетентних органів при розслідуванні злочинів міжнародного характеру.

Ключові слова: взаємодія, правоохоронні органи, компетентні органи, процесуальна і непроцесуальна взаємодія, злочини міжнародного характеру.

В научной статье раскрываются особенности взаимодействия правоохранительных и иных компетентных органов при расследовании преступлений международного характера.

Ключевые слова: взаимодействие, правоохранительные органы, компетентные органы, процессуальное и непроцессуальное взаимодействие, преступления международного характера.

This article covers the scientific features of the interaction of law enforcement and other competent bodies in the investigation of crimes of international character.

Key words: cooperation, law enforcement agencies, authorities, procedural and neprotseusualna interaction, crimes of international character.

Нині, на світовому та регіональному рівнях, спостерігається активізація багатостороннього і двостороннього міжнародного співробітництва правоохоронних та інших компетентних органів у різних формах взаємодії. Однак практична реалізація поставлених завдань зіштовхується із наявністю великого кола проблемних питань, що стосуються правового, організаційного, криміналістичного, матеріаль-

ного, технічного, кадрового забезпечення. Ефективність взаємодії значною мірою залежить від конкретних суб'єктів, виконання поставлених завдань. Особливо, якщо мова йде про взаємодію при розслідуванні злочинів міжнародного характеру - злочинних діянь, які передбачені міжнародними угодами, що не відносяться до злочинів проти людства, але посягають на нормальні відносини між державами, спричиняють збитки мирному співробітництву у різних галузях відносин (економічних, соціально-культурних, майнових тощо), а також організаціям і громадянам [1, с. 97]. Серед злочинів міжнародного характеру, що становлять нині особливу загрозу, слід відзначити тероризм, захоплення заручників, торгівлю людьми, незаконний обіг наркотиків, відмивання "брудних" коштів, "кіберзлочини" тощо.

Питанням взаємодії у кримінальному судочинстві присвячені фундаментальні наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених. Однак міжнародний рівень взаємодії, а саме взаємодія правоохоронних та інших компетентних органів при розслідуванні злочинів міжнародного характеру, особливості практичної реалізації поставлених завдань, потребують доопрацювання.

У науковій літературі є різні тлумачення взаємодії. Не вдаючись до їх детального аналізу, зауважимо, що з метою досягнення завдань кримінального судочинства, взаємодія може виражатися у координації діяльності правоохоронних органів; обміну інформацією; спільному обговоренні версій, пропозицій, висновків; плануванні, участі у проведенні окремих слідчих та розшукових дій; вибору ефективних способів реалізації організаційних і тактичних заходів; розшуку осіб, які переховуються від слідства та суду тощо.

Ефективність і результативність взаємодії, на думку В.Т. Маляренка, залежить від дотримання її учасниками ряду основних принципів: неухильне додержання законності, конституційних прав і свобод громадян усіма суб'єктами взаємодії; комплексне використання компетенції; процесуальна самостійність співробітників правоохоронних органів, насамперед слідчих; персональна відповідальність уповноважених керівників, на яких покладено функцію координації зусиль, за організацію та наслідки заходів, насамперед спільних оперативно-розшукових і слідчих дій; узгодженість під час планування спільних заходів; безперервність у організації та керівній діяльності, оперативно-розшукових заходах і провадженні в справах із розкриття злочинів; активне використання новітніх наукових і технічних досягнень

у роботі із запобігання, розкриття та розслідування злочинів; постійний обмін інформацією між працівниками різних відомств, працівниками слідчих і оперативних підрозділів одного відомства з додержанням правил нерозголошення даних досудового розслідування й оперативно-розшукових заходів [2, с. 76].

Як зазначає В.Д. Пчолкін, взаємодія – це передбачена законами та іншими підзаконними актами, погоджена за цілями, завданнями, силами, засобами, місцем і часом діяльність, спрямована на розкриття, розслідування та попередження злочинів [3, с. 17].

Вважаємо, слід акцентувати увагу на тому, що взаємодія – це система, елементами якої є взаємодіючі суб'єкти, відносини, що виникають у процесі їхньої спільної діяльності, об'єкти і цілі спільної діяльності.

Взаємодія може розглядатися відповідно до рівнів реалізації. Так, на першому, "вищому", рівні – "рівні організації взаємодії" – слід вести мову про спільну діяльність державних, правоохоронних та інших компетентних органів, уповноважених посадових осіб, завдання яких спрямовані на формування основ взаємодії, її основних положень. На другому рівні взаємодії реалізується конкретна узгоджена діяльність у межах органу, відомства, окремих співробітників, наприклад, слідчих, оперуповноважених, прокурорів та інших.

Особливість взаємодії при розслідуванні злочинів міжнародного характеру полягає в тому, що, на думку І.М. Нурбекова, виконання відповідних завдань забезпечують: глави держав і урядів, вищі посадові особи держави; дипломатичні представники держав; правоохоронні та інші компетентні органи, визначені як "центральні"; міжнародні правоохоронні організації (Інтерпол, Європол, Бюро з координації боротьби з організованою злочинністю СНД); окремі правоохоронні та компетентні органи [4, с. 128].

На нашу думку, до даної групи також слід додати й інші міжнародні організації, не обов'язково правоохоронного характеру (наприклад, ООН, Рада Європи), які теж вирішують ряд завдань, спрямованих на забезпечення взаємодії у правоохоронній сфері, та "офіцерів зв'язку" – уповноважених представників правоохоронних органів та міжнародних організацій за кордоном.

При виконанні конкретних практичних завдань взаємодія реалізується уповноваженими органами, підрозділами, їх службовими особами. Наприклад, згідно ст. 472 КПК України, вирішення ряду питань міжнародної правової допомоги із зарубіжними компетент-

ними органами покладається на органи дізнання, досудового слідства, суддю, суд, у провадженні яких перебуває кримінальна справа, чи прокурора, якщо інше не передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Крім того, ряд завдань при розслідуванні злочинів міжнародного характеру виконують, згідно з кримінально-процесуальним законодавством, спеціалісти, перекладачі, експерти, які теж залучаються до взаємодії.

Питання взаємодії широко висвітлені у криміналістичній літературі, зокрема, за змістом криміналістичної тактики і криміналістичної методики. Так, у криміналістичній тактиці розглядаються питання взаємодії між слідчим та оперативними співробітниками, спеціалістами під час проведення окремих слідчих дій [5, с. 76-94]. У криміналістичній методиці питання взаємодії слідчого та інших уповноважених суб'єктів розкриваються під час діяльності з виявлення ознак злочину, початкового та наступних етапів розслідування [6].

Однак, міжнародний рівень взаємодії досліджений недостатньо, особливо під кутом зору науки криміналістики.

З цього приводу слід відзначити дослідження І.М. Нурбекова, який визначає взаємодію правоохоронних (компетентних) органів, посадових осіб окремих держав, міжнародних організацій при розслідуванні злочинів міжнародного характеру як взаємну узгоджену і засновану на національному законодавстві, міжнародних договорах і угодах або принципу взаємності діяльність організаційно-тактичного характеру, здійснювану уповноваженими посадовими особами зацікавлених держав, з використанням прийомів, методів і засобів, розроблених криміналістикою, спрямовану на досягнення завдань розслідування в цілому і в конкретних слідчих ситуаціях, а також на попередження злочинів [4, с. 13].

Позитивно сприймаючи визначення автора, хочемо зауважити, що взаємодія правоохоронних (компетентних) органів, посадових осіб окремих держав, міжнародних організацій при розслідуванні злочинів міжнародного характеру має не лише організаційно-тактичний характер, а її зміст є ширшим. Так, взаємодія може виражатися у вирішенні процесуальних питань, також питань техніко - чи експертно-криміналістичного забезпечення, інформаційно-довідкового забезпечення тощо.

Слід відзначити, що при розслідуванні злочинів міжнародного характеру взаємодія може виражатися у процесуальній, непроцесуальній та змішаній формах.

Особливістю процесуальної взаємодії є її правова регламентація; заходи, що застосовуються в її межах, пов'язані з отриманням доказової інформації. Згідно КПК України, до процесуальних форм взаємодії, що можуть застосовуватися при розслідуванні злочинів міжнародного характеру, відносяться:

1) надання слідчим доручень та вказівок органу дізнання про провадження розшукних та слідчих дій (ст. 114 КПК України);

2) проведення оперативно-розшукових заходів органом дізнання у справах, де не встановлено особу, яка вчинила злочин, після передачі цієї справи слідчому (ст. 104 КПК України);

3) надання слідчим окремих доручень про проведення слідчих дій в інших слідчих районах (ст. 118 КПК України);

4) участь спеціаліста при проведенні слідчих дій (ст. 128-1 КПК України);

5) проведення слідчих дій за допомогою телефонної кореспонденції та відеоконференції (ст. 85-3 КПК України);

6) створення слідчої групи (ст. 119 КПК України);

7) створення міжнародної слідчої групи (ст. 119-1, ст. 119-2 КПК України).

8) видача особи (екстрадиція) для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку (глава 37 КПК України);

9) міжнародна правова допомога у кримінальних справах (глава 38 КПК України);

10) перейняття кримінального переслідування (глава 39 КПК України).

Непроцесуальна взаємодія передбачає форми співробітництва, врегульовані підзаконними нормативно-правовими чи не врегульовані нормами правом взагалі. Така взаємодія полягає в наданні консультативної, методичної допомоги з окремих питань, обміні інформацією [7, с. 160].

При розслідуванні злочинів міжнародного характеру поширеним є використання наступних форм непроцесуальної взаємодії: 1) консультації між слідчими та оперативними співробітниками різних відомств та держав, що готують та проводять процесуальні, слідчі дії, оперативно-розшукові заходи у межах міжнародної правової допомоги у кримінальних справах; 2) взаємний обмін інформацією довідкового,

орієнтовуючого характеру між співробітниками відповідних підрозділів з метою прийняття процесуальних і тактичних рішень, планування розслідування; 3) використання допомоги представників міжнародних організацій з метою сприяння реалізації міжнародної правової допомоги у кримінальних справах; надання інформації та інше.

Слід наголосити на такому важливому виді взаємодії як "обмін інформацією". Наприклад, відповідно до Угоди про взаємодію міністерств внутрішніх справ у сфері боротьби зі злочинністю 1992 року [8, с. 68-73], з даною метою передбачається "обмін оперативно-розшуковою, оперативно-довідковою і криміналістичною інформацією про вчинені злочини та ті, що готуються, про причетних осіб; ... обмін досвідом роботи, інформацією про законодавство, науково-технічною інформацією" тощо.

Хочемо зауважити, що форма взаємодії "обмін інформацією" може бути як непроцесуального характеру, так і виступати обов'язковим елементом процесуальної взаємодії - зокрема, міжнародної правової допомоги у кримінальних справах. Адже протоколи слідчих і процесуальних дій, довідки криміналістичних обліків, що надходять у порядку отримання міжнародної правової допомоги у кримінальних справах на підставі відповідного запиту (доручення), містять, перш за все, інформацію, яка у конкретній кримінальній справі може виступати як джерело доказів.

Змішана взаємодія охоплює елементи як процесуального, так і не процесуального співробітництва. Однією із найбільш ефективних форм змішаної взаємодії є співробітництво, що реалізується в межах тактичних комбінацій та операцій.

Так, за умови оперативного документування тривалої злочинної діяльності діючих каналів торгівлі людьми міжнародного характеру може виникнути потреба в проведенні так званої "зірваної" тактичної операції, що передбачає легендоване припинення чи попередження небажаних дій окремих осіб, причетних до торгівлі людьми, за умови виключення їх обізнаності про здійснювану оперативно-розшукову діяльність, з метою продовження документування їх злочинної діяльності [7, с. 161].

Виходячи із практики органів внутрішніх справ, поширеною формою взаємодії є участь працівників органів внутрішніх справ України в проведенні оперативно-розшукових заходів та слідчих дій на території іноземних держав. Їх виїзд можливий у випадку, коли іноземні поліцейські відомства не виконали або не можуть у повному

обсязі виконати запитовані дії без безпосередніх контактів з українськими правоохоронцями. При цьому останні зобов'язані дотримуватися законодавства країни перебування. Однак, слід наголосити на тому, що поняття "участі" у цьому контексті не передбачає безпосереднього проведення таких заходів працівниками органів внутрішніх справ України, вони можуть бути лише присутніми при проведенні оперативно-розшукових заходів та слідчих дій їх іноземними колегами, встановлювати з ними безпосередні контакти та обмінюватися інформацією [10, с. 139].

Взаємодія при розслідуванні злочинів міжнародного характеру може виражатися й у наданні допомоги з технічного характеру, особливо при проведенні слідчих дій за допомогою телефонної кореспонденції або відеоконференції; обміну методиками експертних досліджень речових доказів, обміну технічними засобами і методиками виявлення наркотичних засобів, радіоактивних матеріалів, вибухових речовин тощо.

Важливо, що результатом міжнародної співпраці стало набуття ДНДЕКЦ МВС України у 2002 році членства у Європейській мережі судово-експертних установ (ENFSI) [11, с. 15]; крім того, відбуваються активні кроки взаємодії з криміналістичних питань між відповідними органами та підрозділами держав СНД. Так, згідно Угоди про співробітництво між міністерствами внутрішніх справ з техніко-криміналістичного забезпечення оперативно-службової діяльності 1993 року [12, с. 86], сторони зобов'язалися здійснювати співробітництво у сфері техніко-криміналістичного забезпечення розслідування попередження, розкриття та розслідування злочинів, охоплюючи практичні організаційні, інформаційно-методичні напрями цієї діяльності. Як свідчить вивчення практичної діяльності, ці положення підкріплюються реальними кроками, що відбуваються у позитивних напрямках з обміну досвідом роботи, підвищення її ефективності та вирішенні ряду спільних завдань.

Використана література:

1. Карпец И.И. Международная преступность / Карпец И.И. - М. : Наука, 1988. - 112с.
2. Маляренко В.Т. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України / Маляренко В.Т. - К. : Юрінком Інтер, - 2004. - 376 с.
3. Пчолкін В.Д. Теоретичні, правові та організаційно-тактичні основи розкриття злочинів у харчовій промисловості : автореф. дис. на здо-

буття наук. степеня доктора юрид. наук : 12.00.09 "Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність" / В. Д. Пчолкін. – Х., 2010 – 36 с.

4. Нурбеков И.М. Тактико-организационные особенности взаимодействия при расследовании преступлений международного характера: дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Искендер Маликович Нурбеков – М., 2010. – 308 с.

5. Чаплинський К.О. Організація і тактика слідчих дій при розслідуванні злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями : монографія / Чаплинський К.О. – Д. : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2004. – 192 с.

6. Керівництво з розслідування злочинів : науково-практичний посібник [В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. – Х. : "Одіссей", 2009. – 960 с.

7. Смирнов Г.К. Методика расследования торговли людьми: проблемы теории и практики / Смирнов Г.К. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2008. – 264 с.

8. Угода про взаємодію міністерств внутрішніх справ у сфері боротьби зі злочинністю від 24.04.1992 року / Правові основи міжнародної діяльності МВС України: Збірник міжнародно-правових договорів документів в 2-х т. Т. 2 / МВС України. Відділ міжнародних зв'язків. – К., 1997. – С. 68-73.

9. Другий додатковий протокол від 8 листопада 2001 року до Європейської конвенції про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 1959 року. Протокол ратифіковано із заявами та застереженнями Законом № 3449-VI від 01.06.2011. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_51

10. Розслідування торгівлі людьми : навчальний посібник [М.І. Андриєнко, О.А. Бардацька, А.Ф. Волобуєв та ін.] ; за ред. П.В. Коляди. – К.: Конус-Ю, 2009. – 190 с.

11. Красюк І. П. Виникнення, становлення та розвиток експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України / І. П. Красюк, В. С. Печніков // Криміналістичний вісник. – 2010. – № 1 (13). – С. 6-18.

12. Соглашение о сотрудничестве между министерствами внутренних дел по технико-криминалистическому обеспечению оперативно-служебной деятельности от 13 мая 1993 года / Правові основи міжнародної діяльності МВС України: Збірник міжнародно-правових договорів документів в 2-х т. Т. 2 / МВС України. Відділ міжнародних зв'язків. – К., 1997. – С. 85-89.

УДК 342.924:351.75
А.А. Манжула

**РОЛЬ ГРОМАДЯН ТА ОРГАНІВ
ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ
ПРАВОПОРЯДКУ В УКРАЇНІ**

У статті встановлена і визначена роль громадян та органів державної влади у забезпеченні правопорядку в Україні.

Ключові слова: *правопорядок, правовий статус, мікрорайон, самоуправління.*

В статье установлена и определена роль граждан и органов государственной власти в обеспечении правопорядка в Украине.

Ключевые слова: *правопорядок, правовой статус, микрорайон, самоуправление.*

The article is set the role of citizens and public authorities to ensure public order in Ukraine.

Key words: *public order, legal status, community, neighborhood.*

Україна стоїть на шляху побудови правової держави та створення якісно нового суспільства, в якому забезпечуються пріоритети загальнолюдських цінностей. Тобто, вона претендує на визнання її іншими державами світу цивілізованою країною, яка іде у своєму розвитку шляхами пріоритетності прав людини і верховенства закону.

Здійснені в Україні масштабні перетворення пов'язані зі змінами в економічній, соціальній та політичній сферах, формуванням у громадян держави принципово нових ціннісних орієнтацій та установак, призвели до перебудови державних інституцій та вимагають від юридичної науки якісно нових досліджень у процесах державотворення.

В зазначених умовах корінних соціально-економічних перетворень у державі зростає необхідність забезпечення належного правопорядку, особистої безпеки громадян та громадської безпеки. Значну роль при цьому має бути відведено громадянам та органам державної влади. Дійсно, охорона правопорядку, забезпечення реальної безпеки громадян, боротьба з різними видами злочинності – першочергове завдання сьогодення. Ігнорування проблем, пов'язаних з охороною правопорядку, може привести лише до одного – руйнування самої держави.

Мета статті – встановити і визначити роль громадян та органів державної влади у забезпеченні правопорядку в Україні.

Науковим розробкам щодо функціонування відносин, які виникають при охороні правопорядку присвячені роботи таких фахівців, як А.Б.Авер'янов, О.М.Бандурка, Д.М.Бахрах, Є.О.Безсмертний, Ю.П.Битяк, В.І.Варенко, І.І.Веремеєнко, І.П.Голосніченко, С.Т.Гончарук, Є.В.Додін, М.М.Дорогих, М.І.Єропкін, Д.П.Капаянов, А.П.Клюшніченко, Л.В.Коваль, В.К.Колпаков, О.П.Коренев, М.В.Корнієнко, Ю.Ф.Кравченко, В.І.Олефір, В.М.Плішкін, Л.Л.Попов, Ю.І.Римаренко, О.В.Серьогін, О.М.Якуба.

Правопорядок охороняється перш за все громадянами. Держава не в змозі забезпечити будь-яке громадське місце (вулицю, провулок, під'їзд будинку тощо) нарядом міліції. Тому правопорядок як соціальне благо встановлюється для громадян і охороняється органами виконавчої влади за допомогою них. В середині XIX століття В.Н.Лешков писав, що попередження злочинів – справа громадян, а припинення – справа поліції: "Очевидно, что самое пресечение, эта исключительная деятельность полиции, совершается полицией не исключительно, но без содействия жителей, народа" [1, с. 30-31].

На нашу думку, сприяння брати участь в охороні правопорядку саме громадян впливає з його адміністративно-правового статусу громадянина і базується, насамперед, на його обов'язку разом з наглядово-контрольними органами виконавчої влади охороняти правопорядок. Дійсно, кожна людина народжується юридично "прив'язаною" до певної держави, до певної общини, до конкретної сім'ї.

Зазначимо, що адміністративно-правовий статус громадянина в сфері правопорядку виражається в обов'язках і правах, а саме:

- 1) в обов'язку суворо дотримуватись встановлених правил поведінки в громадських місцях, тобто поважати права, свободи та інтереси інших громадян;
- 2) в праві на необхідну оборону, тобто на захист особистого здоров'я та гідності, а також державного або правопорядку;
- 3) в обов'язку не допускати посягання на правопорядок з боку інших осіб;
- 4) в праві просити допомоги в інших громадян у випадку загрози громадському порядку;
- 5) в праві просити допомоги у правоохоронних органів [2, с. 35-36].

Важливу роль в охороні правопорядку відіграє общинний фактор. Громада – це територіальний колектив, який в організаційному відношенні ближче всього стоїть до кожного громадянина. Це – село, населений пункт, квартал міста чи декілька кварталів, вулиця з її жи-

телями. Інакше кажучи, під громадою в широкому розумінні слова розуміють порівняно невелику територію з давно проживаючою на ній спільнотою людей, які знають один одного хоча б в обличчя. З початку 60-х років з'явився такий термін як "мікрорайон", який позначив саме таку територію з її відносно постійними жителями. Така організація та відповідний обшинний устрій укорінюється в природі людей, сприяють їх зближенню. Дух і становище громади надають їй особливу стабільність і забезпечують міцний правопорядок в її межах. Недарма А.Г.Шербагов писав на початку ХХ століття: "... обшинне устроєство должно удовлетворить всем нуждам населения и быть в зачаточном виде основанием для всех общих государственных управлений" [3, с. 23]. Під цим кутом зору громада являє собою базу для найбільш ефективного нагляду за громадським порядком в межах свої території та для попередження всіх можливих проступків і злочинів.

А.П. Коренєв писав в 1978 році: "В условиях современного города микрорайон - это не просто географическое понятие, характеризующее территориальную микроструктуру, но и определённое организационное единство, общность населения, связанного с данным участком городской территории как местом проживания и обладающего специфическими локальными интересами" [4, с. 29].

Охорона правопорядку в обшині здійснюється шляхом нагляду за громадським порядком громадськими та адміністративними службами, а також стан правопорядку в обшині забезпечується регулярністю, яка спостерігається в житті громади.

Метою органів громадського самоврядування є спільне вирішення різноманітних соціальних проблем, що виникають у громадян за місцем проживання, в тому числі проблему охорони правопорядку.

Важливу роль в охороні правопорядку в обшині, мікрорайоні, на нашу думку, може відіграти служба комендантів будинків та охорона під'їздів будинків черговими консьєржами. Така служба поки що не отримала нормативно-правового обґрунтування, але намітилися значні тенденції в організації таких служб на громадських основах в багатьох будинках великих міст України. Така служба при її відповідній організації та координуванні зверху, співробітництві з органом громадської самодіяльності, могла б багато зробити в забезпеченні правопорядку і чистоти в під'їздах будинків та на маршових сходах, в справі збереженості кореспонденції в поштових скриньках.

Слід відзначити, що сучасна Україна слабка в сфері охорони правопорядку тому, що українське населення (на відміну від західно-

європейського) погано організоване в місцях проживання або, висловлюючись на управлінській мові, погано структуроване. Тому необхідно шляхом створення громад-мікрорайонів розвивати в населенні "спільність дії" [3, с. 11]. З такої громади-мікрорайону повинні розпочинатися місцеве самоуправління та охорона правопорядку спеціальними органами виконавчої влади.

Деякі елементи діяльності громади суттєво впливають на стан правопорядку. До них можна віднести:

1) організація діяльності комендантів будинків та консьєржів у під'їздах будинків;

2) діяльність громадських формувань по охороні правопорядку.

Серед наглядових органів виконавчої влади, які охороняють правопорядок і громадську безпеку, перше місце займає патрульно-постова служба міліції громадської безпеки. Вона виступає як основний засіб забезпечення правопорядку на вулицях, площах, вокзалах, парках та в інших громадських місцях.

Нагляд, який здійснює патрульно-постова служба є по суті всеохоплюючим: наряди цієї служби спостерігають за тим, щоб в громадських місцях не відбувалося ексцесів, щоб громадські місця утримувались в чистоті, а в місцях будівельних робіт ставились огорожі, які забезпечують безпеку громадян. Охороняючи правопорядок, працівники патрульно-постової служби міліції припиняють антигромадські дії, охороняють всі форми власності, забезпечують порядок в громадських місцях при проведенні масових заходів: народних гулянь, мітингів демонстрацій і т.п.

Основна функція патрульно-постової служби - постійне спостереження за громадським порядком, а особливо там і тоді, де і коли виникає небезпека вчинення проступку або злочину. Н.І. Буденко зазначає: "Следует иметь в виду, что в подавляющем большинстве случаев уже сам по себе факт нахождения в общественном месте работника милиции в установленной форме одежды оказывает сдерживающее воздействие на нарушителей общественного порядка, способствуя предупреждению нарушений, и вселяет в граждан уверенность в безопасности и надёжной защите их прав и личного достоинства" [5, с. 15].

В складі міліції громадської безпеки необхідно виділити фігуру дільничного інспектора міліції, в діяльності якого охорона правопорядку займає першочергове місце. Інструкція по організації роботи дільничного інспектора міліції затверджена Наказом МВС України

№ 802, відносить охорону правопорядку і забезпечення громадської безпеки до основних задач дільничного інспектора міліції.

Адміністративний нагляд, що здійснюється дільничним інспектором, є універсальним і охоплює практично всі форми правопорядку. На закріпленій за ним дільниці він взаємодіє з нарядами патрульно-постової служби міліції, координує їх роботу, контролює дотримання громадянами і посадовими особами правил паспортної системи, здійснює нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, за особами, які зловживають спиртними напоями та допускають на цьому підґрунті порушення правопорядку.

Лаконічно і точно визначили роль дільничного інспектора міліції М.І. Єропкін та Л.Л. Попов: "Каждый участковый инспектор призван быть организатором охраны общественного порядка и борьбы с преступностью на вверенном ему участке территории" [6, с. 109].

Адміністративний нагляд за громадським порядком органи внутрішніх справ здійснюють через паспортну та дозвільну системи. Паспортна система є своєрідним різновидом адміністративного нагляду, якому належить суттєва роль в охороні правопорядку і забезпеченні громадської безпеки і регулюється Положенням про паспортну службу органів внутрішніх справ [7].

Встановлюючи порядок обліку та регулювання пересування громадян шляхом введення єдиних єдиних документів, що засвідчують особу, - паспортів, реєстраційного обліку - паспортна система сприяє виявленню осіб, які проживають без документів, ведуть антигромадський спосіб життя, вчиняють правопорушення в громадських місцях (хуліганство, крадіжки і т. п.). Регламентуючи порядок проживання громадян в певних місцевостях, паспортна система шляхом специфічного спостереження (реєстраційний облік) за громадянами в значній мірі сприяє охороні правопорядку.

Важливе значення в охороні правопорядку має адміністративний нагляд, який здійснюється через дозвільну систему. Відмінною особливістю дозвільної системи є обов'язковість одержання дозволів громадянами та організаціями від відповідних органів МВС України на придбання, зберігання, перевезення зброї, боєприпасів, вибухових речовин, відкриття та функціонування підприємств за переліком, визначеним законодавством.

Головне призначення дозвільної системи - охорона громадської та особистої безпеки громадян, державного та правопорядку.

Адміністративний нагляд за безпекою руху і правопорядок на дорогах країни здійснюється Державною автомобільною інспекцією

(ДАІ), яка входить в систему Міністерства внутрішніх справ України та діє на основі Закону України "Про дорожній рух" [8], Закону України "Про міліцію" [9], Наказу МВС України № 572 "Про забезпечення організації дорожнього руху та нагляду за станом автомобільних доріг і вулиць" та інших відомчих нормативних документів.

У відповідності з цими нормативними актами на ДАІ покладаються різні за змістом функції: організація та регулювання дорожнього руху, контроль за дорожнім рухом і технічним станом автотранспортних засобів; боротьба з порушеннями правил дорожнього руху. Забезпечення безпеки дорожнього руху невідвратно пов'язане з охороною правопорядку, а тому ДАІ є органом, по суті виконуючим задачі по охороні правопорядку через адміністративний нагляд.

Функцію охорони правопорядку здійснює державний пожежний нагляд, який покладений на Державну протипожежну службу Міністерства внутрішніх справ України. Правову основу цього нагляду складають Закон України "Про пожежну безпеку", накази МВС України, постанови Кабінету Міністрів України, а також Бойовий Статут пожежної охорони України та Статут служби Державної пожежної охорони МВС України. Основна функція державного пожежного нагляду – здійснювати контроль за виконанням пожежно-профілактичних заходів, пов'язаних з пожежною безпекою, вживати заходів для припинення порушень правил пожежної безпеки та притягнення до відповідальності осіб, які порушують правила пожежної безпеки.

До ряду провідних служб, які здійснюють адміністративний нагляд за громадським порядком, відноситься й державна санітарно-епідеміологічна служба України, яка діє на основі Закону України "Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення".

Згідно даного нормативного акту, основною задачею державного санітарно-епідеміологічного нагляду є здійснення контролю за проведенням гігієнічних і протиепідемічних заходів підприємствами, організаціями, установами та громадянами, проведення заходів, спрямованих на попередження забруднення природного середовища (водоймищ, ґрунту) і громадських місць, які мають відношення до побуту, відпочинку громадян.

Отже, аналізуючи вище зазначене необхідно відзначити, що "демонтаж" тоталітарно-радянської держави та перехід до суспільства з традиційними загальнолюдськими та громадянськими цінностями (свобода слова, право приватної власності) мають наслідком збільшення кількості адміністративно-наглядових служб та їх функціону-

вання поряд з органами традиційного державного управління. Для однієї групи таких органів охорона правопорядку буде складати їх пряме призначення, для іншої ж групи – виявиться допоміжною функцією. Але всі ці служби реалізують наглядово-контрольні повноваження, які доповнюються правом вживати заходи адміністративного примусу, в тому числі – правом здійснювати адміністративну юрисдикцію.

Використана література:

1. Лешков В.Н. О мерах против воровства, грабежа и других нарушений имущественной и личной безопасности. – М., 1861. – 164 с.
2. Веремеенко И.И. Механизм административно-правового регулирования в сфере охраны общественного порядка. Ч.1-2. – М., 1981. – 280 с.
3. Щербатов А.Г. Приход и его значение в современном государственном строе. – М., 1905. – 240 с.
4. Коренев А.П., Моралева К.А., Рыжкин Н.Н. Опорные пункты правопорядка / А.П. Коренев, К.А. Моралева, Н.Н. Рыжкин / Правоведение. – 1978. - № 2. – С. 29.
5. Административная деятельность органов внутренних дел. Часть особенная: Учебник / Под ред. А.П.Коренева. – М., МЮИ МВД России, 1997. – 346 с.
6. Еропкин М.И., Попов Л.Л. Административно-правовая охрана общественного порядка. – Л., 1973. – 277 с.
7. Про затвердження Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ: Постанова Кабінету Міністрів України № 700 від 10 жовтня 1994 року // Урядовий кур'єр, № 162-163, 20 жовтня 1994 року.
8. Про дорожній рух: Закон України від 30 червня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 31. – Ст.338.
9. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

УДК 343.985

А.С. Кудінов

**ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ СВІДКІВ ПРИ
РОЗСЛІДУВАННІ КРАДІЖОК НАФТИ
ТА НАФТОПРОДУКТІВ
ІЗ МАГІСТРАЛЬНИХ ТРУБОПРОВОДІВ**

Статтю присвячено особливостям допиту свідків під час розслідування крадіжок нафти та нафтопродуктів із магістральних трубопроводів. На основі аналізу слідчої та судової практики автором запропоновано класифікацію осіб, які можуть бути свідками в даній категорії кримі-

нальних справ та сформовано предмет їх допиту. Викладені в статті відомості сприятимуть оптимізації процесу його проведення.

Ключові слова: *допит, свідок, предмет допиту, крадіжка, нафта, нафтопродукти, магістральний трубопровід.*

Стаття посвячена особливостям допроса свидетелей при расследовании краж нефти и нефтепродуктов из магистральных трубопроводов. На основе анализа следственной и судебной практики автором предложена классификация лиц, которые могут быть свидетелями в данной категории уголовных дел, и сформирован предмет их допроса. Изложенные в статье сведения будут способствовать оптимизации процесса его проведения.

Ключевые слова: *допрос, свидетель, предмет допроса, кража, нефть, нефтепродукты, магистральный трубопровод.*

The article is devoted to the features of interrogation of witnesses at investigation of thefts of oil and oil product from main pipelines. On the basis of analysis of investigation and judicial practice an author classification of persons which can be witnesses in this category of criminal cases is offered, and the article of their interrogation is developed. The information expounded in the article will be instrumental in optimization of process of his leadthrough.

Key words: *interrogation, witness, article of interrogation, theft, oil, oil product, main pipeline.*

Допит (ст. 167-170 КПК України) – це вербально-процесуальна дія, яка являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, спрямований на одержання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі¹. Як спосіб отримання інформації він має й пізнавальне значення. Під час розслідування слідчий не тільки отримує дані про подію злочину та пов'язані з нею обставини, але й використовує результати допиту для встановлення фактів, раніше йому невідомих, перевіряє та оцінює їх, висуває нові версії².

Наукову основу тактики проведення допитів складають праці таких вчених, як О.Я. Баєв, В.П. Бахін, О.М. Васильєв, В.К. Весельський,

¹ Криміналістика: Підручник / Кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. - 4-е вид., перероб. і доп. - Х.: Право, 2008. - С. 178.

² Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология / В.Е. Коновалова. - Харьков: Консум, 1999. - С. 5.

Є.П. Іщенко, В.О. Коновалова, М.І. Порубов, В.Ю. Шепітько та ін. Їх зусиллями було напрацьовано низку концептуальних положень стосовно процесуального порядку, тактичних, психологічних, етичних особливостей підготовки, проведення допиту та оцінки його результатів, які, в свою чергу, виступають підґрунтям для проведення подальших наукових пошуків та опрацювання прикладних аспектів їх використання в залежності від різновиду злочину, що розслідується.

Аналіз слідчої та судової практики розслідування крадіжок нафти та нафтопродуктів із магістральних трубопроводів свідчить, що на початковому етапі допиту свідків проводилися в кожній кримінальній справі зазначеної категорії. Однак, ефективність його проведення є низькою з таких причин: а) вирішення питання про необхідність допиту свідків певної категорії абстрагуючись від обставин конкретної справи; б) не залучення як свідків осіб, котрі повідомляють проміжні фактичні дані, що можуть бути непрямыми доказами у справі; в) необґрунтоване включення до переліку потенційних свідків осіб, які не володіють криміналістично значущою інформацією стосовно обставин справи.

За загальним правилом, при визначенні кола осіб, черговості проведення їх допиту та формуванні предмету допиту слід виходити з об'єму даних, якими вони можуть володіти. Так, до осіб, які є потенційними носіями криміналістично значущої інформації про вчинену крадіжку нафти та нафтопродуктів із магістральних трубопроводів, та можуть бути допитані як свідки слід віднести:

1) працівники нафтотранспортного підприємства:

1.1) які виконують виробничі функції:

а) оператори нафтоперекачувальних станцій, що обслуговують пошкоджену ділянку нафто-, нафтопродуктопроводу (на зміні яких відбулося виявлення пошкодження або затримання зловмисників);

б) лінійні обхідники траси трубопроводу (які виявили ознаки його пошкодження; знаходились біля місця скоєння злочину та мали нагоду спостерігати за діями злочинців; за якими закріплена ділянка трубопроводу, на котрій було встановлено врізання або прокладено відвід);

в) члени аварійних ремонтно-відновлювальних бригад, які були задіяні до ліквідації несанкціонованого врізання або ж її наслідків, проводили демонтаж врізання чи відводу (розливу нафти чи нафтопродукту тощо);

1.2) які виконують охоронні функції - працівники служби безпеки підприємства (допиту підлягають всі члени підрозділу, які були задіяні при відпрацюванні місця крадіжки):

а) члени екіпажу пересувного патрулю, які виявили врізання чи відвід або затримали зловмисників;

б) працівники, які були задіяні для надання допомоги екіпажу пересувного патрулю (патрульні пересувних патрулів, суміжних за районом патрулювання).

Інформація, що міститься в показаннях свідків даної категорії, може бути основою для формування алгоритмів встановлення інших обставин предмету доказування.

До загальних питань, які слід з'ясувати у виділеній категорії осіб слід віднести такі: посада та термін перебування на ній працівника; коло його функціональних обов'язків; обслуговування якої ділянки трубопроводу забезпечують (охороняють, обстежують тощо); режим роботи; джерела надходження інформації про виявлення врізання, відводу або крадіжки.

Під час допиту *операторів нафтоперекачувальних станцій* встановленню підлягають такі питання: режим функціонування зазначеного магістрального трубопроводу та ділянки, на якій було вчинено злочин зокрема, режим перекачування нафти чи нафтопродукту ділянкою трубопроводу, де було вчинено врізання; який тип і обсяг нафти або нафтопродукту транспортувався; чи змінювався хімічний склад, тип нафти чи нафтопродукту під час перекачування й під час падіння тиску в трубопроводі, якщо так то з якою періодичністю та на який термін; чи відбиралися проби нафти чи нафтопродукту під час перекачування, якщо так то з якою періодичністю, в якій кількості та їх місцезнаходження; належність нафти та нафтопродукту конкретному підприємству чи організації; чи були пред'явлені претензії про недостачу об'ємів нафти в результаті перекачування; чи відбувалося коливання тиску, з якої причини, на який проміжок часу; яким чином це було зафіксовано; чи були зафіксовані аналогічні падіння тиску в трубопроводі раніше; чи знаходилося падіння тиску в межах технологічного режиму функціонування магістрального трубопроводу; яких заходів було вжито у зв'язку з виявленням падіння тиску у трубопроводі (направлення на місце падіння пересувного патрулю, зупинення процесу перекачування тощо); результати вжиття зазначених заходів.

Лінійні обхідники (за якими закріплена ділянка трубопроводу, які виявили його пошкодження, сліди нафти або нафтопродуктів,

транспортних засобів, проведення несанкціонованих робіт тощо) повинні допитуватися з таких питань: з якою періодичністю та яким чином здійснювався обхід траси трубопроводу; на якій ділянці трубопроводу було виявлено пошкодження чи сліди нафти та за якими ознаками; у зв'язку з чим він опинився на цьому місці; яких заходів було вжито у зв'язку з виявленням ознак крадіжки та кого про це повідомлено; чи не бачили в охоронній зоні підозрілих осіб, сторонньої техніки та ознак якихось робіт (в разі позитивної відповіді максимально точно з'ясовуються питання щодо їх ознак); які зміни в обстановку місця події ними було привнесено та з якою метою.

Працівники аварійних ремонтно-відновлювальних бригад, які були задіяні до ліквідації несанкціонованого врізання або його наслідків, проводили демонтаж врізання чи відводу (розливу нафти чи нафтопродукту тощо) допитуються, як правило, про обставини виявлення та ліквідації (демонтажу) врізання чи відводу, а також з приводу з'ясування початкової обстановки на місці події та змін, які утворилися внаслідок ліквідації. При цьому з'ясовується: джерело поінформованості про врізання чи відвід; на підставі чого (відомчих інструкцій, вказівки керівника тощо) проводилася ліквідація пошкодження трубопроводу, демонтаж відводу або його консервація, якщо такі роботи не проводилися, то з яких причин. Враховуючи, що зазначена категорія працівників має спеціальну освіту (переважно технічну) та обізнана на технологіях виготовлення врізань доцільно з'ясовувати у них конструктивні особливості врізання чи відводу, відомості про які потрібні слідчому для доказування ознак врізання та встановлення обставин злочину, а саме: з використанням яких деталей виготовлена «врізка» або відвід, необхідні засоби для їх виготовлення, часові витрати на їх облаштування, оптимальна кількість осіб, задіяних для їх виготовлення; до яких дій вдалися злочинці для маскування врізання та відводу; чи не зустрічалися аналогічні способи їх облаштування в минулому; який рівень кваліфікації врізання; чи не знайшли відображення в слідах дії злочинця певні навички поводження з газозварювальним устаткуванням, виконання робіт на трубопроводах підвищеного тиску тощо.

Під час допиту *працівників пересувного патрулю, які виявили несанкціоноване врізання чи відвід від трубопроводу, або затримали на гарячому осіб, що вчинили крадіжку* слід з'ясовувати: склад патрульної групи; яким чином здійснюється охорона зазначеної ділянки трубопроводу – режим охорони (об'їзд вздовж траси трубопроводу, обхід траси); який маршрут патрулювання; з якою періоди-

чністю проводилося обстеження закріпленої ділянки трубопроводу; яким чином та з якою періодичністю доповідалося про результати патрулювання; ким з працівників, о котрій годині та де було виявлено врізання чи відвід, за якими ознаками; за яких обставин було виявлено врізання чи відвід (під час планового обходу, за сигналом оператора нафтоперекачувальної станції про падіння тиску на певній ділянці магістрального трубопроводу); чи проводилося обстеження прилеглої території; ким із працівників і що саме було виявлено; яким чином та кого було сповіщено про виявлене; які зміни в матеріальне середовище місця події було принесено членами патрулю; яких подальших заходів було вжито та які додаткові сліди злочину й де було виявлено; які конструктивні особливості мають виявлені врізання чи відвід, чи не зустрічалися аналогічні способи їх облаштування в минулому; чи було помічено неподалік місця виявлення врізання чи відводу (або ж в районі ділянки трубопроводу, на якій впав тиск) сторонніх осіб, автотранспорту тощо; які дії щодо них було вжито; яким чином та ким було повідомлено працівників міліції з приводу виявлення пошкодження нафтопроводу. У випадку затримання ними осіб на гарячому додатковому з'ясуванні також підлягають такі питання: скільки та де саме ними було виявлено осіб; які дії із підготовки, заволодіння чи приховування слідів злочину вони вчинювали; які пояснення надавали з приводу свого перебування на місці (біля врізки чи неподалік від неї); які засоби та техніка ними використовувалися; які заходи було вжито для припинення крадіжки (зокрема які зміни ними були внесені в обстановку злочину, наприклад: перекрито крани, роз'єднано шланги) тощо.

У працівників служби безпеки нафтотранспортного підприємства, які прибули на виклик пересувного патрулю необхідно з'ясувати: від кого та о котрій годині ними отримано інформацію про необхідність прибуття на місце події; що відбувалося на місці події, кого було затримано, яким чином вони поводитися; до якого рівня була заповнена цистерна; чи були ними помічені на підступах до місця падіння тиску в магістральному трубопроводі якісь особи або автотранспорт; які додаткові завдання їм було поставлено у зв'язку з виявленням врізання чи відводу, затримання зловмисників (обстеження прилеглої території, перевірка поблизу розташованих підприємств та ін.), результати їх виконання, тощо.

Враховуючи, те що питома вага злочинів зазначеної категорії вчинюється саме за участю працівників служби безпеки нафтотранспортного підприємства, видається необхідно з'ясувати у допитува-

них чи не цікавились їх колеги (які знаходяться у відпустці, на лікарняному, задіяні на охорону інших ділянок трубопроводу тощо) про обставини виявлення врізання, дії працівників міліції на місці події, версії, які ними висувались відносно осіб, що вчинили крадіжку, відносно використовуваних знарядь та засобів злочину тощо, та чи не буде там влаштовано засідку; чи ліквідували врізання, демонтували відвід тощо. Крім того, слід з'ясувати питання, пов'язані з неадекватною поведінкою їх колег під час отримання інформації про крадіжку чи виявлення відводу або врізання (можливо хтось почав нервувати, намагався терміново телефонувати, виходив з автомобілю для того щоб зателефонувати або відправити SMS-повідомлення).

Специфічним питанням, яке необхідно з'ясувати слідчому (що впливає з особливостей механізму вчинення зазначеного різновиду злочинів – використання злочинцями мобільних телефонів для зв'язку як поміж собою, так і зі співучасниками зі сторони нафтогазотранспортних підприємств¹) є встановлення наявності в них мобільних телефонів, абонентського номеру сім-карти оператора мобільного зв'язку та IMEI-номера мобільного апарату кожного з працівників нафтогазотранспортної компанії. Причому слідчому необхідно отримати цю інформацію не розкриваючи тактичного замислу, під виглядом, наприклад необхідності з'ясування їх абонентського номеру задля підтримання з ними зв'язку в разі необхідності надання додаткових свідчень, виклику для участі у проведенні інших слідчих дій тощо. Зазначені відомості необхідні для формування списку мобільних номерів які будуть у подальшому порівнюватися з даними, отриманими в результаті проведення деталізації телефонних розмов, а також задля використання у процесі розслідування у випадку встановлення підозрюваних (обвинувачених) і вилучення в них мобільних телефонів (або ж за відсутності терміналу встановлення їх абонентських номерів та IMEI);

2) працівники правоохоронних органів, які брали участь у проведенні заходів щодо затримання зловмисників.

Ефективність допиту осіб цієї категорії пояснюється, на думку

¹ Більш детально про напрямки використання злочинцями мобільних телефонів див.: Кудінов А.С. Використання відомостей операторів мобільного зв'язку в розслідуванні крадіжок нафти та нафтопродуктів із магістральних трубопроводів / А.С. Кудінов // "Забезпечення законності в діяльності органів дізнання та досудового слідства" Матеріали І Наук.-практ. конф. Луганськ 25 березн. 2011 р. / ред. кол.: Л.В. Черечукіна, О.Г. Русанова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. – С. 159-164.

В.А. Шепеля тим, що за родом своєї діяльності вони звертають увагу навіть на незначні деталі події, краще орієнтуючись у визначенні характеру та цілей діяльності викрадачів (наприклад, просторове розташування, послідовність дій та ін.), тому їх тактика допиту повинна будуватися з урахуванням більш точного опису обставин вчиненого розкрадання¹.

Виокремлену категорію осіб доцільно допитувати з таких питань: на підставі чого проводилися оперативно-розшукові та інші заходи, в результаті яких було затримано підозрюваних; хто брав участь у їх проведенні; послідовність проведення заходів із зазначеним точним місць та часу проведення кожної дії; зміст та характер дій затриманої особи, інших учасників під час проведення заходів; як здійснювалося затримання, обшук підозрюваного, що було знайдено, де, у якій кількості; пояснення затриманого з приводу вилучених у нього предметів та документів; які об'єкти підлягали вилученню під час проведення заходів; чи надходили від кого-небудь зауваження чи заперечення з приводу проведеного заходу; чи були спроби «вирішення питання» про звільнення затриманих (якщо так, то від кого вони надходили) тощо;

3) особи, які були запрошені до участі в слідчих діях у якості понятих (переважно під час проведення огляду місця події);

Стосовно доцільності допиту зазначеної категорії осіб в юридичній літературі висловлено дві протилежні точки зору. Прибічники першої вважають, що допит осіб, які приймали участь у проведенні слідчої дії в якості понятих є недоцільним, а отримані в результаті цього показання є нічим іншим як намаганням слідчого розширити доказову базу. Прибічники іншої точки зору вважають за доцільне проводити такі допити. Це, на їх думку, є так званим додатковим "закріпленням" результатів слідчої дії². Проведене нами дослідження дозволяє підтримати останню точку зору науковців. Так, у 72% випадків кримінальних справ зазначена категорія осіб в подальшому у судовому засіданні допитувалась з приводу участі в тій або іншій

¹ Шепель В.А. Расследование краж нефтепродуктов, совершаемых при их хранении и транспортировке: дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 "Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность" / В.А. Шепель. – Омск, 2004. – С. 131.

² Трухачев В.В. Преступное воздействие на доказательственную информацию. Правовые и криминалистические средства предупреждения, выявления и нейтрализации / В.В. Трухачев. – Воронеж, 2000. – С. 151.

слідчій дії. Зокрема допиту підлягали поняті, які приймали участь у проведенні огляду місця події 86%, огляду предметів 34%, відтворення обстановки та обставин події 73%. Необхідність у проведенні таких допитів переважно була зумовлена активною протидією кримінального елемента судовому розгляду кримінальних справ та полягала в зміні раніше наданих на досудовому слідстві показань, поданні клопотання стосовно порушення працівниками міліції норм КПК України та безпосередньо їх прав при проведенні слідчих дій, впливі на свідків та ін. З цих позицій суд, з метою подолання протидії судовому розгляду справи, вимушений проводити допити у якості свідків осіб, які приймали участь у проведенні слідчих дій як поняті. Однак, судові засідання за даними фактами здебільшого відбувається через значний проміжок часу, а тому викликані для допиту особи, зазвичай нічого, окрім факту участі у проведенні слідчої дії, пояснити не можуть.

З цих позицій, під час розслідування крадіжок нафти та нафтопродуктів із магістральних трубопроводів, є доцільним одразу ж після закінчення слідчої дії допитати понятих з таких питань: коли саме, протягом якого часу та на підставі чого проводилася слідча дія; хто саме з працівників правоохоронних органів брав у ній участь; на якій стадії огляду їх було запрошено в якості понятих; факт роз'яснення до початку слідчої дії прав понятим, спеціалісту та іншим особам, які брали у ній участь; чи не пов'язані поняті будь-якими відносинами з учасниками процесу, якщо так то якими саме; чи було до початку слідчої дії повідомлено її учасників про застосування технічних засобів; чи було їм роз'яснено, які саме технічні засоби та в яких цілях будуть застосовуватися; склад учасників слідчої дії й факт присутності сторонніх осіб; яким чином проводилася слідча дія; що саме та звідки було вилучено; які індивідуальні прикмети (ознаки) вилучених речей та документів; яким чином вилучене пакувалось та опечатувалось; чи надавала особа, в якій проводилося вилучення якісь пояснення; як поводитись особа, яку затримали, що робила, про що говорила; чи було складено протокол слідчої дії безпосередньо після її закінчення; чи було надано можливість кожному з учасників особисто ознайомитися з протоколом слідчої дії; чи було оголошено протокол слідчої дії вголос; чи було ознайомлено учасників зі схемами, планами, кресленнями та іншими матеріалами, складеними під час написання протоколу та долученими в якості додатків до нього; чи було їх ознайомлено з аудіо- чи відеозаписами слідчої дії (якщо від-

бувалися така фіксація); чи висловлювали вони зауваження по ходу проведення слідчої дії та за її результатами, чи було їх занесено до протоколу; чи не чинився на них тиск під час проведення слідчої дії, при складанні протоколу та його підписанні.

Проведення допиту зі з'ясуванням зазначених обставин дозволить надати результатам слідчої дії достовірності та нейтралізувати можливий психологічний вплив на її учасників, зміцнити отриману доказову базу;

4) родичі підозрюваного (обвинуваченого);

У зазначеній категорії осіб доцільно з'ясувати питання, що дозволяють не лише надати більш детальну характеристику особі підозрюваного, а й сприяти викриттю його у вчиненні злочину, встановленню додаткових епізодів злочинної діяльності, отриманню інформації про можливих співучасників злочину, наявність у його власності матеріальних цінностей або засобів вчинення злочину тощо.

Обов'язковою умовою успішного проведення зазначеного різновиду допиту є ретельне його планування. Пояснюється це, по-перше, небажанням родичів здійснення кримінального переслідування відносно близької їм людини. По-друге, допит родичів пов'язаний із розкриттям їх особистої, а в деяких ситуаціях й інтимної інформації. По-третє, у випадку загрози їх матеріальному становищу слідчий може стикнутися з серйозною протидією з їх сторони¹.

У зазначеній категорії осіб більш детально слід з'ясувати психологічні якості підозрюваного як при загальних умовах життєдіяльності, так і при вчиненні конкретного виду злочину (моральна стійкість, порядність, схильність до викриття співучасників злочину тощо), а також, де, з ким та на яких умовах він проживав, чи приходили до нього якісь особи, якщо так, то з якою періодичністю, характерні ознаки цих осіб, вікові характеристики; яким чином проходило спілкування між ними; яке коло його товаришів і друзів; чи має хтось із них навички зварювальних робіт, або навички водія спеціалізованого автотранспорту; періоди відсутності підозрюваного у нічний час вдома; чи приносить після своєї відсутності вдома гроші, якщо так, то коли й скільки; що пояснював з приводу своєї відсутності вдома та отриманих грошей; чи повертався після своєї відсутності в одязі з масляними плямами, або зі стійким запахом нафтопродуктів; що їм

¹ Див.: Аксенов Р.Г. Криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений в сфере оборота нефти и нефтепродуктов / Аксенов Р.Г., Пимонов Б.В. – М.: Юрлитинформ, 2011. – С. 114.

відомо за фактом вчинення ним викрадення нафти чи нафтопродуктів; що саме та від кого відомо про затримання підозрюваного працівниками міліції; чи знається підозрюваний на навичках проведення зварювальних робіт, керуванні спеціалізованим автотранспортом; чи має в своєму розпорядженні зварювальне устаткування, автотранспорт, спеціалізований автотранспорт, сільськогосподарську техніку тощо.

Отримані в результаті допиту родичів підозрюваного відомості можуть бути зіставлені із показаннями як самого підозрюваного так і з результатами проведення інших слідчих дій, та, в свою чергу, слугувати додатковими непрямими доказами у викритті їх злочинної діяльності.

Підсумовуючи викладене зазначимо, що надана класифікація осіб, які можуть бути допитані в якості свідків має певне наукове та практичне значення, оскільки побудована з урахуванням поінформованості осіб про обставини, котрі мають значення для виявлення ознак злочину та викриття осіб, які його скоїли. Предмет допиту може бути доповнений з урахуванням конкретної слідчої ситуації в кримінальній справі й ролі допитуваного в діяльності підозрюваного та обсягу інформації, якою він володіє.

УДК 343.12

Н.В. Ковальова

■ ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОКУРОРА І СУДУ НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ

В цій статті автор розглядає питання діяльності суду під час досудового слідства.

Ключові слова: захист, права, функції, судова діяльність.

Резюме: В этой статье автор рассматривает вопросы деятельности суда на досудебных стадиях.

Ключевые слова: защита, права, функции, судебная деятельность.

In this article the author examines the questions of the court forpre-trial stages.

Key words: protection, the right, functions, judicial activities.

Застосування нових повноважень суду на досудовому слідстві, внесли значні корективи в практику та привернули до себе пильну увагу науковців. В існуючих теоретичних розробках з цієї проблемати-

ки науковцями звертається увага на необхідність фундаментальних наукових досліджень нової інституції - діяльності суду на досудовому слідстві та розмежування її з діяльністю прокурора. Дійсно, виникає багато питань, пов'язаних із взаємодією прокурорського нагляду та судової діяльності на досудових стадіях кримінального процесу.

Цілком зрозумілим є й те, що з розширення повноважень суду на досудовому слідстві, тісно пов'язані й питання нового підходу до організації та здійснення наглядової діяльності та повноважень прокурора.

Свій значний вклад у дослідження даної проблеми зробили такі науковці, як Л.Н. Масленикова, В.Т. Маляренко, І.Є. Марочкін, О.В. Марцеляк, І.Л. Петрухін, П.П. Пилипчук, В.І. Рохлін, В.М. Савицький, М.І. Сірий, Ю.М. Тодика, М.Є. Токарева, А.Р. Туманянц, О.Д. Бойков, Ю.М. Грошевий, О.В. Ізотова, Г.М. Козирев, М.О. Колоколов. В Україні зазначеним проблемам присвячені: дисертаційне дослідження А.Р. Туманянц, окремі підрозділи у підручниках і навчальних посібниках [1; 2; 12-13], публікації О.В. Батюка, Л. Кириї, І.М. Козьякова, І.Г. Курільчука, В.І. Мариніва, Ю. Оліянука, В.П. Півненка, М.О. Погорецького, О.Г. Шило.

Мета публікації полягає в спробі розв'язання деяких питань співвідношення прокурорської та судової діяльності на досудових стадіях кримінального процесу та механізму їх взаємодії, переосмислення усталених догм на засадах нового праворозуміння та нової ролі суду в правозастосуванні.

Визначення діяльності суду на досудовому слідстві, як судового контролю, має неоднозначне судження серед вчених. Реалізація судових повноважень на досудовому слідстві частково вже діє на практиці, і тому завдання науки полягає в тому, щоб сприяти оптимальному розв'язанню питань щодо правовідносин, що виникають між прокурор і судією на досудових стадіях провадження.

У загальноживаному значенні слово «контроль» використовують як перевірка, облік діяльності кого або чого-небудь, нагляд за кимось, чимось [3, 318]; державні або громадські заходи з нагляду, перевірки, обліку діяльності [4, 215]; "нагляд" - пильнувати, слідкувати за ким, або чим-небудь для контролю, забезпечення порядку тощо [5, 258]. Як бачимо, наявні словники недостатньо чітко розмежують ці терміни і плування слів дається одне через одне. На нашу думку, це пов'язано з тим, що вони, по-перше, мають спільну природу виникнення - державну владу, а по-друге, тільки із запровадженням

поділу влади на три наявні гілки, судова влада стала самостійним та невід'ємним інститутом дії механізму стримання і протидії до якого слід віднести і прокуратуру.

Особливістю контролю взагалі, як функції державного управління, є те, що контролюючий орган має можливість втручатися в оперативну діяльність підконтрольних органів, давати їм обов'язкові вказівки для виконання. Але в повноваженнях судових органів не запроваджено таких повноважень, як і безпосередньо саме поняття "судовий контроль". Такий термін з'явився в науковій літературі, щоб означити діяльність суду на досудових стадіях та відокремити її від наглядової діяльності прокурора. Але таке термінологічне визначення діяльності суду на досудовому слідстві не відповідає по суті тим завданням та цілям, які він виконує.

Що стосується судової діяльності на досудовому слідстві та самого поняття "судовий контроль", то на сьогоднішній день його розуміння як науковцями так і практиками є не однозначним. Така ситуація пояснюється запровадженням нового напрямку діяльності суду й відсутністю формулювання цього поняття в законі.

У фахових публікаціях на зазначену тематику можна зустріти думку про те, що термін "судовий контроль" не є конституційним і не тлумачиться будь-яким із галузевих законів, із чим, безумовно, можна погодитись. Але заперечувати сам факт існування судової діяльності, навіть без нормативного визначення, справді не можна.

Цікавим з нашої точки зору є й питання щодо предмету та меж судової діяльності під час досудового слідства. Називаючи цю діяльність "судовим контролем" в той же час ніхто не визначає, що або кого буде контролювати суд. Зазвичай вказують, що суд контролює дії та рішення органів досудового слідства, перевіряючи законність та обґрунтованість таких рішень, як постанови про відмову та про порушення кримінальної справи, і про закриття кримінальної справи. Всі інші дії суду під час досудового слідства взагалі важко визначити, як контрольні. Це пов'язано з тим, що суд не контролює будь-кого, а сам повинен приймати визначальні рішення про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, про надання дозволів на проведення слідчих дій тощо. Таким чином, некоректним є визначення всієї судової діяльності під час досудового слідства, як "судовий контроль". З нашої точки зору, суд виступає, як гарант реалізації прав та законних інтересів особи, а вся діяльність суду направлена на їх *забезпечення* під час досудового слідства.

Як прокурор, так і суд, мають у кримінальному судочинстві одне завдання й мету – дотримання законності при провадженні у справі, охорона прав, свобод і інтересів кожного учасника досудового слідства. Але діють вони незалежно один від одного, кожний в межах своєї компетенції й різними засобами.

Ст. 29 Закону України "Про прокуратуру" визначає основні завдання нагляду органами прокуратури за додержанням законів органами дізнання і досудового слідства. Вони спрямовані, з одного боку, на охорону, захист особистих прав, свобод і законних інтересів особи та громадянина, а з другого – на захист інтересів держави та суспільства.

Характерною ознакою прокурорського нагляду за особами, що здійснюють дізнання та досудове слідство є те, що ця діяльність здійснюється у процесуальній формі, адже кожна дія прокурора передбачена та регламентована кримінально-процесуальним законом. Важливою особливістю цього нагляду є наявність у прокурора владно-розпорядчих повноважень, закріплених у законі. Тож при їх здійсненні він незаконні та необґрунтовані рішення органа дізнання чи слідчого не опротестовує, а скасовує своєю владою й застосовує засоби прокурорського реагування, щодо усунення не тільки порушень закону, а й причин які привели до цих порушень. Тобто, фактично він поновлює порушений закон і права особи, виконуючи правозахисну функцію прокурорськими засобами.

Наявність зазначених повноважень дає прокурору змогу з надзвичайно високим ступенем точності, конкретно і цілеспрямовано вести роботу із забезпечення дотримання прав і свобод особи в процесі розслідування злочинів, швидко й оперативно виявляти, усувати та попереджувати порушення законів на досудових стадіях процесу.

З огляду на викладене можна стверджувати, що прокурорський надгляд на досудових стадіях кримінального процесу виправдовує покладені на нього законодавцем сподівання, і поки що не вичерпав своїх можливостей.

Прокурорський надгляд і судова діяльність на досудових стадіях кримінального процесу мають одноособовий характер, оскільки здійснюються і прокурором, і судією одноособово. Повноваження надані прокурору, передбачають, що він зобов'язаний ще до звернення зі скаргою до суду, виявити будь-які порушення закону на досудовому слідстві і вжити вичерпних заходів для їх усунення.

За такого підходу прокурор відповідно до закону, виконуючи свої повноваження, здійснює наглядову функцію щодо органів дізнання і досудового слідства за своєю ініціативою. На відміну від прокурора,

суд здійснює свою діяльність на досудовому слідстві лише якщо виникли передбачені для цього законом підстави. Зацікавлені суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності звертаються до суду з приводу порушення їх прав і свобод, законних інтересів при провадженні розслідування, які на їх погляд не були усунуті прокурором. Внаслідок цього суд здійснює діяльність щодо дій і рішень, як органів досудового слідства, так і стосовно рішень прокурора, який здійснював нагляд за ними.

На відміну від судової діяльності, що має епізодичний характер, прокурорський нагляд має постійний характер.

Судова діяльність полягає в тому, що інструментом, який приводить її у дію, завжди виступає ініціатива інших суб'єктів, а не суду, тобто волевиявлення підозрюваного, обвинуваченого, їх захисників чи законних представників, або уповноважених осіб [6, 116]. Прокурорський нагляд у цьому розумінні не залежить від скарг, заяв чи повідомлень, а навпаки, передбачає власну ініціативу прокурора, його самостійність у виборі форм і засобів перевірки, але у рамках повноважень визначених законодавством.

Розширення сфери діяльності суду на досудовому слідстві суттєво вплинуло на межі повноважень прокурора, звужуючи їх, але наглядові повноваження, що визначають його особливий процесуальний статус і певну роль гаранта законності, обґрунтовано збережені. Всі звернення органу дізнання і слідчого в суд з клопотаннями про застосування заходів процесуального примусу і проведення слідчих дій, що обмежують конституційні права громадян, дозволяються тільки зі згоди прокурора. Тобто, прокурор в межах своїх наглядових повноважень, перед погодженням подань органів досудового слідства до суду про застосування заходів процесуального примусу чи проведення слідчих дій, відповідно зобов'язаний всебічно вивчити матеріали кримінальної справи, оцінити зібрані докази з точки зору їх достатності, як для застосування зазначених заходів, так і для обґрунтованості висунутого проти особи обвинувачення.

Отже, прокурор був і залишається для суду попереднім "фільтром", гарантом забезпечення прав особи, який ще на підготовчій стадії звернення до суду "відсіває" незаконні та необґрунтовані подання.

Цікавим, з нашої точки зору є питання про те, які повноваження виконує суд по відношенню до прокурора під час досудового слідства.

Згідно з Законом України "Про прокуратуру" прокуратура є самостійним органом, який не підпорядковується іншим державним органам і не контролюється ними. Вищим органом, який має повно-

важення перевірити роботу будь-якого прокурора є Генеральний прокурор. Про можливість контролювати будь-яким органом і будь-яким чином виконання прокурором своїх обов'язків взагалі чинним законодавством не передбачено. Тільки один вид контролю передбачено Конституцією та Законом "Про прокуратуру" - звіт Генерального прокурора перед Верховною Радою.

Ми звертаємо на це увагу саме тому, що в співвідношенні діяльності прокурора і суду на досудовому слідстві, виникають саме конфліктні ситуації, що з нашої точки зору суперечать законодавству. Це насамперед пов'язано з такими питаннями, як розгляд скарг на постанови про порушення кримінальної справи, або про відмову в порушенні кримінальної справи. Якщо в інших питаннях, таких як дача дозволів на проведення слідчих дій, про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою діям суду передують згода прокурора. Без згоди прокурора слідчий не має права звертатися до суду за отриманням згоди на проведення слідчих дій чи обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. А для звернення до суду зі скаргю на порушення кримінальної справи чи відмову в порушенні така згода прокурора не передбачена. Більш того, суд взагалі не зважає на думку прокурора у цьому питанні. Суд не перевіряє, чи були ці постанови предметом прокурорської перевірки. Навіть, якщо прокурор вже перевіряв ці постанови й визнав їх законними, суд в цьому випадку вже перевіряє законність дій прокурора. Тобто, суд стає органом, який перевіряє діяльність прокурора, що протирічать, як закону, так і Конституції.

В той же час, в інших процесуальних ситуаціях - при наданні дозволів на проведення слідчих дій та обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, суд не виходить за межі своїх повноважень і виносить рішення тільки при наявності згоди прокурора, як особи, яка здійснює прокурорський нагляд.

Тобто, на одній і тій же стадії кримінального провадження законодавець запровадив різні гарантії захисту прав та інтересів особи, що викликає суперечливість поглядів не тільки у вчених, але й у практичних працівників. Діяльність прокурора, і діяльність суду на досудових стадіях кримінального судочинства не тільки перетинаються в практичній діяльності, але й виконують одні й ті ж самі завдання кримінального судочинства, хоча і різними правовими засобами.

Прокурор і суд є суб'єктами кримінального судочинства, які наділені певними владними повноваженнями й мають право прий-

мати участь в одних і тих самих діях. Але на жаль законодавець чітко не розмежує їх повноваження й процесуальну послідовність дій.

Дослідження науковцями питань, пов'язаних із співвідношенням нагляду прокурора та діяльності суду на досудових стадіях процесу породжують й інші не менш актуальні проблеми. На нашу думку завданням процесуальної науки в цих питаннях є пошук компромісного рішення, яке б поєднало переваги та можливості прокурорського нагляду з можливостями суду, й забезпечило правовими засобами їх ефективну взаємодію на досудовому слідстві.

Ефективність діяльності суду і прокурорського нагляду на досудових стадіях кримінального процесу зумовлюються низкою факторів, головні з яких є досконала правова регламентація основних засад цієї діяльності, чітка регламентація та розмежування їх повноважень.

Отже, взаємодія та наявність дії одночасно двох державних правозахисних органів являє собою процесуальну можливість виправлення помилок на досудових стадіях кримінального судочинства та захисту прав та законних інтересів, як особи, так і державних інтересів. І така правозахисна діяльність не повинна діяти окремо, а має складати цілісну систему, яка може гарантувати надійний захист особи у кримінальному судочинстві.

З нашої точки зору, така процесуальна ситуація частково може бути вирішена шляхом: запровадження безпосередньо в законі обов'язкового рішення прокурора про законність постанов про порушення кримінальної справи чи відмову в порушенні до прийняття скарги судом. Таке запровадження повинно стати однією з підстав доступності до правосуддя на досудовому слідстві.

Використана література:

1. Туманянц А.Р. Судовий контроль за законністю і обґрунтованістю процесуальних рішень органів досудового слідства: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук спец. 12.00.09 "Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза" / А.Р. Туманянц; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 16 с.

2. Нове у кримінально-процесуальному законодавстві України: навч. посіб. [для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти] / [Ю.М. Грошевий, Т.М. Мірошниченко, В.В. Вапнярчук та ін.]; за заг. ред. Ю.М. Грошевого; Академія правових наук України; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х.: Право, 2002. – 160 с.

3. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. – К. : Книга, 2001. – Т. 2 : Ж-О. – 911с.

4. Популярна юридична енциклопедія / В.К. Гіжевський, В.В. Головаченко, В.С. Ковальський (кер.) та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 528с.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2004. – 1440с.

6. Чепурнова Н.М. Судебный контроль в Российской Федерации: проблема методологии, теории и государственно-правовой практики / Чепурнова Н.М. - Ростов-на-Дону: Изд-во Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999. – 222 с.

Розділ VI. ТРИБУНА ВИКЛАДАЧА

УДК 351.746.2

О.Є. Діденко

СУБ'ЄКТИ ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядається система суб'єктів демократичного цивільного контролю у сфері оперативно-розшукової діяльності, визначається їх компетенція та перелік повноважень тощо.

Ключові слова: демократичний цивільний контроль, правоохоронні органи, оперативно-розшукова діяльність.

В статье рассматривается система субъектов демократического гражданского контроля в сфере оперативно-розыскной деятельности, определяется их компетенция и перечень полномочий.

Ключевые слова: демократический гражданский контроль, правоохранительные органы, оперативно-розыскная деятельность.

In article the system of democratic civil control about operational detection are described, the competence of controlling agencies are analyzed.

Key words: democratic civil control, law enforcement bodies, operational detection.

Одними із визначальних рис оперативно-розшукової діяльності є її негласний характер та зв'язок із державним примусом в частині застосування окремих обмежень конституційних прав громадян. За таких умов важливим моментом є розгляд контрольно-наглядових інстанцій у сфері оперативно-розшукової діяльності, тим більше, що незважаючи на актуальність цього завдання, в теорії оперативно-розшукової діяльності невизначеним залишається не тільки взаємозв'язок повноважень контролюючих суб'єктів, а й кількість цих суб'єктів тощо.

Так, О.М. Бандурка виділяє відомчий, судовий контроль та прокурорський нагляд¹. В.Ю. Малкін, досліджуючи контрольно-наглядові повноваження в сфері оперативно-розшукової діяльності, виділяє відомчий та позавідомчий види контролю, відносячи до останнього прокурорський нагляд та судовий контроль². М.П. Каркач, М.Й. Курочка, С.М. Иванов, досліджуючи контроль за додержанням законності під час дізнання та досудового слідства, відокремлюють лише прокурорський нагляд та судовий контроль³. О.С. Ткачук вважає, що права особи в зазначеній сфері забезпечуються контрольною діяльністю суду, прокуратури, Верховної Ради та Президента України⁴. В. Сухонос, розглядаючи контроль в державному управлінні, виділяє парламентський контроль, адміністративний контроль та прокурорський нагляд⁵. Російські дослідники А.Ю. Шумілов та В.В. Черников виділяють наступні контрольні інстанції в сфері оперативно-розшукової діяльності: 1) Президент РФ; 2) Федеральне Зібрання РФ; 3) Уряд РФ; 4) суддя, що санкціонує оперативно-розшукові заходи; 5) уповноважені прокурори; 6) представники Міністерства фінансів РФ, уповноважені здійснювати фінансовий контроль⁶.

Найбільш виважено до питання про систему контролю та нагляду у сфері оперативно-розшукової діяльності підійшли, на нашу думку, Ю.М. Грошевий та С.В. Єськов⁷, вказуючи, що при визначенні

¹ Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина 1: Підручник. – Х.: Вид-во НУВС, 2002. – С. 214, 272.

² Малкін В.Ю. Проблеми контролю й нагляду за законністю під час проведення заходів ОРД // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. "Проблеми оперативно-розшукового супроводження кримінального судочинства". Спецвипуск № 2. У 4-х ч. Ч.1. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. – С. 33-34.

³ Каркач П.М., Курочка М.Й., Иванов С.М. Контроль за додержанням законності в ході дізнання та досудового слідства: Навчальний посібник / МВС України, Луганський державний університет ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. – С. 46, 117.

⁴ Ткачук О.С. Судовий контроль за слідчими та оперативно-розшуковими діями // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 3. – С.37.

⁵ Сухонос В. Наглядова функція прокуратури і забезпечення законності в державному управлінні // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12. – С. 125.

⁶ Оперативно-розшукова деятельность: Учебник. 2-е изд., доп. и перераб. / Под ред. Горяинова К.К., Овчинского В.С., Сипилова Г.К., Шумилова А.Ю. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 252.

⁷ Грошевий Ю.М., Єськов С.В. Судовий контроль у сфері оперативно-розшукової діяльності: Монографія / МВС України. Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2009. – 128 с.

переліку суб'єктів, які контролюють або здійснюють нагляд у сфері оперативно-розшукової діяльності, слід насамперед керуватися положеннями Закону України "Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави". Так, згідно ст. 6 зазначеного Закону, система цивільного контролю над воєнною організацією і правоохоронними органами держави складається з таких видів контрольно-наглядової діяльності:

- парламентського контролю;
- контролю, здійснюваного Президентом України;
- контролю з боку органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- контролю з боку судових органів та нагляду з боку органів прокуратури;
- громадського контролю¹.

У зазначеному нормативно-правовому акті вказуються й самі суб'єкти контролю, якими є: 1) Верховна Рада України; 2) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; 3) Президент України; 4) Рада національної безпеки і оборони України; 5) Кабінет Міністрів України; 6) центральні та місцеві органи виконавчої влади в межах повноважень, визначених законом; 7) органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом; 8) прокуратура України; 9) судові органи України; 10) громадяни України та громадські організації, утворювані відповідно до Конституції України для здійснення та захисту прав і свобод громадян та задоволення їхніх політичних, економічних, соціальних, культурних інтересів; 11) засоби масової інформації.

Зважаючи на те, що окремі із зазначених видів контролю (зокрема відомчий та судовий контроль, прокурський нагляд) достатньо детально розглянуто у спеціальній літературі, є сенс зупинитися на тих елементах системи демократичного цивільного контролю у сфері оперативно-розшукової діяльності, які висвітлені недостатньо. Тим більше, що з огляду на принцип конспіративності, притаманний оперативно-розшуковій діяльності, та віднесенням інформації щодо багатьох аспектів роботи оперативних підрозділів до державної таємниці, вважаємо, що контрольно-наглядова діяльність окремих суб'єктів

¹ Закон України "Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави" // Відомості Верховної Ради. - 2003. - № 46. - Ст. 366.

буде мати дуже обмежений характер, тож є сенс розглянути їх повноваження більш детально.

Розпочинаючи наш розгляд таким елементом системи демократичного цивільного контролю як *громадський контроль*, варто зазначити, що суб'єктами цього виду контрольної діяльності за правоохоронними органами, у тому числі й оперативними підрозділами, є засоби масової інформації, окремі громадяни та громадські організації¹.

Характерним є те, що Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" не містить жодних вказівок про закріплення будь-яких контрольних повноважень за вказаними суб'єктами. Навпаки, ч. 13 ст. 9 Закону містить заборону передачі й розголошення результатів оперативно-розшукової діяльності, які відповідно до законодавства України становлять державну таємницю, а також відомостей, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини. За передачу і розголошення цих відомостей працівники оперативних підрозділів, а також особи, яким ці відомості були довірені при здійсненні оперативно-розшукової діяльності чи стали відомі по службі або роботі, підлягають відповідальності згідно з чинним законодавством, крім випадків розголошення інформації про незаконні дії, що порушують права людини.

З огляду на це, єдиними можливими варіантами здійснення громадського контролю є та обставина, що громадяни України та інші особи мають право у встановленому законом порядку одержати від органів, на які покладено здійснення оперативно-розшукової діяльності, письмове пояснення з приводу обмеження їх прав і свобод та оскаржити ці дії, але при цьому забороняється передавати і розголошувати відомості про заходи безпеки та осіб, взятих під захист, нерозкриті злочини або такі, що можуть зашкодити слідству чи інтересам людини, безпеці України (ч. 9, 10 ст. 9 Закону). Проте, з огляду на неврегульованість питань громадського контролю в Законі України "Про оперативно-розшукову діяльність", громадяни та інші суб'єкти цього виду контрольної діяльності не мають гарантованої можливості здійснювати ефективний та результативний контроль у сфері опера-

¹ Єськов С.В., Черков В.О., Черкова М.Ю. Контроль та нагляд за дотриманням конституційних прав і свобод людини в оперативно-розшуковій діяльності. Навчальний посібник / За заг. ред. проф. Ю.М. Грошевого; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. - Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. - С. 31-32.

тивно-розшукової діяльності¹. Вважаємо, що більш дієвою є їх участь у контролі в сфері оперативно-розшукової діяльності опосередковано, шляхом оскарження певних дій та звернення в інші інстанції, які мають значно ширші повноваження щодо перевірки в зазначеній галузі.

Якщо торкатися *контролю, здійснюваного Президентом України*, то визначальною в цьому сенсі є ст. 102 Конституції України, в якій зазначається, що Президент України є гарантом прав і свобод людини й громадянина. Хоча й законодавством прямо не передбачено право Президента щодо контролю в сфері оперативно-розшукової діяльності, проте, вважаємо, він здійснює цю функцію шляхом реалізації наступних повноважень: 1) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України; 2) вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; 3) очолює Раду національної безпеки і оборони України; 4) видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України, та контролює їх виконання.

Контроль за правоохоронною діяльністю Президент України здійснює як безпосередньо, так і через очолювану ним Раду національної безпеки і оборони України, а також створювані ним у разі необхідності відповідно до п. 28 ч. 1 ст. 106 Конституції України допоміжні служби².

Окремого розгляду потребує й *парламентський контроль*, сутність та предмет якого визначається повноваженнями вищого представницького органу, вказаними в Конституції України, Законі України "Про статус народного депутата України"³, Законі України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини"⁴, Законі

¹ Грошевий Ю.М., Єськов С.В. Судовий контроль у сфері оперативно-розшукової діяльності: Монографія / МВС України. Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. - Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2009. - 128 с.

² Єськов С.В., Черков В.О., Черкова М.Ю. Контроль та нагляд за дотриманням конституційних прав і свобод людини в оперативно-розшуковій діяльності. Навчальний посібник / За заг. ред. проф. Ю.М. Грошевого; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. - Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. - С. 33.

³ Закон України "Про статус народного депутата України" // Відомості Верховної Ради. - 1993. - № 3. - Ст. 17.

⁴ Закон України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" // Відомості Верховної Ради. - 1998. - № 20. - Ст. 99.

України "Про комітети Верховної Ради України"¹. Так, відповідно до діючого законодавства Верховна Рада України реалізує такі повноваження:

- затверджує загальну структуру, чисельність, визначає функції Збройних Сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, Міністерства внутрішніх справ України тощо;

- при затвердженні Державного бюджету України визначає розмір витрат на забезпечення охорони громадського порядку із зазначенням конкретного спрямування бюджетних асигнувань;

- при обговоренні звітів і доповідей Кабінету Міністрів України про виконання Державного бюджету України розглядає стан і доцільність використання бюджетних коштів, виділених на потреби національної оборони, забезпечення державної безпеки і громадського порядку;

- визначає порядок збереження державної таємниці при інформуванні громадськості про діяльність Воєнної організації і правоохоронних органів держави;

- надає згоду на обов'язковість міжнародних договорів України, в тому числі тих, що безпосередньо стосуються співробітництва в сфері оперативно-розшукової діяльності².

Окрім реалізації повноважень Верховною Радою парламентський контроль здійснюється також шляхом реалізації повноважень Уповноваженим Верховної Ради з прав людини (омбудсманом), народними депутатами (шляхом депутатських звернень та запитів - інтерпеляцій³), парламентськими комітетами та тимчасовими слідчими комісіями.

Доречним буде пригадати, що в історії українського парламентаризму безпосередньо оперативно-розшукової діяльності торкалися в своїй роботі 3 тимчасові слідчі комісії⁴: 1) тимчасова слідча комісія,

¹ Закон України "Про комітети Верховної Ради України" // Відомості Верховної Ради. - 1995. - № 19. - Ст. 134.

² Закон України "Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави" // Відомості Верховної Ради. - 2003. - № 46. - Ст. 366.

³ Залобовська І.К. Інтерпеляція як форма парламентського контролю за діяльністю органів виконавчої влади // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - 2000. - № 1. - С. 24-27.

⁴ Грошевий Ю.М., Єськов С.В. Судовий контроль у сфері оперативно-розшукової діяльності: Монографія / МВС України. Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. - Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2009. - 128 с.

створена у зв'язку з розповсюдженням 9 січня 2002 року в засобах масової інформації фрагментів аудіозапису телефонної розмови лідера політичної партії і голови виборчого блоку "Єдність" Олександра Омельченка та лідера виборчого блоку "Наша Україна" Віктора Ющенка; 2) тимчасова слідча комісія з питань розслідування обставин і причин загибелі журналіста Г. Гонгадзе та з'ясування причин зволікання у розслідуванні кримінальної справи; 3) тимчасова слідча комісія з розслідування обставин організації підготовки та видання посадовими особами СБУ незаконних наказів щодо прослуховування телефонних розмов та стеження за народними депутатами України, суддями Конституційного Суду України, суддями судів загальної юрисдикції і членами Центральної виборчої комісії.

Підводячи підсумки вищенаведеним положенням, зазначимо, що контроль, здійснюваний розглянутими інстанціями, в силу специфіки функціонування оперативних підрозділів не може в повному обсязі забезпечити дотримання прав громадян в оперативно-розшуковій діяльності, а отже вони не здатні повністю й остаточно замінити профільні контрольні-наглядові інстанції - судовий та відомчий контроль, прокурорський нагляд тощо. В той же час правозахисна діяльність громадськості, Верховної Ради і Президента України привносять до контролю у сфері оперативно-розшукової діяльності елементи демократичності та прозорості, а у поєднанні з традиційними контрольні-наглядовими інстанціями (прокуратурою, судом та відомчим керівництвом) в комплексі забезпечують захист недоторканності особи, дотримання прав громадян та їх законних інтересів.

УДК 343.132[094.5.072]

С.І. Пічкурєнко
О.В. Бочковий

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ
НЕГЛАСНИХ СПІВРОБІТНИКІВ
І ОПЕРАТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ ОВС
ЯК ОДИН ІЗ ШЛЯХІВ ПІДВИЩЕННЯ
ЕФЕКТИВНОСТІ НЕГЛАСНОЇ РОБОТИ**

У статті здійснено аналіз діяльності служби внутрішньої безпеки у сфері забезпечення безпеки оперативних працівників ОВС, зокрема підрозділів кримінального розшуку, проаналізовано діючі нормативні акти у сфері забезпечення безпеки оперативних працівників, в тому числі відомчі, запропоновано шляхи удосконалення діяльності СВБ у цьому напрямку.

Ключові слова: *оперативно-розшукова діяльність, служба внутрішньої безпеки, оперативні підрозділи, підрозділи карного розшуку.*

В статті здійснено аналіз діяльності служби внутрішньої безпеки в сфері забезпечення безпеки оперативних співробітників і конфідентів, проаналізовані діючі нормативні акти, в тому числі ведомствених, пропонуються шляхи удосконалення цієї діяльності.

Ключові слова: *оперативно-розшукова діяльність, служба внутрішньої безпеки, оперативні підрозділи, підрозділи кримінального розшуку.*

The article is devoted to the actual theme of organizational-legal bases of operative-investigative activity of ISS PDCCO MIA of Ukraine. In it the questions of organizational-legal bases and principles of operative-investigative activity are considered and lined out specific principles activity of Interior Security Service.

Key words: *operative-investigative activity, operative subdivisions, Interior Security Service.*

Метою статті є дослідження законодавчого й відомчого нормативно-правового забезпечення безпеки негласних співробітників і оперативних працівників, та участі у цьому напрямку служби внутрішньої безпеки.

Методи дослідження. Методологічними основами нашого дослідження виступають загальнонаукові методи наукового дослідження: метод пізнання; метод спостереження; метод порівняння, тощо.

Ряд вчених присвятили свої наукові праці удосконаленню агентурної роботи, серед яких такі вчені як: Ануфрієв М.І., Бандурка О.М., Бірюков Г.М., Долженков О.Ф., Козаченко І.П., Лисенко А.М., Матвійчук В.В., Нікофорчук Д.Й., Некрасов В.А., Пеньков С. В., Регульський В.Л., Сервецький І.В., Черкасов Ю.Є., Чистолінов О.М. та інші. Разом з тим, у наукових працях недостатньо приділялось уваги вивченню ролі оперативних служб у забезпеченні безпеки осіб у процесі негласної роботи. Майже не вивчалась роль підрозділів внутрішньої безпеки у цьому напрямку.

Держава в Основному Законі України - Конституції України закріпила своє ставлення до людини: "Людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави...", констатуючи цим соціопсихобіологічну цінність кожної особи [1].

Забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства є важливим складником соціально-правової політики держави, що

знайшло відбиття в законодавчих та підзаконних нормативно-правових документах. якими вперше в історії вітчизняного законодавства було забезпечено реалізацію прав осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, працівників суду і правоохоронних органів на державний захист у разі наявної загрози їх життю, здоров'ю та майну, а також Кримінальному й Кримінально-процесуальному кодексам України та інших законах України [2, 3, 4, 5].

Закон України "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві" визначає правові й організаційні особливості застосування, припинення, подовження та скасування заходів безпеки щодо негласних співробітників та інших категорій осіб, що надають допомогу ОВС, а також вирішує інші питання, гарантуючи особам, які беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто виявленні, попередженні, припиненні, розкритті або розслідуванні злочинів, а також у судовому розгляді кримінальних справ, здійснення правоохоронними органами правових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на захист їх життя, житла, здоров'я та майна від протиправних посягань, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя [4].

Закон України "Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів" встановлює систему особливих заходів державного захисту працівників суду та правоохоронних органів, зокрема, оперативних підрозділів, від перешкоджання виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав, а так само від посягань на життя, здоров'я, житло та майно зазначених осіб та їх близьких родичів у зв'язку зі службовою діяльністю цих працівників [5].

Кримінально-процесуальний кодекс України визначає порядок провадження у кримінальних справах, завдання кримінального судочинства в Україні в охороні прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний [6].

Статті 52'-52⁵ КПК України визначає умови, за яких учасники кримінального судочинства мають право на забезпечення безпеки; спеціальні заходи забезпечення безпеки осіб, які потребують захисту; подає перелік прав та обов'язків осіб, стосовно яких здійснюються заходи безпеки; окреслює порядок забезпечення нерозголошення відомостей про особу, стосовно якої здійснюються заходи безпеки;

закріплює порядок скасування заходів безпеки; визначає умови та порядок оскарження рішень про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування [6].

Кримінальний кодекс України містить ст. 380 "Нежиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під захист" та ст. 381 "Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист", які передбачають кримінальну відповідальність за відповідні злочини [7].

Проте, наявність цілої низки законодавчих приписів щодо забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства зовсім не означає, що дане питання повністю урегульоване і механізм захисту діє. Нажаль, все навпаки. Проблеми застосування законодавства щодо забезпечення безпеки суб'єктів кримінального судочинства є постійним предметом розгляду Верховного Суду України.

Так, стан забезпечення безпеки цієї категорії осіб Пленум визнав незадовільним і таким, що не гарантує об'єктивного і неупередженого розгляду справ, захисту прав і свобод громадян, а також акцентував увагу на невідкладності створення належних умов щодо посилення захисту цих суб'єктів [8].

Крім того, проблемним питанням є перелік органів (суб'єктів), що забезпечують безпеку осіб, які підлягають державному захисту у зв'язку з їх участю у кримінальному судочинстві. Адже КПК України не містить вказівки на те, які саме органи здійснюють забезпечення безпеки, проте у ч. 3 ст. 52' зазначається, що рішення про застосування заходів безпеки (або про відмову в їх, застосуванні після перевірки заяви (повідомлення) приймається органом дізнання, слідчим, прокурором або судом [6]. Ці положення КПК України деталізуються у названих вище законах [4, 5].

Для безпосереднього забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства створюються у складі органів внутрішніх справ спеціальні підрозділи, що забезпечують безпеку взятих під захист осіб.

В системі МВС України створено спеціальний підрозділ судової міліції "Грифон" для забезпечення безпеки учасників судового процесу та державного захисту працівників суду і правоохоронних органів, членів їх, сімей та близьких родичів [10].

Як свідчить практика, судова міліція в своїй діяльності користується законодавчими та підзаконними нормативно-правовими документами, зокрема, законами України "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві", "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" та іншими.

В той же час судова міліція як суб'єкт оперативно-розшукової ді-

яльності згідно зі ст. № 5 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" не в повній мірі використовує надані цим законом права підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

На нашу думку необхідно в цьому напрямку використовувати можливості СВБ МВС України. Основними завданнями підрозділів внутрішньої безпеки в сучасних умовах є:

- організація і координація заходів щодо захисту працівників органів внутрішніх справ від перешкоджання виконанню покладених на них службових обов'язків, а так само від посягань на життя, здоров'я, житло і майно працівників міліції та їх близьких родичів, пов'язаних з їх, службовою діяльністю.

- захист системи Міністерства внутрішніх справ, за якої забезпечується її стабільне функціонування.

- попередження та виявлення фактів учинення корупційних та злочинних діянь працівниками органів внутрішніх справ.

- запобігання призначення на службу в органи внутрішніх справ осіб, які мають злочинні та корисливі наміри, а також протидія спробам участі працівників міліції у протиправній діяльності [11, с. 2-3].

Під час проведення перевірки інформації про корупційні, злочинні дії та інші протиправні дії працівників міліції відповідно до вимог законодавчих і відомчих нормативно-правових актів оперативні працівники СВБ МВС в установленому порядку мають право: знайомитися з матеріалами оперативно-розшукової діяльності, іншими документами та оперативною інформацією структурних підрозділів органів внутрішніх справ, за необхідності вилучати документи, предмети, інші носії інформації, безперешкодно отримувати в підрозділах кадрового забезпечення органів внутрішніх справ особові справи та інші відомості щодо проходження служби працівниками цих органів [11].

Аналіз злочинної діяльності членів ОЗУ та ЗО оперативними працівниками МВС в тому числі СВБ, свідчить про ретельну підготовку до злочину, високу їх технічну оснащеність, наявність власної розвідки і контррозвідки, володіння новітніми формами і методами боротьби зі злочинністю. Члени ОЗГ та ЗО використовуючи значний кримінальний капітал, здобутий в ході злочинної діяльності, зміцнюють свої зв'язки з владними структурами, цілеспрямоване вербування працівників органів внутрішніх справ, їх компрометацію, шан-

таж, а в разі необхідності – ліквідацію [12; с. 8, 13].

Враховуючи значні правові та організаційні можливості підрозділів внутрішньої безпеки не варто звужувати напрямки їх діяльності та обмежуватись лише наглядом за законністю дій працівників правоохоронних органів, що ми спостерігаємо сьогодні. Підтримуємо позицію Федорова К.Л. про необхідність розробки методичних рекомендацій щодо перевірки отриманих повідомлень про негативні прояви відносно працівників органів внутрішніх справ чи членів його родини, та необхідності здійснення відповідних оперативно-профілактичних та розшукових заходів [14].

Разом із тим, на нашу думку для захисту працівника ОВС необхідно проводити спеціальні оперативно-розшукові, розвідувальні і контррозвідувальні заходи передбачені чинним законодавством у залежності від обставин та конкретної ситуації, оперативно-розшукові та профілактичні заходи можуть змінюватися чи доповнюватися.

Більшість вказаних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, можуть здійснюватися для забезпечення безпеки працівників ОВС тільки в рамках оперативно-розшукових справ.

В цьому аспекті важливого значення набуває розроблення науковцями і практичними працівниками оперативних служб, в тому числі і Службою внутрішньої безпеки окремої інструкції, яка б регулювала особливості оперативно – розшукових заходів під час здійснення заходів безпеки негласних співробітників і оперативних працівників.

Для проведення заходів щодо захисту працівників ОВС і членів їх сімей від злочинних посягань оперативним працівникам СВБ необхідно проводити комплексні заходи із залученням та використанням можливостей підрозділів кримінальної міліції: департаменту оперативно-технічних заходів, департаменту оперативної служби, управління спеціальних операцій, спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю та іншими. Кінцевим результатом та підставою для припинення ОРС може бути: проведення профілактичної роботи та відмова фігурантів від протиправних дій відносно працівника міліції; установлення та притягнення фігуранта до кримінальної відповідальності, усуненню умов, які створювали небезпеку для працівника органів ОВС.

Також, на нашу думку після створення самостійної служби і виведення її зі складу спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю з одночасним наданням СВБ МВС України право оперативно-розшукової діяльності – необхідно продовжити організаційно-структурні заходи та розробку відповідних відомчих нормативних актів щодо регулювання специфічної діяльності підрозділів СВБ, створення відповідних умов для захисту працівників міліції та протидії проникненню членів ОЗУ та ЗО в органи внутрішніх справ.

Використана література:

1. Конституція України від 28 червня 1996. // Відомості Верховної Ради України (В.В.Р). - 1996. - № 30. - Ст. 141.
2. Закон України "Про міліцію" № 565 - XII від 20 грудня 1990 року. // Відомості Верховної Ради України (В.В.Р). - 1991. - № 4. - Ст. 20.
3. Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" № 2135 - XII від 18 лютого 1992 року // Відомості Верховної Ради України (В.В.Р). - 1992. - № 22. - Ст. 303.
4. Закон України "Про забезпечення безпеки осіб які беруть участь у кримінальному судочинстві" від 23 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України (В.В.Р.). - 1994. - № 11. - Ст. 51.
5. Закон України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" від 23 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України (В.В.Р.). - 1994. - № 11. - Ст. 50.
6. Науково-практичний коментар до кримінально-процесуального кодексу України. - К.: Юрінком Інтер, 1997. - 320 с.
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. - К.: Атіка, 2001. - 160 с.
8. Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві" від 18 червня 1999 р. № 10.
9. Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про створення у структурі міліції громадської безпеки спеціальних підрозділів міліції для забезпечення безпеки працівників суду, правоохоронних органів, осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів сімей та близьких родичів" від 28 червня 1997 р. № 335-р.
10. Наказ МВС України від 26.08.2003 р. Про затвердження "Положення про спеціальний підрозділ судової міліції "Грифон"".
11. Наказ МВС України від 22.04.2010 року № 144 "Про затвердження нормативно правових актів з питань діяльності Служби внутрішньої безпеки ГУБОЗ МВС України".

12. Долженков О.Ф., Некрасов В.А., Черкасов Ю. Е. Основы разведки в средевищі та інфраструктурі злочинних угруповань. Монографія / Під заг. ред. О. Бандурки. – Одеса: Вид-во Одеський юридичний інститут НУВС, 2003. – 198 с.

13. Карпов Н. С., Бедриківський В. В. // Науковий вісник КНУВС. – К.: КНУВС, 2009. – № 5 (66). – С. 75–82.

14. Федоров К. Л. Гарантії безпеки діяльності оперативних працівників – один із чинників удосконалення оперативно-розшукової роботи / К. Л. Федоров // Вісник ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2005. – Спецвипуск № 4. – Ч. 1. – С. 55–61.

УДК 343.149:343.542.1

А.О. Шульга

■ **МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОПИТУ
МАЛОЛІТНІХ СВІДКІВ**

У цій статті розглядаються кримінально-процесуальний, тактико-криміналістичний та морально-етичний аспекти допиту малолітніх свідків злочину, аналізується їх процесуальний статус, визначаються шляхи вдосконалення тактики їх допиту з метою стимулювання до надання правдивих показань.

Ключові слова: *тактика допиту, неповнолітній (малолітній) свідок, правдиві показання, спеціаліст, психолог, слідчий.*

В этой статье рассматриваются уголовно-процессуальный, тактико-криминалистический и нравственно-этический аспекты допроса малолетних свидетелей преступления, анализируется их процессуальный статус, определяются пути совершенствования тактики их допроса с целью стимулирования к даче правдивых показаний.

Ключевые слова: *тактика допроса, несовершеннолетний (малолетний) свидетель, правдивые показания, специалист, психолог, следователь.*

The moral analysis of tactic of interrogation of very young witnesses of crime is conducted in this scientific article, their status is talked about, the ways of perfection of tactic of their interrogation are determined with the purpose of stimulation to the grant of truthful testimonies.

Key words: *tactic of interrogation, minor (very young) witness, truthful testimonies, specialist, psychologist, investigator.*

Надання правдивих показань учасниками кримінального процесу, відноситься до тактики допиту [1, с. 2]. Адже, метою будь якого

допиту є отримання правдивих показань, так саме як і метою доказування по кримінальній справі є встановлення істини [2, с. 5]. Допит, як слідча дія має немаловажне значення для досягнення повного й об'єктивного розслідування обставин кримінальної справи, навіть якщо у якості допитуваних осіб виступають малолітні діти. Чинне кримінально-процесуальне законодавство України не містить критеріїв визначення ступеню малолітства стосовно неповнолітніх учасників кримінального процесу. Але, згідно до п.2 ст. 6 Сімейного кодексу України, малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років [3]. Мабуть саме про таку категорію учасників кримінального процесу йдеться у ч. 1 ст. 168 КПК України (Допит неповнолітнього свідка), хоча безпосередньо, термін "малолітня особа" в ній не вживається. По іншому підійшли до визначення особи неповнолітнього свідка у проекті КПК України розробленого А. Партновим. Там, у ст. 223 йдеться про особливості опитування, допиту малолітньої особи з обов'язковою участю психолога [4]. На нашу думку, така пропозиція авторів проекту є досить слушною, та сприятиме якісному допиту малолітніх свідків. Дорече, у ст. 182 чинного Цивільно-процесуального кодексу України йдеться про допит малолітнього свідка, але будь якої методики цього допиту не надається.

З першого погляду може і не так важливо чітко розподіляти категорію свідків на малолітніх та неповнолітніх, адже чинний КПК у статті 168 вказує на вікові межі неповнолітніх свідків, але суть питання в іншому - процесуальному статусі. Результати допиту неповнолітнього свідка залежать від того, як слідчий у змозі врахувати його вік й розумові здібності, досягнути необхідного рівня психологічного контакту. На думку психологів, свідомість дитини наприклад, у віці від 10 до 11 років тощо, відзначається широкими пізнавальними процесами. Це, і ріст самосвідомості, і прагнення до спілкування з людьми, і загострений просяв почуття боргу й відповідальності. Отже, на думку фахівців, ці властивості сприяють не тільки якісній фіксації інформації, але і її відтворенню [5].

Інколи, отримати правдиву інформацію від дитини буває доволі складно. М.В. Авраменко, з цього приводу зазначає, що робота з неповнолітніми завжди характеризувалася особливою складністю. Через несформовану психіку діти не завжди розуміють усього, що з ними відбувається, отак слідчому важко розраховувати на їхні правдиві свідчення [6, с. 127]. П.Д. Біленчук, зазначаючи на важливість тактичного супроводу допиту неповнолітнього свідка стверджує, що

індивідуальний підхід у цьому випадку обумовлюється і віковими особливостями психіки дитини, що суттєво впливає на характер сприйняття, запам'ятовування та відтворення обставин кримінальної справи. Тому, обираючи тактичні прийоми допиту, слідчий повинен врахувати рівень розвитку, рівень життєвого досвіду, знань дитини, вміння логічно мислити, її схильність до навіювання та фантазування [7, с. 333].

Зазначене вище вказує на проблему отримання правдивих показань і від малолітніх свідків, що і визначає актуальність цієї статті.

Особливостям допиту неповнолітніх (малолітніх) свідків присвятили свої роботи такі вітчизняні вчені, як П.Д. Біленчук, А.Я. Ветрова, О.Х. Галімов, Л.М. Голубєва, Ю.М. Грошевой, А.В. Іщенко, В.С. Кузьмічов Л.Л. Канєвський, Г.К. Кожевніков, О.С. Ландо, О.О. Левендаренко, В.В. Леоненко, І.С. Манова, В.І.Маринів, Е.Б. Мельникова, Г.М. Мінковський, Г.М. Омеляненко, Д.П. Письменний, В.А. Рибальська, Н.Ш. Сафін, О.П. Снігерьев, В.М. Трубніков, В.Ю. Шепітько, В.В. Шимановський, Н.В. Шость.

Незважаючи на значний внесок вищевказаних науковців у розробку тактики особливостей проведення допиту неповнолітніх (малолітніх) свідків, їх теоретичні здобутки стосуються насамперед визначенню тактичних прийомів наведення психологічного контакту з неповнолітніми свідками, проте не зовсім повно вивчені морально-етичні аспекти застосування тактики стимулювання малолітніх свідків щодо надання правдивих показань.

Морально-етичній стороні проведення допитів у кримінальному судочинстві були присвячені роботи таких вчених, як, Ю.П. Аленін, О.В. Баулін, В.П. Бахін, В.Д. Берназ, П.Д. Біленчук, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, Л.М. Гуртієва, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, О.В. Мельник, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, М.А. Погорєцький, Б.Г. Розовський, С.М. Смоков, С.М. Стахівський, І.В. Строков, В.В. Самохвалов, В.Т. Тertiшник, Ю.М. Черноус та ін., так і вчені країн СНД: І.А. Антонов, Р.С. Белкін, В.М. Бібіло, Г.Д. Дубов, О.С. Кобліков, В.І. Комісаров, Т.М. Москалькова, І.Л. Петрухін, М.І. Порубов, Ю.Г. Торбін, С.А. Шейфер, М.П. Яблоков та ін. Але, питанням стимулювання малолітніх свідків до надання правдивих показань увагу вони приділяли не в повному обсязі.

Таким чином, окреслюючи проблеми тактики стимулювання малолітніх свідків щодо надання правдивих показань, слід чітко визначитись з положеннями кримінально-процесуального, тактико-

криміналістичного, та морально-етичного характеру допиту неповнолітніх.

Ст. 167 КПК України, передбачає, що свідка можна допитувати про факти, які стосуються даної справи, а також про особу підозрюваного, обвинуваченого та потерпілого. Ст. 168 КПК України передбачає допит неповнолітнього свідка, зокрема, і того який не досяг 14 річного віку. Звідси випливає, що слідчий, бажає він цього чи ні, повинен вживати всіх дозволених законом процесуальних заходів для отримання фактичних даних від будь якого свідка, навіть, якщо ним є малолітня дитина. Але, при цьому слід вважати певні особливості процесуального та морально-етичного характеру. А саме, ст. 168 КПК України хоча і регламентує допит малолітнього свідка, але будь яких особливостей, окрім необхідності участі в справі лікаря, педагога, батьків чи законного представника не містить. До речі, у статті 69 КПК України (Особи, які не підлягають допиту як свідки, і особи, які мають право відмовитися давати показання як свідки) нічого не говориться про унеможливлення допиту малолітніх.

Отак, малолітні свідки у будь якому разі постають учасниками кримінального процесу, а слідчий повинен їх допитати і отримати від них фактичні данні по кримінальній справі. Звідси постає проблема допиту свідків віком, наприклад від 3 до 6-7 років. Адже, проведений нами аналіз криміналістичної літератури дає підставу вважати, що тактика допиту неповнолітнього свідка розрахована в основному на осіб, вікові рамки яких нівелюються від 14-18 років. Однак, стосовно допиту малолітніх свідків, в спеціальній криміналістичній літературі йдеться досить стисло, а в кримінально-процесуальній літературі про це майже і не згадується. Натомість статус малолітнього правопорушника та неповнолітнього підозрюваного в чинному КПК визначено досить чітко. В своїх нормах кримінально-процесуальний закон визначає декілька вікових категорій неповнолітніх правопорушників. А саме, у п. 5 ст. 6 КПК йдеться про осіб, які не досягли на момент вчинення суспільно небезпечного діяння одинадцятирічного віку. У ст.⁷³ КПК України йдеться про осіб, які знаходяться у віці від одинадцяти років і до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, тобто 14-16 років. Глава 36 КПК України в загалі регламентує особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх осіб, які досягли на момент вчинення ними злочину 14-16 років. Якщо, стосовно провадження слідчих дій відносно неповнолітніх правопорушників в чинному КПК визначаються певні правила

(до 11 років справа в загалі не порушується, з 11 років і до досягнення неповнолітнім віку з якого настає кримінальна відповідальність, справа порушується, але обвинувачення не пред'являється), то стосовно допиту малолітніх свідків будь яких обмежень чинний КПК не містить, окрім вимог ст. 168 чинного КПК України. Вважаємо, що визначення тактичних особливостей допиту малолітніх свідків, так само є важливою необхідністю як і обмеження, що внесені чинним КПК стосовно малолітніх правопорушників. Наприклад, В.Р. Айб у своїй роботі зазначає, що допитувати не то, що малолітніх, але і неповнолітніх свідків в загалі треба тільки у разі крайньої необхідності [8]. Адже, як зазначив В.Ю. Шепітько малолітні особи в основному надають перевагу демонстрації замість словесного опису подій [9, с. 79]. А якщо так, то, малолітні досить чітко можуть визначити правдиві показання не за допомогою традиційної тактики допиту у вигляді схеми – запитання-відповідь, а у вигляді вільної розповіді стимульованої, наприклад, звичайною грою, або завдяки методу казкотерапії. Казкотерапія це напрямок практичної психології, що, використовуючи метафоричні ресурси казки, дозволяє не тільки розвинути самосвідомість дитини, але і побудувати з нею особливі довірчі, близькі стосунки [10]. Цей метод розглядається як процес утворення зв'язків між казковими подіями й поведінням у реальному житті, процес переносу казкових змістів у реальність. У казкотерапії використовуються різноманітні жанри: притчі, байки, легенди, билини, саги, міфи, казки [11]. Дитячий психолог А.Бердникова демонструючи можливості отримання довірливих відносин з дитиною за вдяки методу казкотерапії зазначає, що одною з найвизначаних функцій казки, звичайно виступає діагностична функція, яка виражає прогностичний характер будь якої події. Діагностична функція припускає виявлення вже наявних життєвих сценаріїв і стратегій поведіння дитини за вдяки самостійного складання запропонованої психологом казки. Інструкції, які пред'являються дитині в цьому випадку наприклад такі: "Склади казку про хлопчика п'яти років", "Склади казку про будь яку подію чи стосунки". Потім фахівець проводить аналіз цієї казки. Таким чином, може бути виявлений базовий життєвий сценарій дитини, або звичайні способи її реагування на різні повсякденні події (поведінкові стереотипи дитини). Також діагностична функція казко терапії може сприяти виявленню відносин дитини, про які вона не хоче, або не може говорити вголос. Наприклад, перевірити відношення дошкільняти до якихось злочинних або амораль-

них відносин у сім'ї, тощо: Далі А. Бердникова наводить приклад застосування казки для діагностики відношення дитини до будь якої негативної події в її житті [12]. Розглянувши, пропозицію А. Бердникової стосовно стимулювання малолітньої дитини до надання правдивих показань, слід однак зазначити, що такий тактичний прийом допиту просто унеможлиблюється без участі спеціаліста з дитячої психології. Отак, актуальною в цьому сенсі набуває норма ст.128¹КПК України (Участь спеціаліста при проведенні слідчих дій). В якій йдеться, що у необхідних випадках для участі в проведенні слідчої дії може бути залучений спеціаліст, який не зацікавлений в результатах справи. В даному випадку у якості спеціаліста доцільно окрім педагога чи лікаря залучати і дитячого психолога. Про доцільність участі у провадженні вербальних слідчих дій психолога у своїй роботі зазначають С.М. Лозова та Т.П. Матюшкова [13, с. 82]. Дорече, як зазначає з цього приводу М.А. Курмасва, діти нерідко спотворюють обставини сприйняття ситуації у зв'язку з недостатнім розвитком, особливостями пам'яті, обмеженим словниковим запасом. Вони плутають форму, назву, розміри предметів, неправильно називають час і місце події. При описі обстановки акцентують увагу на несуттєвих деталях, переважно яскравих, привабливих для них. У зв'язку із цим істотну допомогу слідчому в організації й проведенні допиту може надати психолог [14].

Особливе значення для стимулювання надання малолітніми свідками правдивих показань набуває і тактична обстановка допиту. Так, допит малолітніх доцільніше проводити у звичній для них обстановці – у дитячій установі, школі, за місцем проживання. Допит в цьому випадку, бажано починати з бесіди, що включає елементи гри, адже цей тактичний прийом ефективно сприяє встановленню довірчих відносин з дитиною [12]. Психологічному контакту з малолітнім свідком буде сприяти спокійний, упевнений тон слідчого, його доброзичлива манера спілкування вважає Є.Р. Росинська [15]. Наприклад, якщо виникла необхідність допитати малолітнього свідка, слідчий повинен враховувати не лише вищевказані елементи тактики допиту, але і обстановку його проведення. Отак, більш ефективно цей допит буде проведений не слідчим чоловічої статі а саме жіночої, та не в форменому одязі а у звичайному цивільному, який суттєво не відрізнявся б від одягу тієї особи, до якої дитина більш психологічно схильна. Слід зазначити, що створення комфортних умов для малолітньої особи під час її допиту є необхідним елементом не лише суто

тактичного, але і морально-етичного характеру. Адже, тільки вдало обрані слідчим тактичні прийоми проведення допиту малолітніх свідків будуть сприяти стимулюванню надання ними правдивих показань щодо відомих їм фактів.

Особливе значення для наведення психологічного контакту з особою малолітнього свідка є встановлення його психофізіологічного стану на момент допиту. Сприяти цьому можуть близькі родичі дитини, педагог, вихователь, які добре обізнані щодо особливостей її характеру. Підсумовуючи вищевикладене слід зазначити що, особливостями стимулювання малолітніх свідків до надання правдивих показань під час допиту є: обов'язкове залучення дитячого психолога – фахівця, як це пропонується авторами вищезазначеного проекту нового КПК України; застосування тактичних прийомів в межах практичної психології за напрямком казкотерапія; створення комфортних умов перебування малолітнього свідка під час його допиту; врахування психофізіологічного стану малолітнього свідка перед початком допиту.

Використана література:

1. Одерій О.В., Шульга А.О. Стимулювання зацікавленості підозрюваних та обвинувачених у вчиненні умисних убивств до надання правдивих показань на досудовому слідстві. / О.В.Одерій, А.О. Шульга // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: збірник наукових праць № 2. - Донецьк: Друкарня ДЮО МВС. - 2004. - С. 150-157.
2. Кобликов А.С. Уголовный процесс. Учебник для вузов. / А. С. Кобликов. - М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА М, 1999. - 384 с.
3. Сімейний кодекс України / Закон України № 2947-III від 10.01.2002 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 2002. - № 21-22. - Ст. 135.
4. Порівняльна таблиця положень проекту КПК від 05.07.2011 р. Назва з екрану. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: ... wcu-network.org.ua/ua/defence.../3016/.
5. Психологические особенности следствия по делам несовершеннолетних. Назва з екрану. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: crsu.org.ua:01/46.php.
6. Авраменко В.М. Особливості пред'явлення для впізнання за участю неповнолітньої особи / В.М. Авраменко // Криміналістичний вісник (Науково-практичний збірник). - К., 2010. - № 1. - 236 с.
7. Біленчук П.Д. Криміналістика: Підручник / П.Д. Біленчук - К.: "Атіка", 2001. - 500 с.

8. Айб В.Р. Особливості тактики допиту неповнолітніх / В.Р. Айб. – Назва з екрану. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pravoviki.narod.ru/publicacii/Aib6.htm.

9. Шепитько В.Ю. Криміналістика: курс лекцій / В.Ю. Шепитько. – Харків: Одиссей, 2003. – 254 с.

10. Профессиональные ответы на важные вопросы: казкотерапія. Назва з екрану – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: margaritka.ua › skazki/id=23

11. Казкотерапія. Назва з екрану – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: plp-book.com.ua › view_cat.php?cat=6

12. Бердникова А. Казкотерапія / А.Бердникова. Назва з екрану – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: smart-baby.com.ua › skazkoterapija.html

13. Лозова С.М., Матюшкова Т.П. Деякі аспекти отримання, тлумачення та використання невербальної інформації при проведенні вербальних слідчих дій / С.М. Лозова, Т.П. Матюшкова // Криміналістичний вісник (Науково-практичний збірник). – К., 2010. – № 1. – 236 с.

14. Курмаева М.А. Тактические и процессуальные особенности участия специалиста-психолога в допросе несовершеннолетних потерпевших и свидетелей на досудовому слідстві / М.А. Курмаева // Вопросы ювиальной юстиции. – 2011. – № 1. Назва з екрану – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: juvenjust.org › index.php?showtopic=1621

15. Россинская Е.Р. Особенности тактики допроса несовершеннолетних. Криміналістика. Вопросы и ответы. Закон и право. – Москва 1999. – ООО "ИЗДАТЕЛЬСТВО ЮНИТА-ДАНА". 1999. Назва з екрану – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bibliotekar.ru/criminalistika-3/237.htm

УДК 343.988:159.9

А.Ю. Суровцов

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ВІКТИМНОСТІ У НЕПОВНОЛІТЬОГО

У статті розглядається роль жертви у механізмі скоєння злочину. Визначено поняття віктимність. Проаналізовано умови та причини формування віктимної поведінки у неповнолітнього. Розкрито процес віктимного впливу на неповнолітнього. Запропоновані рекомендації, щодо удосконалення системи попередження розвитку віктимності неповнолітніх.

Ключові слова: *віктимність, віктимна поведінка, віктимний вплив.*

В статье рассматривается роль жертвы в механизме совершения преступления. Определено понятие виктимность. Проанализировано усло-

вия и причины формирования виктимного поведения у несовершеннолетнего. Раскрыт процесс виктимного влияния на несовершеннолетнего. Предложены рекомендации, относительно усовершенствования системы предупреждения развития виктимности несовершеннолетних.

Ключевые слова: *виктимность, виктимное поведение, виктимное влияние.*

In the article the role of victim is examined in the mechanism of commission of crime. The concept of victimity is certain. Terms and reasons of forming of victimity conduct are analysed at minor. The process of victimity influence is exposed on minor. Recommendations are offered, in relation to the improvement of the system of warning of development of victimity minor.

Key words: *victimity, victim behaviour, victim effect.*

Ще з часів об'єднання людства у первісне суспільство виникла потреба особистого захисту від різного роду посягань на майно, життя та здоров'я особи. З плином часу почались з'являтися держави, які в особі їх очільників взяли на себе зобов'язання захищати своїх громадян від зовнішніх та внутрішніх загроз суспільному ладу. Сьогодні ці правила не змінилися, але рівень знань про механізм скоєння злочину здобутих за останнє століття значно виріс. Розвиток віктимологічних знань надав нам можливість побачити інший бік злочину. Жертва злочину почала відігравати не останню роль у механізмі протиправного посягання. Ми знаємо, що приводом до злочинного посягання і умовою, що полегшує його вчинення, іноді може бути й поведінка потерпілого. Така поведінка особи називається віктимною.

Існує багато напрацювань в науковій літературі та в законодавчих актах щодо правопорушника як суб'єкта злочину. Але, при розслідуванні кримінальних справ та розгляді їх у суді, мало хто звертає увагу на поведінку жертви до скоєння злочинну і в момент його скоєння. Більш того, ніхто не шукає тих причин і умов, які змусили поводитись жертву саме так, а ніяк інакше, до і в момент скоєння злочину. Вивчення віктимної поведінки надасть можливість більш плідно організувати профілактичну діяльність по усуненню провокаційних посягань на потенційних жертв злочинів.

Проблему формування віктимної поведінки вивчали такі видатні вчені як Антонян Ю.М., Дагел П.С., Джужа О.М., Маткіна-Пих І.Г., Моїсєєв Є.М., Мінська В.С., Ривман Д. В., Франко Л.В., Хрістенко В.Є., Шнайдер Г.І. та ін.

Основні дослідження в цій галузі проводились у спектрі формування віктимної поведінки загальними чинниками до яких ми відносимо:

- вплив дорослих на формування віктимної поведінки;
- вплив мікросередовища в якому перебуває дитина і т.ін.

У статті ми розглянемо різні погляди вчених на формування віктимної поведінки шляхом генетичного наслідкування та впливу виховних функцій батьків при соціалізації дитини.

Мета статті полягає у розгляді конструктивних особливостей формування віктимної поведінки у неповнолітніх.

При розгляді питань, які нас турбують нам необхідно надати визначення віктимності, розглянути роль жертви у механізмі скоєння злочину, проаналізувати умови та причини формування віктимної поведінки у неповнолітнього.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають при соціалізації віктимного неповнолітнього.

Предметом дослідження є вплив батьків та мікросередовища на процес соціалізації віктимного неповнолітнього.

У статті використовуються наступні методи дослідження: теоретичний – вивчення та аналіз літератури за проблемою дослідження, системно – структурний для визначення логіки взаємозв'язків у системі елементів формування віктимної поведінки у неповнолітнього потерпілого, формально – логічний для вивчення основ та загальних теорій формування віктимної особистості.

Віктимність окремої особи (індивідуальна віктимність) – це об'єктивно притаманна людині (реалізована злочинним актом або потенційно небезпечна) здатність, схильність стати в певних обставинах жертвою злочину. Залежно від особистісних якостей і поведінки конкретного індивіда ступінь його уразливості може перевищувати середній (підвищена віктимність) або бути нижчим від середнього (мінімізована віктимність) [1].

Віктимність окремої особи є відносним поняттям, оскільки завжди реалізується в певній ситуації, яка є для цього достатньою. Однакові особистісні якості, аналогічна поведінка можуть привести до різних наслідків залежно від конкретної ситуації (зовнішніх обставин, характеристики злочинця тощо). Іншими словами, необхідно розрізняти віктимність особисту і ситуативну.

Віктимізація – це процес реалізації віктимних потенцій у завданні шкоди і результат цього процесу. Віктимологічні складові механізму злочину складні й різноманітні і тому в цьому механізмі ролі злочинця й жертви іноді так переплітаються, що відмінність між ними малопомітна і тільки випадок вирішує, хто стане жертвою, а хто – злочинцем.

У реалізації віктимних потенцій жертви певну роль відіграє взаємодія її суб'єктивних якостей і зовнішніх обставин. Ступінь віктимності особи є результатом поєднання ситуативного та особистого компонентів. Тому, як правило, шкода, яку завдано жертві, є наслідком реалізації особистої і ситуативної віктимності [1].

Віктимологія вивчає жертву щодо її морально-психологічних і соціальних характеристик, що впливають на її уразливість, і ситуації, що передують злочину, а також ситуації безпосереднього вчинення злочину. Це дає змогу отримати відповіді на запитання, як у цих ситуаціях, у взаємодії з поведінкою злочинця поведінка жертви виявляється криміногенно-провокуючою.

Роль жертви у кримінологічному механізмі злочину може бути найрізноманітнішою – від нейтральної до максимально провокуючої злочинця на скоєння злочину. Особливе віктимологічне значення має провокуюча поведінка жертви внаслідок її високого віктимного потенціалу. Дуже часто така поведінка є приводом і джерелом конфлікту.

Жертві може бути завдано шкоди і в результаті її необачливих дій, неадекватної оцінки ситуації, а через це й неправильної поведінки. До ситуацій, коли в результаті поведінки жертви створюється об'єктивна можливість вчинення злочину, належать також відсутність необхідної реакції на злочинні чи інші негативні дії, відсутність опору діям злочинця.

Та цікавою, є думка що індивід не набуває віктимності у процесі життєдіяльності, а є віктимним з моменту народження і до смерті – він не може не бути не віктимним, оскільки живе в суспільстві, де не ліквідована злочинність, отже, існує об'єктивна можливість стати жертвою злочину [1].

До того ж, віктимогенний потенціал являє собою таку систему властивостей індивіда, групи або організації, що створює небезпеку злочинних діянь. Віктимогенний потенціал або віктимологічна дисфункція є видом внутрішньої неадекватності елементів культурного стандарту – як у статичному, так й у динамічному стані [2, с. 73].

До базових поняттях віктимології (як загальної, так і кримінальної) відносяться віктимність і віктимізація. Віктимність або віктимогенність – це набуті людиною фізичні, психічні й соціальні риси й ознаки, які сприяють її перетворенню в жертву (злочину, нещасного випадку, деструктивного культу й т.д.). Віктимізація – процес набуття віктимності [3, с. 15].

Якщо, віктимізація це процес набуття віктимності, то чи не набувається ця віктимність в процесі соціалізації людини?

Соціалізація - процес присвоєння людиною соціального набутого досвіду, зокрема системи соціальних ролей.

Психологи вважають, що людина стає особистістю у процесі свого розвитку, входження в соціальне середовище, відображення навколишньої дійсності, ідей, поглядів, норм моралі і звичок, стандартів поведінки, властивих соціуму, до якого вона належить. Процес, протягом якого особа розвивається і змінюється, отримуючи конкретне соціальне "обличчя", називається соціалізацією [2, с. 93]. Якщо особистість злочинця є дефектом соціалізації, що формується поступово то і особистість потерпілого поступово набуває і відіграє свою соціальну роль, яка з часом може її привести до жертви злочину.

На нашу думку, дійсно віктимізація конкретної особи розвивається при набутті людиною соціального досвіду. При отриманні досвіду, особа починає відігравати власну, окрему роль в суспільстві. Певні, негативні перш за все виховні чинники, які закладаються у процесі соціалізації можуть спровокувати розвиток віктимних якостей.

Для успішної соціалізації, за Д. Смелзером, необхідна дія трьох фактів: сподівання, зміна поведінки та прагнення відповідати цим сподіванням. Французький психолог Ж. Піаже, зберігаючи ідею різних стадій у розвитку особистості, наголошує на розвиток пізнавальних структур індивіда й їхній наступній перебудові в залежності від досвіду і соціальної взаємодії. Ці стадії змінюють одна іншу у визначеній послідовності: сенсорно-моторна (від народження до 2 років), операційна (від 2 до 7), стадія конкретних операцій (з 7 до 11), стадія формальних операцій (з 12 до 15) [5, с. 45].

При проходженні дитиною стадій розвитку особистості важливо не допустити психологічного травмування. Це може привести до розвитку у дитини комплексів та фобій. Дитина, яка має зазначені відхилення, привертає до себе увагу як з боку дорослих так і однолітків. Наявність у дитини комплексів та фобій призведе до формування у неї незрозумілої, небажаної поведінки в соціумі. Така поведінка при певних обставинах може привести до віктимізації дитини.

Кожна людина підсвідомо прагне до самозахисту, пристосування виживати в тих чи інших умовах. Дитина, яку не будуть розуміти однолітки чи дорослі, рано чи пізно, почне проявляти агресію або замкнеться у собі. Така поведінка дітей часто проявляється під час шкільних занять або в гуртках. Дрібні бійки та хуліганські вчинки

щодо своїх однолітків сьогодні – повсякденна річ у школі. Навіть є термін, який означає подібні дії – булінг.

Булінг (від англ. bully – задирати, залякувати) – агресивне переслідування одного зі членів колективу (особливо колективу школярів і студентів) з боку інших членів колективу або його частини. Як прояв булінгу фахівці розцінюють образи, погрози, фізичну агресію, постійну негативну оцінку жертви і її діяльності, відмова в довірі й делегуванні повноважень і т.д.

Тому при вихованні дітей потрібно звертати увагу на їх потреби. Кожна дитина має свій, власний спосіб привернення уваги батьків, або інакше – створює свою власну систему спілкування з навколишнім середовищем. Причому це відбувається досить спонтанно: дитина сама по собі не знає, що добре, а що погано. Вона просто щось робить. У залежності від її діяльності, результатів, а також ситуації виникає певна реакція тих, хто її оточує. Батьки й інші дорослі часто дають ту чи іншу оцінку тому, що відбувається. Причому найчастіше це оцінка не вчинкам дитини, а їй самій. Тому, якщо одні вчинки (наприклад правильні) не викликають очікуваної реакції батьків і не привертають їхньої уваги, а на інші батьки реагують, то у дитини закріплюється прагнення робити ті вчинки, на які є реакція батьків. Ця реакція не обов'язково повинна бути позитивною. Головне, що вона є, і це означає, що в дитини закріплюється стереотип тієї чи іншої поведінки, як джерела, що дає можливість одержати увагу близьких. А отже, часто і стереотип власних стосунків з тими, хто її буде оточувати у майбутньому. Причому змінити його надзвичайно важко.

Як вже зазначалось, процес соціалізації починається від народження, але при дослідженнях людського інтелекту американський дослідник Л. Рон Хаббард писав, що ми були змушені визнати той факт, що клітина плоду робить запис. При глибших дослідженнях з'ясувалося, що записують інформацію й клітини ембріону. І черговим відкриттям було виявлення такого запису в клітинах зиготи – інакше кажучи, з моменту зачаття [7, с. 176].

Неабияку роль у вітимізації неповнолітнього відіграють батьки, завдяки до того, як діти починають говорити, вони знайомляться зі своєю культурою і мовою, количують мову батьків або тих, хто про них турбується; мова завжди включена в соціальний контекст, і тому на неї сильно впливають такі фактори, як належність до соціального класу й етнічної групи [6, с.53].

М. Р'юз у праці "Соціобіологія: смисл або безглуздя?" (1979 р.) підкреслював, що ми успадковуємо етику й моральні почуття саме біологічними каналами [6, с. 65].

Результати відповідних досліджень свідчать про те, що вплив факторів середовища на спадкове в людині створює широкий діапазон людських індивідуальностей; внесок кожного з них у формування психічних функцій, рис і явищ дуже різноманітний. Ідеться про те, що процесам людського пізнання, психіки та свідомості притаманні такі властивості, як спрямованість, організованість і структурованість. Психогенетика, як наука, вивчає саме закономірності формування фенотипового різноманіття психологічних і психофізіологічних особливостей людини як результат взаємодії спадкового в людини і навколишнього середовища. Спадкове в цьому контексті розуміється як фактор, детермінуючий якості особистості: "усі ці механізми визначені генетичною програмою і склалися в ході еволюції" [6, с. 68].

Таким чином, ми вважаємо що умови і причини формування віктимної поведінки у неповнолітнього залежать від генетичної спадковості та процесу соціалізації, який починається з моменту народження.

Виходячи з вищесказаного необхідно визначитись яким чином можна допомагати неповнолітнім, які потрапили у віктимну групу ризику та хто буде займатись реабілітацією дитини потерпілої від протиправного посягання?

Нажаль, можемо констатувати, що батьки, які беруть на себе місію, попередження психічних розладів у своїх дітей, який став жертвою злочину не можуть вчасно виявити перші ознаки посттравматичного стресу. Наслідки таких зволікань і самолікування можуть бути самими різними. Тому, перший психологічний огляд потрібен всім дітям, які зазнали протиправного посягання або викликають підозру по віктимності.

У разі неможливості попередити злочин, держава повинна забезпечити компенсування шкоди для потерпілої сторони та відновити ті суспільно-психологічні відносини, які існували до скоєнням правопорушення.

Крім того ми вважаємо, що для жертв насильства необхідно передбачати оплату медичних послуг та надавати додаткову компенсацію за біль і страждання, а також покривати видатки, не забезпечені системою соціального забезпечення.

Таким чином, ми пропонуємо створити базову модель системи ювенальної юстиції куди віднести, наступні інстанції: соціальну (усуває злиденність сім'ї, проводить відновні заходи вирішення конфліктів, збирає сімейні конференції, проводить інформаційно-агітаційну пропаганду і т.ін.); медичну (яка визначає шкоду, заподіяну дитині, і надає їй психіатричну допомогу); психологічну (забезпечує психологічне здоров'я); віктимологічну службу (забезпечує невідкладну допомогу дітям-жертвам злочинного посягання та домашнього насилля, передає їх справи у правові і медичні органи); міліцію (виявлення насилля в сім'ї і т.п.); ювенальні суди (забезпечує спеціалізоване правосуддя) та ювенальні пенітенціарні установи (забезпечення ресоціалізації дітей правопорушників).

Використана література:

1. Віктимологія: загальне поняття й історія розвитку. Основні поняття віктимології (жертва, потерпілий, віктимність, віктимізація). [електронний ресурс]. - режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1653.html
2. Курс кримінології. Загальна частина : підруч. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужи. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - 352 с.
3. Малкина-Пых И.Г. Психология поведения жертвы. Справочник практического психолога / Малкина - Пых И.Г. - М.: Эксмо, 2006. - 1007 с.
4. Кондаков И.М. Электронный: Психологический словарь / Кондаков И.М., 2000.
5. Шинкаренко О.В. "Проблеми соціалізації особистості підлітків". Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції "Проблеми протидії злочинності неповнолітніх", Кіровоградський юридичний інститут ХНУВС 20 - 21 квітня 2006 року.
6. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: Монографія / Н.В. Ківенко, І.І. Лановенко, П.В. Мельник; за заг. ред. Н.В. Ківенко. - Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2002. - 240 с.
7. Рон Хаббард Л. Дианетика: современная наука о разуме / Рон Хаббард Л. - М.: Нью Эра, 2002. - 608 с.

НАШІ АВТОРИ

- Андрейцев М.В.** здобувач Національного університету Державної податкової служби України
- Байов О.О.** ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Балабко В.В.** старший прокурор відділу прокуратури Запорізької області, юрист І класу
- Бочковий О.В.** старший науковий співробітник НДЛ з правових та організаційно-тактичних проблем ОРД Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Діденко О.Є.** докторант (МАУП)
- Срмоленко-Князева Л.С.** аспірант Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)
- Зайцев О.В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1, заступник декана Інституту підготовки кадрів для органів прокуратури України, Національний університет "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"
- Захарчук А.С.** доктор юридичних наук, доцент СІБС УАБС НБУ
- Зуєва О.І.** кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної безпеки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Кваша О.О.** кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
- Коваленко В.В.** кандидат юридичних наук, доцент, заступник начальника кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Коваль В.С.** викладач кафедри конституційного та міжнародного права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

- Ковальова Н.В.** аспірант кафедри кримінального процесу та правосуддя
- Кошевський В.С.** ад'юнкт кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ
- Кравцов А.С.** кандидат юридичних наук, викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Кудінов А.С.** ад'юнкт кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Курочка М.Й.** кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального процесу та правосуддя Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, державний радник юстиції 2 класу, заслужений юрист України
- Литвинов О.М.** кандидат філософських наук, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії права, історії та культурології Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Лоскутов Т.О.** кандидат юридичних наук Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
- Манжула А.А.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка
- Меженська С.І.** кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної безпеки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Мельник Р.І.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри організації розслідування злочинів Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Михитенко Є.В.** здобувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Донецького інституту внутрішніх справ МВС України
- Недодасєва Н.Л.** доктор економічних наук, професор кафедри економічної безпеки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Нікітанко О.І.** кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України, Херсонський інститут права Міжнародного університету бізнесу і права
- Онищенко Б.П.** заступник керівника апарату Кіровського районного суду (м. Кіровоград)

- Пашков С.М.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства Макіївського економіко-гуманітарного інституту
- Письменський Є.О.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Пічкурєнко С.І.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри оперативного-пошукової роботи та документування факультету підготовки кадрів спеціальних підрозділів Національної академії внутрішніх справ
- Полторацький О.Б.** співробітник УСБУ в Луганській області
- Розовський Б.Г.** доктор юридичних наук, професор, заслуженій юрист України, професор кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Дзюла
- Рось Г.В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу ХНУВС
- Суровцов А.Ю.** ад'юнкт кафедри практичної психології ННІ підготовки кадрів громадської безпеки та психологічної служби Національної академії внутрішніх справ
- Чорноус Ю.М.** кандидат юридичних наук, доцент, докторант ад'юнктури та докторантури Національної академії внутрішніх справ
- Шамара О.В.** кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Національної академії Служби безпеки України
- Шем'яков О.П.** кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Макіївського економіко-гуманітарного інституту
- Шульга А.О.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України

З М І С Т

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Литвинов О.М. Про конценцію правового економізму Ричарда Познера (філософсько-культурологічні роздумування на тлі деяких проблем сучасної України).....	5
Кваша О.О. Історія становлення філософських категорій причинності та детермінізму	18
Захарчук А.С. Из опыта преобразований в украинской державе: к вопросу о взаимосвязи реформ П. Скоропадского и П. Столыпина	30
Зайцев О.В. Виникнення проблеми неосудності в кримінальному праві	37
Пашков С.М. Генезис оціночної діяльності в Україні: історичні та адміністративно-правові аспекти.....	43
Коваль В.С. Конституционная регламентация элементов политической системы в новых государствах Европы и Азии	50

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

Курочка М.Й. Представництво прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді як підстава набуття прокурором статусу учасника виконавчого провадження.....	58
Балабко В.В. Депеналізація злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених медичними працівниками: окремі питання	64
Шамара О.В. Перспектива розвитку системи злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в кримінальному праві України в рамках протидії міжнародній терористичній діяльності.....	74
Письменський Є.О. Звільнення від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності: кримінально-правовий аспект	81
Мельник Р.І. Кримінальне переслідування: генезис наукових поглядів та тенденції законодавчого регулювання.....	93
Рось Г.В. Справи приватного обвинувачення: необхідність вдосконалення законодавчої регламентації	102
Лоскутов Т.О. Законні інтереси як елемент предмету правового регулювання у кримінальному процесі.....	110
Байов О.О. Злочинність у сфері незаконного обігу наркотиків: динаміка, структура, тенденції	118
Полторацький О.Б. Виявлення ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, у ході перевірки первічної інформації та особливості порушення кримінальної справи	125

Розділ III. ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ, АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА, АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Нікітенко О.І. Основні напрями діяльності правоохоронних органів по забезпеченню внутрішньої економічної безпеки	139
--	-----

Онищенко Б.П. Проблемні питання відповідальності посадових осіб апарату органів виконавчої влади.....	148
Коваленко В.В. Особливості призначення судової експертизи при провадженні в адміністративній справі.....	156
Єрмоленко-Князева Л.С. Співвідношення дисциплінарної відповідальності з адміністративною відповідальністю в законодавстві України.....	162
Кравцов А.С. Принцип законності в адміністративному праві України.....	170
Микитенко Є.В. Актуальні питання захисту прав громадян в міграційній діяльності правоохоронних органів	179

Розділ IV. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ПІДПРИСМНИЦЬКОГО ПРАВА

Розовський Б.Г. "Северный полюс" екологического права.....	188
Недодаєва Н.Л. Відповідальність податкових органів щодо відшкодування збитків платникам податків.....	200
Кошевський В.С. Суб'єкт ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.....	208
Шем'яков О.П., Андрейцев М.В. Відповідальність за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом.....	216
Зуєва О.І., Меженська С.І. Електронна перевірка податкової звітності в Україні	222

Розділ V. ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Чорноус Ю.М. Особливості взаємодії при розслідуванні злочинів міжнародного характеру.....	231
Манжула А.А. Роль громадян та органів виконавчої влади у забезпеченні правопорядку в Україні	239
Кудінов А.С. Особливості допиту свідків при розслідуванні крадіжок нафти та нафтопродуктів із магістральних трубопроводів.....	245
Ковальова Н.В. Правозахисна діяльність прокурора і суду на досудовому слідстві.....	255

Розділ VI. ТРИБУНА ВИКЛАДАЧА

Діденко О.Є. Суб'єкти демократичного цивільного контролю у сфері оперативно-розшукової діяльності.....	263
Пічкуренко С.І., Бочковий О.В. Забезпечення безпеки негласних співробітників і оперативних працівників ОВС як один із шляхів підвищення ефективності негласної роботи.....	269
Шульга А.О. Морально-етичні основи допиту малолітніх свідків	276
Суровцов А.Ю. Психологічні чинники розвитку віктимності у неповнолітнього.....	283

НАШІ АВТОРИ	291
--------------------------	-----

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка

Науково-теоретичний журнал

Випуск № 1 (58)

Друкується мовами оригіналу

Відповідальний за випуск *О.І. Левченко*

За редакцією авторів

Технічні редактори *С.В. Бушко, М.О. Михайлюк*

Художній редактор *С.М. Тонольськова*

Комп'ютерна верстка *С.В. Васильєва*

Підписано до друку 27.03.2012.

Формат 60x84^{1/16} Ум. друк. арк. 18,5.

Тираж 500 прим. Зам. № 15

Редакційно-видавниче відділення відділу організації наукової роботи та редакційно-видавничої діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

Друкарня РВВ АДУВС ім. Е.О. Дідоренка

91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4

Свідчення про реєстрацію КВ 15990-4462 ПР від 20.11.2009 р.

Комарницький Віталій Мар'янович

*ректор Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Є.О. Дідоренка*

14 березня 2012 року захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук у спеціалізованій вченій раді Д 26.236.02 Інституту держави і права імені В.М. Хорєцького НАН України за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. Тема дослідження: "Право спеціального природокористування".

Яковенко Микола Олексійович

*старший викладач кафедри
організації розслідування злочинів*

17 січня 2012 року захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук у спеціалізованій вченій раді Ж 27.855.03 Національного університету державної податкової служби за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судово експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Тема дослідження: "Розслідування нерозкритих грабежів та розбоїв минулих років".

Заєць Олександр Михайлович

*викладач кафедри
економічної безпеки*

14 грудня 2011 року захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук у спеціалізованій вченій раді СРД 26.007.02 Національної академії внутрішніх справ за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Тема дослідження: "Правові та організаційні засади запобігання правопорушенням у сфері страхування в Україні".